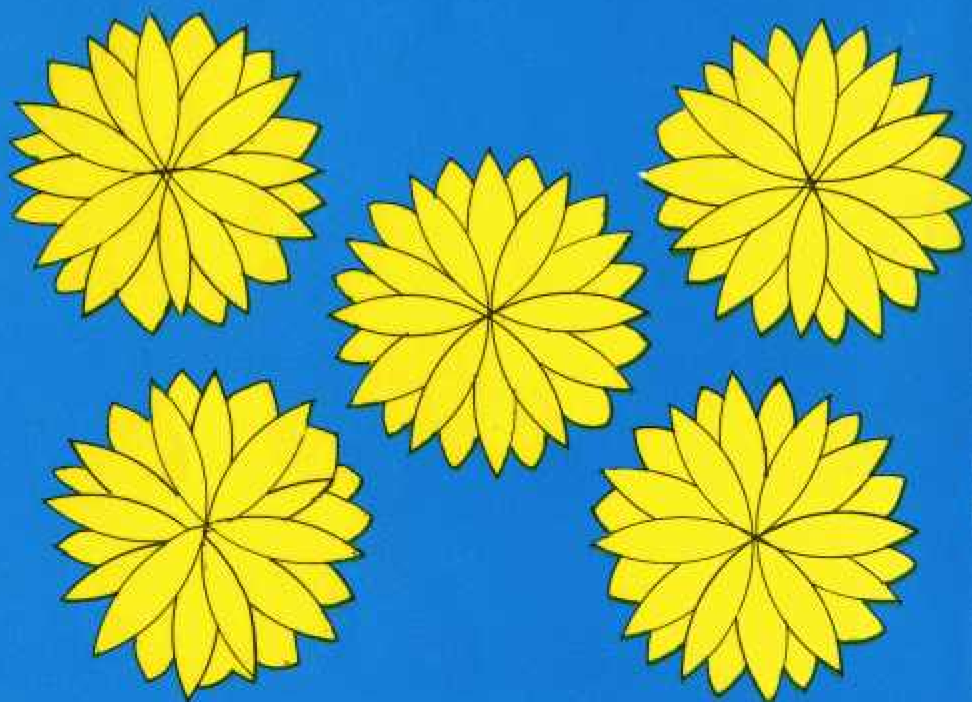
وحدت الوجود تے پنجابی شاعری

علی عباس جلالپوری

پہلی گل

پروفیسر سید علی عباس جلالپوری ہوری پنجاب دے اوہناں سوجھواناں وچوں ہن، جیہناں فلسفے دیاں گنجھلاں نوں اپنیاں ڈھیر ساریاں لکھتاں راہیں کھولیا ہے تے آون والیاں پیڑھیاں لئی راہواں روشن کر دتیاں نیں۔

" وحدت الوجود تے پنجابی شاعری" (1977) نوں چھاپن دا مان بورڈ نوں ملیا ہائی۔ ایہہ چر وکنی مک چکی ہائی۔ ساڈے لئی ایہہ وڈے مان والی گل ہے کہ ویلا بیتن دے نال نال ایہدی منگ وچ دِنو دِن وادھا ہوندا گیا ہے۔ لکھاری نے ویدانت، بدھ، یونانی تے تصوف دیاں ریتاں دا اپنی ڈونگھی سوجھ سیانپ نال نکھیڑا اتے نتارا کیتا اے۔ ایوں ایس نکی جیہی کتاب وچ پڑھیار نوں اوہ سبھ کجھ لبھ پیندا اے، جس لئی اوہنوں کئی کتاباں پھرولن دی کھیچل کرنی پوندی۔

اساں اپنی ولوں پوری واہ لائی ہے کہ اجوکے ایڈیشن وچ اِملا تے اُلتھے دیاں بھلاں دی سودھی کر دتی جاوے۔ رہندیاں اک دو گلاں بارے اسیں اپنے وچار دین دی ایتھے کھلھ لیندے ہاں —

(1) صفحہ 60 اُتے لکھیا ہے:

"ہخا منشیاں دے عہد وچ خروشٹی زبان جیہڑی آرامی زبان دی اک بدلی ہوئی صورت سی، گندھارا اتے پنجاب وچ رواج پا گئی ...."

پھیر صفحہ 62 اُتے وی خروشٹی نوں زبان ای منیا گیا ہے۔

خروشٹی نوں زبان آکھنا اک وڈی بھُل ہے۔ اصل وچ ایہہ ناں زبان دا نہیں سگوں لپی (رسم الخط) دا ہے۔ عربی، فارسی، آرامی وغیرہ وانگ ایہہ سجیوں کھبے لکھی جاندی ہائی۔

تیجی صدی عیسوی دی سنسکرت لکھت "للت وِستر" وچ جیہناں 64 لپیاں دی دس پائی گئی ہے، ادہناں وچ خروشٹی دی اک لپی ہے۔

تاؤچیونے چینی زبان وچ بُدھ مت بارے 664ء وچ جو انسائیکلو پیڈیا "پھا۔ یو۔ ان۔ جح۔ لن" تیار کیتا ہائی، اوس وچ وی ایس لپی دی دس پائی گئی ہے۔ چینی لپی وچ خروشٹی لئی تھلے لکھیاں علامتاں (IDEOGRAPHS) ورتیاں گئیاں ہن۔

(1) کِ ا۔ لُ۔ سے۔ ٹو

(2) ک۔ لُ۔ س۔ ٹو

ایہناں نوں اِنج پڑھیا گیا ——

خ۔ رو۔ س۔ ٹ = خروشٹی

اجوکے دور وچ سبھ توں پہلی وار بُوہلر ایس لپی لئی خروشٹی ناں ورتیا۔ اُنج ایس لئی کھروشٹی، خروشٹھی تے خروشتری دے ناں وی ورتے گئے لبھدے ہن۔

ایہدے ایس ناں بارے وی کئیاں عالماں اپنے وچار دسے ہن۔ کجھ دا خیال ہے کہ خر + اوشٹھا (کھوتے دے بلھ) توں ایہہ لفظ بنیا ہے۔ دوجے کہندے ہن کہ خر + اُشتر (کھوتا تے اُٹھ)، توں ایہہ ناں ہوند وچ آیا ہے۔ کجھ دا ایہہ وی آکھنا ہے کہ ایہہ آرامی زبان دے لفظ "ہرزدھا"، (اُکرن، لکھن) دا وٹیا ہویا روپ ہے۔

ایتھے ایہہ وی دس دتا جاوے کہ حضرت عیسیٰؑ دی زبان آرامی ہائی۔

سلوین لیوی دا وچار ہے کہ ایہہ لپی چینی ترکستان وِچ گھڑی گئی ہائی ۔ اوہ کہندا ہے کہ چینی ختن تے کاشغر وغیرہ دے علاقیاں نوں خروشترا آکھدے ہاین ۔ خروشترا دے معنی " بدخصلت لوکاں دا دیس " ہے ۔ ایسے پاروں اوہ خروشٹی دے تھاں " خروشتری " دا لفظ ورتدا ہے ۔

سلوین لیوی دی گل منن وِچ نہیں آوندی ' اوہ ایس پاروں کہ اج تائیں چینی ترکستان دی زبان اتے خروشٹی لپی وِچ لکھی کوئی کتاب نہیں لبھی ۔

دُوجے بنے اوجھا کہندا ہے کہ ہو سکدا ہے کہ ٹیکسلا جاں گندھارے کھروشٹ ناں دے کسے عالم نے ایہہ لپی بنائی ہووے ۔

اوجھا دی گل وی مَنّی نہیں جا سکدی ۔ اوہ ایس پاروں کہ متھرا دے بہوں مشہور شیر والے ستون (Lion Pillar) اُتے اِک ناں " خروشٹ یوراج " اُکریا لبھدا ہے ۔ ایس دے معنی ہن " خروشٹ دا شہزادہ " ۔ ہُن ایہہ لقب تدے ای ورتیا جا سکدا ہے جے خروشٹ ناں دا کوئی مُلک ہووے ۔

ایس لپی دا ورتوں کھیتر وڈا موکلا ہائی ۔ ہُن تائیں سوات ، مانکیالہ ، ٹیکسلا (پاکستان) ، کانگڑا ، کرنال ، متھرا (بھارت) ، قندھار ، سیستان ، خوات (افغانستان) ، تے ہور کئیاں تھاواں توں اجیہے بھانڈے ، سِکے گہنے وغیرہ لبھ چکے ہن ، جیہناں اُتے خروشٹی لکھتاں لبھدیاں ہن ۔

ایس لپی وِچ سبھ توں پرانے دو کتبے مانسہرہ تے شہباز گڑھی توں لبھے ہن ، جو چٹاناں اُتے اشوک (273 - 232 ق م) نے اُکروائے ہاین ۔ یُوناں دے حملے مگروں (پنجویں صدی عیسوی) دی کوئی لکھت نہیں لبھی ۔

اک فرانسیسی سیاح نوں بُدھ مت دی مشہور کتاب " دھم پد "

1892ء وِچ چینی ترکستان دے شہر ختن توں لبھی ہائی۔ ایچ۔ ای سرّ اورل شائن نوں چینی ترکستان دے شہر نکلا مکن توں لکڑ دیاں 50 تختیاں لبھیاں ہین، جیہناں اُتے خروشٹی لپی ورتی گئی ہائی۔

خروشٹی تے آرامی لپی دے گیاراں اکھر آپو وِچ رلدے ملدے ہین ایسے پاروں ایہہ من لیا گیا ہے کہ آرامی لپی وِچ وادھے گھاٹے کر کے خروشٹی لپی گھڑی گئی ہائی۔ اوہ گیاراں اکھر ایہہ ہن ——

ک	ج	ڈ	ن	ب	یے	ر

و	ش	س	ہ

خروشٹی وِچ معصوتہ لئی اِکو اکھر ا (؟) ہائی۔ رہندے چار معصوتے ایسے وچ وادھے کر کے بنائے گئے ہین۔ جدوں معصوتے لفظاں دے وچکار آوندے ہین تاں معصوتے والے اکھر دے نال ماترا ورت لئی جاندی ہائی جیویں ——

ڈَھ	ڈِھ	ڈُھ	ڈھے	ڈھو

یونانی بادشاہواں دے سِکیّاں اُتے اتے چینی ترکستان توں لِبیاں تے سنسکرت زبان وِچ لکھیاں کتاباں وغیرہ وِچ جو خروشٹی لپی ورتی گئی ہے، اوس وِچ لمے معصوتے (ای، اُو، اَو) وغیرہ دسن لئی کُجھ نویاں علامتاں دی ورتوں وی کیتی گئی ہے۔

خروشٹی بارے ودھیرے جان کاری لئی، تھلّے دسیاں کتاباں تے مضمون ویکھے جا سکدے ہن جی۔

1. Sten Konow, Kharoshti Inscriptions Calcutta, 1929.

2. Dr.A.H.Dani, Indian Palaeography.

3. Dr.A.H.Dani, Kharoshthi Primer, Lahore, 1940.

4. Silvain Levi, The Kharoshtri Writing & its Cradle, Indian Antiquary,1904.

5. Boyer, Kharoshthi Inacriptions, Indian Antiquary, 1920.

6. Rapson, Kharoshthi Inscriptions, Indian Antiquary,1927.

7. Senart, Kharoshthi Inscriptions, Indian Antiquary, 1924.

(8) گوری شنکر ہری چند اوجھا ، پراچین لپی مالا (ہندی)
الہ آباد ، 1940ء

(9) ڈاکٹر سیف الرحمٰن ڈار ، ٹیکسلا (پنجابی)
لاہور ، 1977ء

دوجی گل وحدت الوجود دے تصور بارے کرن والی ہے ۔ ودھیرے لکھیاراں ایس دا کھوج کھرا لبھن دا ترلا ماریا ہے کہ مسلمان صوفیاں وچ وحدت الوجود دا تصور کتھوں آیا ؟ کیسے ویدانت نال جا رلایا اتے کیسے یونانی ریت نال جا جوڑیا ۔ پر گل اجے تائیں کتے مکی نہیں ۔ ایتھے اسیں ایس دا نکھیڑا کرن دا جتن کر دے ہاں ۔ ودھیرے کر کے تصوف وچ ترے دھڑے منے جاندے ہن ـــــ

(1) شیخ ابو قاسم جنیدؒ (مرن ، 910ء) دا بغداد وچ مدرسہ ہائی ۔ ایس دھڑے دے صوفیاں اپنے مسلک دی تبلیغ لئی مسیتاں دے منبراں دی چون کیتی ۔ اوہ آکھدے ہاین :

" اسیں ہر گل نوں قرآن تے سنت دی کسوٹی اتے پرکھ کے ویکھدے ہاں جے کوئی گل قرآن تے سنت دے خلاف ہوسی تاں

اوہ مردود ہے ۔"

(2) دُوجے دھڑے وِچ شیخ ابو نصر سراج طوسی (مرن : 988ء) آوندے ہن، جیہناں کتاباں نوں تصوف دے پرچار لئی ورتیا۔

(3) تیجے دھڑے وِچ اوہ صوفیا آوندے ہن جیہناں نوں وجد، جذب ملامت تے وحدت وجود والے آکھیا ویندا ہے۔ ایس دی جاگ سندھ توں دُوجے دلیساں دے صوفیاں نوں لگی۔

سندھ دا اک نومسلم ابو علی سندھی بسطام اپڑیا۔ اوہ ویدانت فلاسفی دا وڈا جانو ہائی۔ اوس دی ملاقات قلندراں تے ملامتیاں دے آگو بایزید بسطامی (جمن 803ء - مرن 875ء) نال ہوئی۔ شیخ ابونصر سراج طوسی اپنی کتاب "اللمع" وِچ بایزید بُسطامی دی شیخ ابو علی سندھی نال ملاقات بارے ایوں دس پائی ہے۔

" قال ابو یزید بسطامیؒ : صحبت اباعلی فکنت القنه مایقیم به فرضتہ وکان یعلمنی التوحید و الحقائق صرفا "

ترجمہ :" بایزید بسطامیؒ نے فرمایا کہ میں تے ابو علی (سندھی) اک دوجے نال وچار وٹاندرا کردے ساں۔ میں اوس نوں اسلام دے فرائض دَسے اتے اوس مینوں خالص توحید تے حقائق توں جانو کروایا۔"

مولانا عبدالرحمٰن جامی "(نفحات الانس" وچ) اتے دُوجے صوفی بزرگاں "توحید تے خالص حقائق" توں مراد وحدت الوجود دے تصور توں جانو ہونا لئی ہے۔ اوہ آکھدے ہن کہ بایزید بسطامی ہوراں دی سوچ وچ تبدیلی دا کارن اوس سندھی نومُسلم نال ملاقات آہی۔

ایس ملاقات دا سِٹا ایہہ وی نکلیا کہ بایزید بسطامی ہوراں دے

مونہوں کجھ اجیہے فقرے نکلے جیہناں نوں صوفیاں دی اصطلاح وچ شطحیات آکھیا ویندا ہے۔ "اللمع" دے اک باب وچ اجیہے ڈھیر سارے فقرے دتے گئے ہن۔ شطحیات تھلے آون والے فقریاں وچوں ایہہ بہتوں مشہور ہے۔

سبحانی ما اعظم شانی

ترجمہ : میری ذات پاک ہے اتے میری شان کنی اُچی ہے۔

بایزید بسطامی اُتے سندھ دے وحدت الوجود دے تصوّر دا اینا گوہڑا اثر تھیا کہ اوہناں دیبل (سندھ) دے اک دوجے وحدت الوجودی صوفی نوں اپنا جوائی بنایا اتے علم حدیث دی روایت محدث ابوعبدالرحمٰن سندھی توں کیتی۔ ایہہ گلاں حافظ ابونعیم اصفہانی (1038ء) نے اپنی کتاب "حلیۃ الاولیاء و طبقات الاصفیاء" (صفحہ 41، جلد 10، مطبع خانجی، مصر) وچ لکھیاں ہن۔

پھیر وحدت الوجود دے تصور نوں سمجھن لئی حسین بن منصور حلاج (مرن: 922ء) شیخ فریدالدین عطار، فخرالدین عراقی اتے ابن عربی دیاں کتاباں دا شارح تے "انسان کامل" دا لکھیار سید عبدالکریم الجیلی وغیرہ سندھ تے پنجاب وچ تشریف لیائے۔

ایہناں اُتلے حوالیاں توں اسیں ایہہ سٹا کڈھدے ہاں کہ مسلمان صوفیاں نوں وحدت الوجود دے تصور دی جاگ سندھ دے نومسلم لوکاں توں لگی ہائی اتے سبھ توں پہلا وحدت الوجودی صوفی بایزید بسطامی ہائی۔

○

سید علی عباس جلالپوری ہوراں صفحہ 135 اُتے دسیا ہے کہ رواقیت دا بانی زینو فونیقی نسل دا بندہ ہائی۔ سوال ایہہ ہے کہ ایہہ فونیقی کون ہاین؟۔ جے اسیں ایہہ سدھ کر دیئے کہ فونیقی لوک دی پنجاب تے

سندھ توں باہرلے دیساں وِچ گئے ہاین تاں پھیر اسیں ایہہ وی آکھ سکدے ہاں کہ رواقیت دا تصور پیش کرن والے دا تعلق وی وادیٔ سندھ نال ہائی ۔

رِگ وید وِچ ترے غیر آریائی قبیلیاں دا ذکر بار بار آیا ہے ۔

(1) اسُر (2) دسیو (3) پنی

ایس ویلے اساں چھیکڑلے قبیلہ بارے گل کرنی ہے ۔ اسیں دیکھاں گے کہ پنی ای اوہ قبیلہ ہے جس نوں باہر والیاں فونیقین دا ناں دتا ہے ۔

پہلاں اسیں ایہہ ویکھدے ہاں کہ رگ وید ایہناں بارے کیہ دس پاوندا ہے ۔

(1) رگ وید (VI - 20) وِچ ایہناں نوں دیوتیاں نوں قربانی بھینٹ نہ کرن والے ، بھیڑی زبان والے تے دیوتیاں دا آدر نہ کرن والے آکھیا گیا ہے ۔

(2) رگ وید (VI - 51) وِچ ایہناں نوں بھگیاڑاں وانگ لالچی دسیا گیا ہے ۔

(3) رگ وید (VI - 61) وِچ ایہناں نوں انتہائی لالچی تے چیچڑے آکھیا گیا ہے ۔

(4) رگ وید (VII - 18) وِچ دسیا گیا ہے کہ اوہ اجیہی زبان بولدے ہن جو سمجھ وِچ نہیں آوندی ۔

(5) رگ وید (X - 110) وِچ ایہناں ولوں ڈنگر چوری کرن دی کہانی نوں دوہرایا گیا ہے ۔

رگ وید توں اک گل وڈی نکھڑ کے ساہمنے آوندی ہے کہ پنی قبیلہ ... قبیلہ نال تعلق نہیں رکھدا ہائی (جیویں کہ ڈاکٹر بدھ پرکاش دا دی

خیال ہے ، سگوں اوہناں دا پیشہ ونج وپار تے دستکاریاں ہائی ۔ ایس پاروں اوہ ڈھیر ساری دولت دے مالک وی ہاین ۔

پنیاں دا ونج وپار وادئ سندھ تائیں محدود نہ ہائی ۔ سانوں اجیہیاں شہادتاں لبھدیاں ہن کہ ایہہ دُور دراڈے دیساں وِچ اَپڑے ہوئے ہاین ۔ کجھ شہادتاں تھلے دیندے ہاں ــــ

(1) ہیرو دوتس (I - 1 ، II - 14 - تے VII - 85) آکھدا ہے کہ فونیقن آپنے آپ نوں Erytherean Sea توں آئے دسدے ہاین ۔

سارے سکالر ایس گل تے متفق ہن کہ ایہدے توں مُراد بحیرہ عرب ہے ۔ ہیرو دوتس ایہہ وی دسدا ہے کہ ایہناں دا رنگ کالا ہائی اتے ایہہ گھٹ ودھ 2750 ق م لاگے باہرلے دیساں وِچ موجود ہاین ۔ ایس توں سدھ سروپے پتا نکلدا ہے کہ پنی ای فونیقن ہاین ۔

(2) آکسفورڈ کلاسیکل ڈکشنری[2] وِچ فونیقن نوں Poeni آکھیا گیا ہے ۔ ایس لفظ دا اُچارن پنی لاگے ہے ۔

(3) ڈاکٹر بدھ پرکاش[3] .... آکھدا ہے کہ مشہور یونانی مورخ ستراںو نے پنی لئی Parnians دا لفظ ورتیا ہے ۔ ایہدا اُچارن وی پنی لاگے ہے ۔

(4) جے لپیّ پکھوں ویکھیے تدوی ایہہ سدھ ہوندا ہے کہ پنی ای اصل وِچ فونیقن ہاین ۔ جی آر ہنٹر[4] .... نے لکھیا ہے کہ جیہناں عالماں نے براہمی لپی نوں جنوبی سامی تے فونیقن لپیاں نال جوڑیا ہے اوہناں نے کوئی غلطی نہیں کیتی کیوں جو ایہناں بارے واضح شہادتاں لبھدیاں ہن کہ ایہہ دوویں لپیاں (جنوبی سامی تے فونیقن) ہڑپہ تے موہن جو ڈرو دی لپی توں پھٹیاں ہن ۔ اوہ اگے جا کے لکھدا ہے کہ

وادیٔ سندھ دے مہانڑے وپاری دریائے سندھ توں دریائے فرات تائیں نہیں ، سگوں دُور دراڈے دیساں دے سفر تے جاندے ہاین ....
ایہہ لوک ہندوستان (یعنی پاکستان) اتے دُوجے دیساں وچالے Middlemen ہاین ۔

(5) آلچن[5] .... لکھدا ہے کہ میسو پوٹامیا (عراق) توں وادیٔ سندھ دیاں گھٹ ودھ دو درجن مُہراں لبھیاں ہن ۔ رانج ای میسو پوٹامیا والیاں تن مہراں (Cylinder type) موہن جو ڈرو توں رلیاں ہن۔ ایس توں پدھ ہوندا ہے کہ دوناں دیساں وچالے ونج وپار تے آوا جائی دا تعلق موجود ہائی ۔ اتے صاف ظاہر ہے کہ ایہہ پنئی ای کردے ہاین ۔

سنکالیہ[6] وی ایہو کُجھ لکھدا ہے ۔

(6) اک ہور وی گل ہے کہ میسو پوٹامیا توں لبھیاں لکھتاں دے مطابق 2316 ق م توں بعد کئی چر تائیں " مُلہا " دیس نال سمندری جہازاں راہیں وپار ہوندا رہیا ہائی ۔ ملہی بولی دا مترجم ہر ویلے عکاد وِچ موجود رہندا ہائی ۔ 1750 ق م دیاں لکھتاں توں وی وپار دا تھوہ لگدا ہے ۔ آلچن[7] .... لکھدا ہے کہ " ملُہا " توں مُراد وادیٔ سندھ جاں گجرات لئے جا سکدے ہن ۔
ملُہا بارے ودھیرے جانکاری لئی لیف مین[8] .... پروفیسر گلوب[9] تے اوپن ہمیر[10] .... دے مضمون ویکھے جا سکدے ہن ۔

(7) رگ وید (1 - 48 - 3) وِچ دسیا گیا ہے کہ پنئی جہازاں اُتے مال لدکے باہرلے دیساں نال وپار کر دے ہاین ۔ اگے اک ہور تھاں رگ وید (1 - 116 - 5) وِچ ایہہ وی دسیا گیا ہے کہ اوہناں دے 100 چپواں والے جہاز ہاین ۔ رگ وید (X - 143 - 5) دے

مطابق اوہناں دے جہازاں دے بادبان وی ہوندے ہاین۔

(8) اک پاسے سانوں موہن جو دڑو توں کپڑا لبھیا ہے۔ دوجے پاسے بابل وغیرہ وِچ کپڑے نوں "سندون" آکھیا جاندا ہائی۔ ایتھوں ای ایہہ لفظ قرآن شریف وِچ لباس دے معنیاں وِچ ورتیا گیا لبھدا ہے۔ سِدھی جیہی گل ہے کہ ایس نوں سِندون ایس پاروں آکھیا گیا ہائی کیوں جو ایہہ وادیٔ سندھ توں اوتھے گیا ہائی۔ صاف ظاہر ہے کہ لے جاون والے پنی ای ہاین۔

اُتے دتی ساری بحث توں اسیں ایس سِٹے تے اپڑدے ہاں کہ آریاواں دے آون توں بوہت پہلاں وادیٔ سندھ دے علاقے غیر آریائی قبیلیاں دی ہمت نال وسیب دیاں ٹیساں ٹُلی بیٹھے ہاین۔ ایہناں وِچوں پنی (جو گھروں نکل کے فونیقن اکھواے) دور دراڈے دیساں نال اپنے 100 چپواں والے جہازاں نال ونج وپار کردے ہاین —

ایہہ لوک ایتھوں کپاہ، کپڑا، تل، Teak Wood Carnelian وغیرہ لے کے جاندے ہاین۔ ایہناں دے مترجم تے ایجنٹ بابل وِچ موجود ہاین۔ پہلاں ایہناں سمندر پار دے علاقیاں وِچ آپنیاں چھوٹیاں نوآبادیاں قائم کیتیاں (جیویں انگریزاں ہندوستان اپڑ کے سبھ توں پہلاں تجارتی کوٹھیاں قائم کیتیاں ہاین)، جیہناں وِچوں کارتھیج (شمالی افریقہ) وی اک ہائی۔ وت ایتھوں برطانیہ فرانس تے سکنڈے نیویا دے دیساں نال وپار کیتا جاندا ہائی۔ لارڈ ایوبری لکھدا ہے کہ اسیں یقینی طور تے آکھ سکدے ہاں کہ 1500 - 1200 ق م دے وچکار فونیقن برطانیہ تے سپین دے معدنی کھیتراں توں جانو ہاین۔

انگریزاں وانگ ہولی ہولی پنی ایڈے طاقتور تھی وبنجے کہ اوہناں اپنیاں حکومتاں قائم کر لئیاں ۔ اوہناں فونیقیہ دی نینہہ دھری۔ ایہہ ریاست بحیرہ روم تے لبنان دے وچکار ساحلی علاقہ تے واقع ہائی ۔ ایہہ شمال توں جنوب ول ۲۰۰ میل لمی تے ودھ توں ودھ 35 میل چوڑی پٹی ہائی ۔

پنی قبیلے دی چودھر نوں گھر وِچ تاں آریاں ونگاریا اتے باہر روماں نے ھمکایا ۔ ایہناں دیاں روماں نال ہوئیاں لڑائیاں نوں تاریخ وِچ Punic Wars آکھیا جاندا ہے ۔ پہلیاں ترے لڑائیاں (1) 264 ـ 241 ق م (2) 218 ـ 201 ق م (3) 149 ـ 146 ق م تائیں کارتیج وچ ہوئیاں ۔ اوڑک 64 ق م وچ روماں فونیقیہ اُتے قبضہ کر لیا ۔

گل کھنوئی لمی تھی گئی ہے ۔ دسنا ایہہ لوڑدے ساں کہ فونیقن نسل دے لوک وادئی سندھ توں گئے ہاین ۔ ایتھے اوہناں نوں پنی آکھیا ویندا ہائی اتے دُوجے دیساں دے لوکاں اوہناں نوں فونیقن آکھیا ۔ دُوجی گل ایہہ کہ رواقیت دا بانی زینو وی اصل وِچ پنی ای ہائی کیوں جو وادئی سندھ دے لوک مُڈھ قدیم توں وحدت الوجودی ہاین ۔ ایس پاروں اوس ایسے گل دا پرچار کیتا ۔

رگ وید دے اُلٹ اُپنشداں وغیرہ وِچ برہم ، آتما ، جگت ، مایا ، گیان ، کرم ، مکتی بارے جو ویروے بھدے ہن اتے ایہناں وچاراں نوں چار واک ، لوک یات ، پری وراجک ، آجیوک وغیرہ مادہ پرستاں جیویں ونگاریا ہائی ، اوس بارے وی گل ٹورنا لوڑدے ساں ـــ پر تھاں دی تھوڑ پاروں ایہہ سبھ کجھ چھڈنا پے گیا ہے ۔

لاہور
14 ـ جون 1986ء

محمد آصف خاں

1. Dr.Buddha Prakash, Punjab History Conference— Proceedings.
2. Clarendon Press Oxford, 1950.
3. Political and Social movements in Ancient Punjab, P.44.
4. "The Script of Harappa & Mohinjodaro & its Connection with other Scripts, London, 1934, P.1 & 14.
5. The Birth of Indian Civilization, Penguine Books, 1969, P.270.
6. Pre-history & Proto-history in India & Pakistan, Bombay, 1962, P.4.
7. The Birth of Indian Civilization, Penguine Books, 1969, P.271.
8. Journal of the Economic & Social History o the Orient, Vol.III, April, 1960.
9. Illustrated London News, London, 11th Nov, 1958.
10. Journal of the American Oriental Society, Vol.74 of 1954.
11. Pre-historic Times, London 1912, P.67-71.

لکھاری وَلوں

وحدت الوجود ـــــ حقیقی وجود اکّو اے ـــــ نُوں فارسی وِچ ہمہ اوست (سبھ کجھ خُدا اے) ـــــ تے ہندی وِچ ہر میں ہر ـــــ (ہر شئے وِچ خُدا اے) ـــــ کہندے ہن۔ ایہہ مسئلہ دُنیا جہان دیاں اکثر قوماں وِچ مُڈھ قدیم توں موجود سی۔ سچی گل تے ایہہ ہا کہ فلسفے تے تصوف، یاں سریّت[1] دی شروعات ای وحدت الوجود توں ہوئی سی۔ اَج توں ڈھائی ترنے ہزار ورہے پہلاں کائنات دیاں گُنجھلاں آتے سوچن وِچار کردیاں ہویاں سوجھواناں نے ایہہ لبھ کڈھیا کہ ظاہری اکھیاں "اِک بیہڑی کثرت کائنات وِچ نظری آؤندی اے اوہ گوڑھ اے، وکھادا اے۔ ایس کثرت دے پچھے اِکو حقیقی وجود پایا جاندا اے۔ ایس وِچار نے چین، یونان تے ہندوستان وِچ سریّت نوں جنم دِتا سی۔ بعض لوکاں ایس وجود نوں اِک باشعور ہستی من کے اوس نوں خُدا آکھیا، تے مذہب دی نینہہ رکھی۔ خُدا دی ذات دے دو پکھ ساہمنے آئے، اِک تے ایہہ کہ خُدا کائنات توں وکھ اے[2]۔ دُوجا ایہہ کہ خُدا کائنات وِچ

---

[1] Mysticism: سرّ تے Mystery دا معنی اے بھید۔ سریّت جس وِچ سچائی دا بھید ہووے۔ [2] Transcendent

رسیا[1] ہویا اے۔ ایس لئی کائنات تے خدا اکو کجھ ہن۔ یہودیت، عیسائیت تے اسلام دا خدا کائنات توں وکھ لے تے اک شخصیت اے جیہنے کائنات نوں اپنی قدرت نال عدم وچوں پیدا کیتا سی۔ تاؤمت، ویدانت تے سریت دا خدا کائنات توں وکھ نہیں تے کائنات اوس وچوں ایوں نکلی سی جیویں سورج وچوں شعاعواں نکلدیاں ہن یاں مکڑی وچوں جالا نکلدا اے۔

قدیم یونان دے ایلیاٹی فلسفیاں زینو فینیس تے پارمی نائڈیس دے وجود، جین دے تاؤ، افلاطون دے اشراق[2]، شنکر دے ویدانت تے ابن عربی دی وحدت الوجود وچ اک گل دی سانجھ لے۔ ایہناں دا وجود، تاؤ، احد[3] یاں برہمن غیر شخصی اے جیہڑا کائنات توں وکھ نہیں۔

پنجابی دیاں صوفی شاعراں نوں فارسی شاعراں تے ہندی بنگالی بھگت کویاں اُتے ایس گل دی برتری حاصل رہی اے کہ اوہناں دے کلام وچ تصوف دے حوالے نال یونانی اشراق تے بھگتی لہر دے راہیں ویدانت دیاں ریتاں جمع ہو گئیاں ہن۔ فارسی دے شاعر ویدانت تے بھگتی لہر توں بے خبر رہے تے بھگت کوی یونانی اشراق دی ریت توں فیض نہ پا سکے۔ ایس پکھوں پنجابی دی صوفیانہ شاعری نوں نویکلا تے اُچا مقام دِتا جا سکدا لے کہ اوہناں دی شاعری وچ مشرق تے مغرب

ح1: Immanent

ح2: Illumination باطن دے نور یا روشنی نال حقیقت تک پہنچ جانا۔

ح3: One

دیاں تن   ریتاں دا سنگ میل ہو گیا سی۔

(1) یونانی سریت تے اشراق

(2) ہندی ویدانت تے بھگتی لہر

(3) مسلماناں دا تصوف تے عرفان

ایہو گل اسیں دنیا دی کسے ہور قوم دی صوفیانہ شاعری دے بارے نہیں کہہ سکدے۔ پنجابی دیاں صوفی شاعراں دی ایس بھُلّی دین دا نکھیڑا کرن لئی مَیں تناں ریتاں دا ویروا کر کے ایہناں دے سانجھے اصولاں دی روشنی وِچ پنجابی دی صوفیانہ شاعری نوں سمجھن تے سمجھاون دا ترلا ماریا اے۔

مَیں اپنے محسن سیّد سبط الحسن ضیغم ہوراں دا شکر گزار ہاں جنھاں میرا اُتّھ ودھایا تے قدم قدم تے میں نوں سہارا دِتّی، اوہناں دے آہر تے اُپیچ بنا   نہ مَیں ایہہ کتاب لکھدا تے نہ ایس نوں چھاپن دا کوئی سوتر ای سجھ سکدا۔

علی عباس جلالپوری

11 فروری 1977ء

تاریخی پچھوکڑ

نرادی چودھری لکھدے ہن[1] :

'' پنجاں دریاواں دا دیس پنجاب؛ جس نوں پرانے زمانے وچ سپت سندھو (ستاں دریاواں دا دیس) کہندے سن، نہ کدی اگے ہندوستان دا حصہ رہیا سی تے نہ ہن ہندوستان دا حصہ ہے۔ جغرافیائی پہلو نال ایس دا سمبندھ مشرقِ وسطیٰ دے مشرقی علاقے نال ہے تے تہذیبی لحاظ نال وی ایہہ مشرقِ وسطیٰ نال تعلق رکھدا سی۔ مشرقِ وسطیٰ دے ڈانگری تے واہی بیجی کرن والے لوکی پنجاب وچ آباد ہو گئے سن۔ پنجابیاں دا قدرتی رُخ مغرب ول سی جس نال ایس دے تجارتی رشتے وی موجود سن۔''

ایس گل وچ کوئی شک نہیں کہ پنجاب جغرافیائی، نسلی، تہذیبی تے لسانی پکھاں توں کدی وی ہندوستان دا حصہ نہیں رہیا۔ اشوک یا اکبر جیہاں بادشاہاں تے انگریزاں دے عہد وچ ایہہ علاقہ سیاسی پہلو نال ہندوستان وچ شامل ہو گیا سی پر ایس دی اپنی مستقل تہذیبی، سماجی تے لسانی حیثیت قائم رہی تے اج وی قائم ہے۔ ایس بارے اسیں کھل کے گل کرنا چاہوندے ہاں۔

علمائے آثارِ قدیمہ نے دراوڑی تمدن نوں بیہڑا کوہستانِ شوالک توں لے کے دریائے تاپتی تیکر تے کوئٹہ توں لے کے بیکانیر تے کاٹھیاواڑ تیکر یاراں سو مربع میل اُتے پھیلیا ہویا سی ہڑپائی تمدن دا نام دِتا ہے۔ ایس تمدن دے دو

---

۱ : The Continent of Circe

وڈے گڑھ ہڑپا (ضلع ساہیوال، مغربی پنجاب) تے موئنجو دڑو (ضلع لاڑکانہ،
سندھ) سن۔ ایہناں توں علاوہ چنہو دڑو (ضلع نواب شاہ)، شاہی ٹمپ (وادی کیچ
مکران)، روپڑ (مشرقی پنجاب) رنگ پور، ہالا، رکانھیا داڑ (کالی بنگن (راجستھان) دے
شہراں دا تعلق وی ایسے تمدن نال ہے۔ آمری، کوٹ ڈیجی تے چولستان دیاں بستیاں
وی ایسے تمدن دیاں نگراں سن۔

سر مورٹیمر وہیلر دے خیال دے مطابق دراوڑی تمدن دا زمانہ 2500 ق م
توں 1500 ق م تیکر ہے۔ سر جان مارشل کہندے ہن کہ ایہہ تمدن 3250 ق م ــــ
1750 ق م دیاں صدیاں وچ پھل پھل رہیا سی۔ اج کل دی کھوج دے مطابق
ایہہ زمانہ 2300 ق م ــــ 1750 ق م دا سمجھیا جا سکدا ہے۔ ایس کھوج نال دو
گلاں اجاگر ہوندیاں ہن۔

1 - ہڑپائی تمدن مصر تے عراق دیاں تمدناں توں بہوں وڈے علاقے وچ
پھیلیا ہویا سی۔

2- ہڑپائی تمدن نروئی ملکی سی تے اپنے مستقل تاریخی ارتقاء نال صورت وچ
آیا سی۔

ایہہ گل وی ثابت ہو چکی ہے کہ ایس تمدن دا سمبندھ صدیاں تیکر عراق نال
قائم رہیا۔ گارڈن چائلڈ تے کہندا ہے کہ ہڑپائی تمدن دے تجارتی رشتے مغرب وچ
مصر تے مشرق وچ ترکستان نال وی ہو گئے سن۔ اوس تجارتی راہ اُتے جیہڑی ایران
تے عراق نوں جاندی سی کاروان سرائے علی مراد، کوٹلہ نہنگ خان، ڈبر کوٹ،
(لورالائی)، میہی (جھلاوان)، سٹ کاگن ڈور، (مکران) دیاں بستیاں دے کھنڈر ملے ہن۔
ہڑپا تے موئنجو دڑو دی کھدائی توں پہلاں آثار قدیمہ دے سوجھوان سُمیریا (عراق)

---

1 ، What happeend in history

تے مصر دے تمدن نوں قدیم ترین سمجھدے رہن ، ہڑپائی تمدن دی شکل صورت ساہمنے آئی تے شروع وچ ایس نوں سمیریا دے تمدن دی اک شاخ منّ لیا گیا تے ایہہ فرض کیتا گیا کہ سمیری قوم دے کجھ قبیلے وادی سندھ وچ آ گئے سن پر ہن ایہہ گل ثابت ہو چکی ہے کہ ہڑپائی تمدن مصر ، سمیریا تے چین توں ونگ دنیا دا اک قدیم ترین تمدن ہے ۔

پاکستان وچ قدیم پتھر دے زمانے دے اکثر آثار مغربی پنجاب وچوں ملے ہن ۔ ڈھیر تے پیٹرسن نے سطح مرتفع پوٹھوہار وچ برِصغیر ہند و پاک دے سبھ توں پرانے پتھر دے نوکدار رنبیاں تے ہتھیاراں دا کھوج کڈھیا ہے ۔ ایہناں نوں ماقبل سواں دا ناں دتا گیا ہے کیوں جو اوہ دریائے سواں دی گزرگاہ دی کھدائی توں نکلے سن تے قدیم پتھر دے زمانے نال تعلق رکھدے ہن ۔ ایہناں پتھر دیاں رنبیاں توں پتا لگا ہے کہ اج توں چار لکھ ورہے پہلاں ایس علاقے وچ قدیم پتھر دے زمانے دا انسان موجود سی ۔ پنڈی گھیب تے ڈھوک پٹھان دے لاگے دریائے سواں دے اک معاون دریائے سیل دی گزرگاہ وچوں بغیر دستے دے پتھر دے ہتھیار ملے ہن ۔ 1923ء وچ ای ، جے لیوس نے سوانک وچ بہتیرے آثار ڈھونڈ کڈھے سن اوہ مسیحؑ دی پیدائش توں چار لکھ ورہے پہلاں دے ہن ۔ ایہناں رنبیاں تے ہتھیاراں توں معلوم ہویا ہے کہ قدیم پتھر دے زمانے دی پتھر دے ہتھیار تے رنبے گھڑن دی صنعت خالص مکلی سی ۔ وچکارلے پتھر دے زمانے وچ تیر کمان ایجاد کیتے گئے سن تے پتھر دیاں ٹھیکریاں وچ چھیک کر کے دستی کہاڑے وی بنائے گئے سن ۔ ایس نمونے دے ہتھیار

حا : " پروفیسر پلے بیم (ڈیل یونیورسٹی) نے پوٹھوار وچوں انسان دے وڈکیاں دے اجی آثار دا کھوج کڈھیا ہے جیہڑے اج توں اک کروڑ ورہے پہلاں دے ہن ۔ اوہناں ثابت کیتا ہے کہ پہلا انسان افریقہ یا تے جاوا توں نہیں سگوں ایسے علاقے وچوں ظاہر ہویا سی جس دا ناں اوہناں نے پنجابسکس رکھیا ہے ۔ " (پاکستان ٹائمز 15.7.77)

سکھر تے روہڑی توں ملے ہن جیہڑے چھے ہزار قبل مسیح نوں پاکستان دے شمال مغربی حصے وچ پتھر دے زمانے دا تمدن سکھی اُتے پہنچ گیا سی۔ ایسے دے اخیر وچ تانبے دا ورتارا ہون لگ پیا جیہدوں تانبے تے کانسی دی تہذیب دی نینہہ رکھی گئی۔ ایس نوں منقش ظروف سازی دی تہذیب وی کہندے ہن جیہدے آثار کوٹ ڈیجی توں ملے ہن جیہدا زمانہ 2800 ء — 2600 ء قبل مسیح دا ہے۔

نویں کھوج دے مطابق برصغیر ہندو پاک دے سبھ توں پرانے وسنیک آسٹریلائی حبشی یا اُوڈی حبشی نسل دی مشترکہ ٹہنگھ ہن تے دراوڑاں توں پہلاں ایتھے وسدے سن۔ بھی آسٹریلائی جہناں وچ سالومن جزیرے دے لوکی دی شامل ہن افریقی حبشیاں جیہا مونہہ مہاندرا رکھدے ہن۔ ایہناں وچ آسٹریلیا دے اصل وسنیک وی شامل ہن جنہاں توں ایہہ ترکیب بنی سی۔ نیوگنی، دوجے میلانشی جزیریاں دے باشندے سیلان دے ویڈا، تسمانیہ تے پاپوآ دے لوکی وی ایسے گروہ نال سمبندھ رکھدے ہن چھوٹا ناگپور دے منڈا قبیلے وی آسٹرک بولی بولدے ہن۔ ہندوستان تے پاکستان دے خانہ بدوش قبیلے لوارہا، گگڑے، گگیلے، اوڈ، کنجر، ڈوم، نٹ، مینا، سانسی، چوہڑے مار، پاسی وی آسٹریلائی حبشی نسل دیاں نگراں ہن۔

بحیرہ روم دی نسل دے قبیلے 2900 ق م دے نیڑے تیڑے درہ بولان راہیں سندھ دی وادی وچ داخل ہوئے۔ تاجیک، ارمنی، یونانی، اطالوی تے ہسپانوی وی ایسے نسل وچوں ہن۔ ایہہ اوہ زمانہ سی جدوں پنجاب وچ دریاواں دے کنڈھیاں اُتے خوراک اکٹھی کرن دی تھاں خوراک پیدا کرن دی ابتدا ہو چکی سی۔ آون والیاں نے واہی بیجی شروع کر دتی۔ اوہ آسٹریلیائی حبشی نسل وچ گھل مل گئے جس توں دراوڑی نسل نے جنم لیا۔ اج کل مدراس، حیدر آباد، چھوٹا ناگپور تے مدھیہ پردیش وچ ایہناں دراوڑاں دی اولاد آباد ہے۔

دراوڑاں دے تمدن دے آثار ہُن تیکر 75 بستیاں دی کھدائی دچوں برآمد ہو
چُکے ہِن تے پنجاب، سندھ، بلوچستان وِچ اجے دی سینکڑے ٹِبے دبیاں ہویاں
شہراں دی یادگار موجود ہِن۔ پچھلے دناں وِچ تھریاں چولستان (بہاولپور ڈویژن) دے
دریا ہاکڑا (ہندوستان وِچ ایس نوں گھگھر کہندے ہِن) دی گزرگاہ نوں کھوڈیا گیا تے
کئی کوہاں تے بستیاں دے کھنڈر ملے ہِن۔ صرف فورٹ عباس دے لاگے دو سَو دے
قریب تاریخی بستیاں دا نشان ملیا ہے۔ کہندے ہِن کہ ویداں وِچ جیہڑے دریا
سرسوتی دا ذکر آیا ہے اوہ دریائے ہاکڑا ای ہے۔ اج کل ایہہ علاقہ ویران بیابان
نظری آوندا ہے، پَر اِک زمانہ اجیہا دی سی جدوں ایس وِچ دریائے ہاکڑا زور شور
نال وگدا سی تے اوس دی کندھی اُتے میلاں تیکر ہرے بھرے کھیت پھیلے ہوئے
سن۔ آب پاشی نوں کم لیا جاندا سی تے سارے علاقے وِچ گھنی وسوں سی۔ ایہناں
کرانواں دا سماج ہڑپا، کالی بنگن تے موئنجو دڑو دے تمدن دی اِک ٹہنگھ سی۔
ایہناں کھنڈراں توں ہڑپائی تمدن دے ارتقاء دا نشان ملدا ہے۔ ایہہ سارا علاقہ
ظروف سازی دا وڈا گڑھ سی۔ ہڑپا دے بھٹھیاں لگیاں ہویاں سن جیہناں وِچ ناںبا
پگھراندے سن۔ اِک ہزار قبل مسیح نوں دریائے ہاکڑا خشک ہو گیا تے وسوں دا
نام نشان مِٹ گیا۔

ہڑپا تے موئنجو دڑو دیاں کھنڈراں توں عظیم دراوڑی تمدن دا پتا لگا ہے
میجر جنرل الگزنڈر کننگھم نے جیہڑا محکمہ آثار قدیمہ دا پہلا ڈائریکٹر سی 1922ء وِچ ہڑپا
دے شہر دا کھوج لایا۔ سر جان مارشل نے موئنجو دڑو، ہڑپا تے چنہو دڑو
دی کھدائی کرائی۔ اوس نے ہندستانیاں نوں محکمہ آثار قدیمہ وِچ بھرتی کیتا۔
آر۔ ڈی بینرجی نے موئنجو دڑو دے کھنڈر ڈھونڈ کڈھے۔ پنڈت ایم ایس وتس
نے ہڑپا تے موئنجو دڑو دی ہور کھدائی کروائی۔ این۔ جی مجمدار نے آمری دے

کھنڈر دریافت کیتے۔ تقسیم ہند توں مگروں پاکستان دے محکمہ آثار قدیمہ نے کھدائی دا کم جاری رکھیا تے کوٹ ڈیجی تے چولستان دیاں بستیاں جتھاں وچ دراوڑی تمدن دے آثار ملے ہن سامنے آئیاں۔ امریکا، فرانس تے اطالیہ دے ماہرین وی کھدائی دا کم کردے رہے۔ سر آرل سٹین نے ڈبہ کوٹ تے گلی دے کھنڈراں دا کھوج لایا۔ 1950ء وچ پروفیسر سٹوارٹ پگٹ نے بلوچستان دے آثار اتے اپنی بہوں ملی کتاب "ما قبل تاریخ دا ہند" لکھی۔ 1958ء وچ اک فرانسیسی عالم جے ایم کاسل نے بلوچستان وچ کھدائی کروائی۔ مس ڈریکار ڈی نے سراب دی وادی وچ انجیرا تے سیاہ ڈمب دیاں بستیاں دا کھوج کڈھیا۔ دراوڑی تہذیب تمدن دی دریافت توں پہلاں تاریخ دان برصغیر ہندو پاک دی تاریخ دی شروعات آریاں دی آمد توں کردے سن، پر ہڑپائی تمدن دی دریافت نال ایہہ دعویٰ غلط ثابت ہو گیا ہے۔ ڈاکٹر ایشور ٹوپا لکھدے ہن[1]۔

"پچھلیاں سالاں وچ قدیم ہند دی روائتی تے نسلی تاریخ ہندوستان وچ آریاں دی آمد توں شروع کیتی جاندی سی۔ خیال ایہہ سی کہ آریا ای ہند وچ تہذیب، شائستگی تے فلسفہ لے کے آئے سن تے اوہناں ای مذہبی، اخلاقی تے سماجی قدراں نوں ایس ملک وچ رواج دِتا سی پر ساڈے سمے جیہڑی کھوج قدیم ہند بارے کیتی گئی ہے اوس نے آریاں دے ایس پھوکے دعوے نوں جھوٹھا ثابت کر دکھایا ہے 1922ء وچ ایس آریائی نظریے دا خاتمہ ہو گیا تے دراوڑی تہذیب دی برتری تے اولیت دا ثبوت مل گیا۔"

نویں کھوج نے دراوڑاں دے تمدن دی برتری نوں ثابت نہیں کیتا سگوں

---

[1] : Our cultural heritage

ایس گل دا اختلاف وی کیتا گیا ہے کہ اوہ تمدن جس نوں ہندی آریائی دا نام دتا جاندا ہے دراوڑاں دی ہی دین ہے۔ دراوڑی تہذیب تے تمدن نے آریاں دے مذہب دیومالا، اخلاق، کلا، زبان، رسم و رواج تے سوچ اُتے انمٹ اثرات چھڈے ہن۔ ایس گل دا ویروا کرن توں پہلاں دراوڑی تہذیب تے تمدن دا گُھل کے ذکر کرنا ضروری ہے۔

دراوڑی تمدن شمالی مغربی علاقیاں پنجاب، گندھارا، سندھ دے تہذیبی ارتقاء دا آخری مرحلہ سی جس دا سلسلہ پتھر دے قدیم زمانے تیکر جا پُجدا ہے۔ گھٹ توں گھٹ چھے ہزار ورھے پہلاں پنجاب تے سندھ دیاں وسنیکاں نے واہی بیجی شروع کر دتی سی۔ جدوں بحیرۂ روم دی نسل دے لوکی ایہناں علاقیاں وچ آئے دریاواں دی کدھی اُتے بستیاں آباد ہو چکیاں سن تے سنجائی دی ابتدا ہو چکی سی۔ 2400 ق م تیکر چارے پاسے کھیت تے وستوں کھلر گئی سی۔ دراوڑ کنک تے جَوانہہ دیاں دو وڈیاں فصلاں اُگاوندے سن۔ ایہناں دے دانے کھنڈراں وچوں ملے ہن۔ چاول، سرنی، گنا، تیل کڈھن دے آلے بیج، جوار، باجرا تے مٹر وی گڈے جاندے سن۔ دُنیا دی تاریخ وچ چاول اُگاون دی سبھ توں پہلی شہادت ہڑپا توں ہی ملدی ہے۔ ایسے طراں کپاہ بیجن دے تے اوستوں سوتر دا کپڑا بنن دی شروعات وی پنجاب وچ ہی ہوئی سی۔ یونان دا مورخ ہیرودوتس اپنی تاریخ وچ لکھدا ہے:

"ہند[1] وچ خود رو رُکھ ہوندے ہن جہناں اُتے اُن دا پھل

---

[1] ہند (India) دا نام یونانیاں رکھیا سی۔ ایہہ نام دریائے سندھ (Indus) دے نام اُتے رکھیا گیا سی۔ ایرانیاں تے عرباں نے ہند تے سندھ دی تفریق کیتی سی۔

لگدا ہے ۔ ایہہ اُتے بھیڈاں دی اُن توں بہوں سوہنی تے دُدھیا
ہوندی ہے ۔ ہند دے لوکی ایس رُکھ دی اُن دے کپڑے
بُندے ہن ۔"

ہوندیاں ہوندیاں کپاہ تینبے ۔ ویلنے ، کتنے تے بُنن دی صنعت قائم ہو گئی
ہڑپا دے آثار وچ کجھ رنگ دار پارچے وی ملے ہن جنہاں توں سہی ہوندا اے
کہ دراوڑ رنگنے دا فن وی جاندے سن ۔ تُہناں اُتے کڈھی ہوئی چتر کاری توں معلوم
ہوندا ہے کہ اوہ بہوں ملائم تے نفیس کپڑا بُندے سن ۔ جدوں غلہ تے کپاہ ملکی ضرورت
توں ودھ مقدار پیدا ہون لگ پئی ، دراوڑ اوہناں نوں وساور بھیجنے لگ پئے ۔
اوہناں دیاں جنساں ، سُوتر تے کپڑے نال لدیاں ہوئیاں کشتیاں عراق تے ایران نوں
جاندیاں سن ۔ ایس لئی ہڑپا تے موہنجو داڑو لین دین دے وڈے گڑھ بن گئے سن ۔
دراوڑ گاں ، داند ، مہیں ، بھیڈاں بکریاں تے ککڑیاں پالدے سن ۔ اوہناں دی
کھیتی باڑی دے سماج وچ داند تے مہیں نوں ڈھلا مقام دِتا جا سکدا ہے ۔ داند نوں
گڈیاں وچ جگڑدے سن ۔ مہیں دا گھیو دُدھ اوہناں دی من بھاوندی غذا سی ۔
ہل چلانے دا رواج عام نہیں سی ہویا ۔ کہی نال بھوئیں پھول کے چھٹے نال بوائی کردے سن ۔
دریا وچوں کھال کڈھ کے رڑ پیچ جاندی سی ۔ بھوئیں سارے پنڈ دی سانجھی ملکیت
سمجھدے سن ۔ اج دی ساڈے پنڈاں وچ شاملات ایسے سانجھ دی یادگار ہے ۔

ہڑپا دا شہر بہوں گھنی آبادی والا سی تے تجارت دا گڑھ سی ۔ ایس دیاں کھنڈراں
توں معلوم ہوندا ہے کہ دراوڑ شہراں نوں اُسار دیاں ہویاں منصوبہ بندی کر دے سن ،
گلیاں چوڑیاں رکھدے سن ۔ ہر مکان نال غسل خانہ ہوندا سی جیہدا پانی چھتیاں ہویاں
نالیاں وچوں ہو کے اک پختہ ٹوٹے وچ ڈگدا سی تے اوتھوں گلیاں دیاں بدرواں
وچ جاندا سی ۔ غسل خانے پکیاں اِٹاں دے بناوندے سن ۔ پانی دے نکاس دے

طریقے توں پتا لگدا ہے کہ اوہناں دا بلدیاتی نظام بڑا عمدہ سی ۔ ایس کچھوں اوہناں دے
شہر مصر تے عراق دے وڈیاں شہراں اُر ممفس تے اشنور اُتے برتری رکھدے سن ۔
ہڑپا اوس سمے دا سبھ توں وڈا شہر سی ۔ لاہور تے ملتان دے وچکار ریل دی پٹڑی
وچھائی گئی تے مورکھ بے سمجھ ٹھیکے داراں نے ہڑپا دیاں کھنڈراں دا ملبہ پُٹ پُٹ کے
پٹڑی نال ڈھیر کر دتا جس توں بہوں مُلّے تاریخی آثار مٹ گئے ۔ ہڑپا دی کھدائی توں
پتا لگدا ہے کہ ایہہ شہر نوں واری اُساریا گیا سی تے نویں مکان پرانیاں مکاناں اُتے
ہی چاڑھ لیندے سن ۔ ایس شہر وچ اِک گورستان وی ملیا سی جس دیاں کھوپڑیاں
توں ایہہ گل معلوم ہوندی ہے کہ ایتھے بحیرہ روم دی نسل تے آسٹریلائی حبشی نسل دے
لوک وسدے سن ۔ ہڑپا وچ کھلے بزار سن جنہاں وچ پرچون آلے بہندے سن جویں
اجکل ساڈیاں بزاراں وچ بہندے ہن ۔ مکاناں دے لاگے جنس دا ذخیرہ کرن لئی
مودی خانے بنواندے سن جس توں شہریاں دے سوکھے ہون دا ثبوت ملدا ہے ۔ ہڑپا
وچ اِک بہوں وڈا مودی خانہ ملیا ہے جیہڑا 150 × 56 فٹ چوڑا ہے ۔ ایس وچ
مالیے دی اکٹھی کیتی ہوئی فصل ڈھیر کیتی جاندی سی ۔ شہر دے چارے پاسے اِٹاں
پکان دے آوے ملدے ہن ۔ مکاناں وچ چکیاں تے بھٹیاں دوویں اِٹاں ورتیاں
جاندیاں سن تے چنائی وچ ردا لاون دا طریقہ اوہو سی جیہڑا اجکل ساڈیاں پنڈاں
وچ چالو ہے ۔ شہر دا انتظام اجیہے حاکماں دے ہتھ وچ سی ، جیہڑے پروہت وی
سن ۔ حاکماں دی بیٹھک لئی وڈے کمرے بنائے گئے سن جویں ساڈیاں پنڈاں
وچ پنچایت گھر بنائے جاندے ہن ۔

دراوڑ بڑے امن پسند تے سادُو لوک سن ۔ کھنڈراں وچوں کانسی تے تانبے دے
چھوٹے چھوٹے ہتھیار ملے ہن جنہاں توں پتا لگدا ہے کہ اوہ بھیڑو کارے تے جنگ پسند
نہیں سن تے چُپ چپیتے واہی بیجی تے ونج بیوپار وچ رُجھے رہندے سن ۔

دُوجے دیاں شہراں اُتے حملے نہیں سن کردے ۔ نہ نکیاں نکیاں گلاں اُتے بھنڈی پاؤندے سن ۔ ایسے پکھوں وی اوہ مصر تے عراق دیاں قدیم باشندیاں توں وکھرے نظر آوندے ہن ۔

دراوڑاں نے واہی بیجی نال وپار وِچ وی بڑی ترقی کیتی سی ۔ اوس سمے دے سُمیری ، یونانی تے رُومی لِشم کت کے اوس دے کپڑے بُندے سن ۔ سُوتر وادی سندھ توں تے ریشم چین توں منگایا جاندا سی ۔ دراوڑ مجیٹھ تے کئیے دیاں پُھلاں توں رنگ تیار کر کے اپنے کپڑے رنگدے سن ۔ اَج دی پاسلیاں پنڈاں وِچ پُھلکاریاں تے سالوسلاریاں نوں ایسے طرحاں رنگیا جاندا ہے ۔ دراوڑ سن دے کپڑے وی بُندے سن ۔ ظاہر ہے کہ کپڑے وَیترن تے سیون دا فن وی موجود سی ۔ اَجکل پنجاب دیاں بعض پنڈاں وِچ پینڈو کھدر دا کُرتا لاؤندے ہن جیہدا چاک سینے اُتے ہوندا ہے تے کپڑے دی گھنڈی نال بند کیتا جاندا ہے ۔ ایہہ کُرتا دراوڑاں توں ہی یادگار ہے ۔ دُوجی وڈی صنعت بھانڈے بناؤن تے مُہراں اُتے چترکاری کرن دی سی ۔ مِٹی دے بھانڈے چک اُتے بناؤندے سن ، جیویں اَجکل ساڈے کمہار بناؤندے ہن ۔ ساڈیاں پنڈاں دے مِٹی دے بھانڈے ، گھڑے ، کُنے ، چاٹیاں ، مَٹ ، صحنکاں ہانڈیاں ، ڈولے ، دَور ، جھجراں اوسے سمے توں بندے آ رہے ہن ۔ گِلیاں بھانڈیاں اُتے چترکاری کر کے اوہناں نوں آوی وِچ پکا لیندے سن ۔ ایہہ چترکاری کالے ، بدامی تے کیسری رنگاں وِچ کیتی جاندی سی ۔ اکثر پپل دے پتر تے نچدے ہوئے مور دے چتر بناؤندے سن ۔ دراوڑ لوہے دا ورتارا نہیں سن جاندے ۔ ایسے لئی ہڑپائی تمدن نوں کانسی دا تمدن وی کہیا جاندا ہے ۔ اوہ کانسی تے تانبے دے بڑے سوہنے بھانڈے ، رِچھ تے رودر دی مُورتوں دیاں نکیاں نکیاں چیزاں بناؤندے سن ۔ ہڑپا توں وکھ موہنجو دڑو ، آمری ، کوٹ ڈیجی ، منڈی گاک ، کلی

گل محمد دیاں بستیاں وچ وی تانبے تے کانسی دے بھانڈے تے رُچھ ملے ہن جنہاں
وچ کانسی دے کُلہاڑے، آرے، چھینیاں، اُسترے، چھُریاں، رندے، رمبیاں
شامل ہن۔ دراوڑ کانسی دے بہوں سوہنے مُتلے پتلیاں وی ڈھالدے سن۔ ایہناں
وچ مہیں، بھیڈو تے بُخنے آلی گُڑی دے بُت بڑے خوبصورت ہن۔ کانسی تے
تانبے توں وکھ سونے چاندی، ہاتھی دند تے سِنگ توں تراشے ہوئے زیور تے آرائش
دا دوجا سامان وی ملیا ہے۔ اوہ عقیق دے منکے وی تراشدے سن تے اوہناں اُتے
اپنی زبان دیاں علاماتاں کندہ کردے سن۔ عورتاں دیاں ٹُوماں وچ سونے چاندی
کانسی، تانبا، عقیق۔ ہاتھی دند تے سِنگ دے بنے ہوئے کنگن، کڑے، چھاپاں
ہار، نتھ، نک دے کِل، گلوبند، حمیلاں، بُولے بنیسر، جھومر اجیہے خوش وضع
ہن کہ اوس سمے دیاں دوجیاں تمدّناں وچ اوہناں دی نظیر نہیں ملدی۔
دراوڑ ٹُوماں وچ بہوں مُلّے پتھر وی جڑدے سن۔ تانبے نوں رگڑ کے آئینہ بناوندے
سن۔ ہاتھی دند تے ہڈی دیاں تراشیاں ہوئیاں سُرمے دانیاں تے سُرمچو
وی ملے ہن، بچیاں توں بنائے ہوئے قاشق بہوں سوہنے ہن۔ شہراں دی
کھدائی توں گرم مسالا، تیل، رنگ، گوشت، کوڈیاں تے شنکھ وی ملے ہن۔
سپ دیاں مُہراں تے پیالیاں اُتے پھلاں دیاں پتیاں صلیب۔ دل تے
اکھاں دے نقش نظری آوندے ہن۔ لال پتھر توں تراشے ہوئے خوبصورت بُت
وی کھدائی توں ملے ہن۔ ایہہ یونان تے رُوم دے تمدّن توں دو ہزار ورھے
پہلاں دے ہن۔ فیر وی خوبصورتی وچ ایہناں مُلکاں دیاں بُتاں تے پُتلیاں
توں گھٹ نہیں سن۔ مہاماتا یا دھرتی ماں[1] دے بُت وی اوہناں دی کلا

ماں[1]: Magna Mater ، دھرتی ماں: Mother Earth

دے سُندر نمونے ہن ۔

ہڑپا تے موہنجو دڑو دیاں کھولیاں وچوں دو سو مُہراں ملیاں ہن جنہاں اُتے اکثر ڈنگراں دی صورت شکل کُھدی ہوئی ہے ۔ ایہناں وچ وڈے گُٹ آئے سانہن مُہیں، گینڈے، ہاتھی، شیر، مگرمچھ دے نقش ہن جنہاں توں سہی ہوندا ہے کہ اوس سمے ایس علاقے دی آب و ہوا گرم مرطوب سی تے چارے پاسے گھنے جنگل سن جنہاں وچ ایہہ جانور کُھلے ڈُلّے پھوندے پھردے سن ۔ مینہہ وی رَج لہندا سی ۔ مُہراں نرم پتھر دیاں بنائیاں جاندیاں سن ۔ فیر اوہناں نوں اگ اُتے رکھ کے پکا لیندے سن ۔ ایہناں مُہراں اُتے دراوڑاں دی لپی کھدی ہوئی ہے جیہڑی اجے تیکر پڑھی نہیں جا سکی ۔ ایسے نامعلوم لپی دیاں دو سو پنجاہ علامتاں ملیاں ہن ۔ ایہہ لپی سُمیریا دی پیکانی تے مصر دی ہیروغلیفی توں وکھری ہے ۔ بی بی لال دے قیاس دے مطابق دراوڑ سجے توں کھبے پاسے لکھائی کردے سن ۔ آثار قدیمہ دے عالم کہندے ہن کہ ایہہ مُہراں تعویذ دی طرحاں گل وچ لٹکاوندے سن یا ڈولیاں نال بنھدے سن ۔ جس طرحاں اجکل پنڈاں وچ جٹ بنھدے ہن ۔ عراق دیاں شہراں اُر، کِش تے تل عمارہ دیاں کھولیاں وچ وی ہڑپائی مُہراں ملیاں ہن جس توں ایہہ گل ثابت ہو گئی ہے کہ دوہاں مُلکاں وچ تجارت ہوندی سی ۔ ۲۳۰۰ ق م وچ سُمیریا تے اکاد دے بادشاہ سارگن دیاں پیکانی لپی وچ لکھیاں ہوئیاں کجھ لکھتاں ملیاں ہن ۔ سارگن نے ملوہہ تے مگن قوماں نال اپنی تجارت دا ذکر کیتا ہے ۔ کھوجواناں دے خیال وچ ملوہہ تے مگن توں مُراد سندھ تے مکران دے وسنیک ہن ۔ ایہہ تجارت دریائی تے سمندری راہ تے ہوندی سی ۔ ہڑپا تے موہنجو دڑو دے شہر کشتیاں وچ سامان لد کے عراق لے جاندے سن ۔ ایہناں گلاں توں سہی ہوندا ہے

کہ دراوڑاں والی ہڑپّہ تے صنعت حرفت وچ بڑی ترقی کیتی سی ۔ اوہ ظروف سازی، اُساری
پارچہ بافی، جُھمرکنی، زیور گھڑن، دھاتاں ڈھالن، بُت سازی، کپڑے سیون، نگینے بناون
کپڑے رنگن، اِٹاں پکاون، پتھر گھڑن تے بیڑیاں بناون دیاں صنعتاں وچ ماہر
سن ۔ ہڑپّے توں تول دے جیہڑے وٹّے ملے ہن اوہ اِکو وزن دے ہن جس توں
ایہی ہوندا ہے کہ اوہ ناپ تول تے ونج وپار دے کھرے سن ۔

زرعی انقلاب توں مگروں مصر تے سمیریا دی طرحاں پنجاب تے سندھ وچ
جیہڑا سماج بنیا اوہدی نینہہ مادری[صا] اصول اُتے رکھی گئی سی ۔ ایس دی بنتر وچ
عورت نوں مرد توں برتری تے سرداری حاصل سی تے اوہ ٹبر دے نال سماج دا
وی محور بن گئی سی ۔ پتر دھیاں پیو دی تھاں ماں دے ساک نال پچھانے جاندے
سن تے املاک دی وارث دھی ہوندی سی ۔ انسانی سماج دے ایس سمے بارآوری
دا عقیدہ[صے] ہر پاسے پھیل گیا ۔ مذہب، اخلاق، رہتل، اَدب تے کلا دی اُساری
ایسے مت اُتے کیتی گئی تے تبدیلیاں دے سارے ترلے بھوئیں دی بارآوری نوں
قائم رکھن لئی وقف ہو گئے ۔ بھوئیں دی کُکھ وچوں رزق اُگدی سی ایس لئی اوسے نوں
دھرتی ماتا یا مہاماتا بنا کے پوجن لگ پئے ۔ عراق دی دیوی عشتار، مصر دی آئسس،
فنیقیہ دی عشترتی تے یونان دی افرودائتی دھرتی دیویاں سن جنہاں دے ساہمنے
اوہناں دے تیویرہاں محبوب کوئی شے نہیں سن ۔ ہڑپّا وچ اجیہاں مورتاں ملیاں ہن
جیہڑیاں سرجان ہار دے خیال وچ دھرتی دیوی دیاں ہن ۔ بھوئیں دی زرخیزی
نوں بحال رکھن لئی مندراں وچ دیوداسیاں رکھن تے لنگ دی پوجا دا رواج

صا ; Matriarchal

صے ; Fertility Cult

ہو گیا۔ لوکی اپنیاں کجھ دھیاں مندراں لئی وقف کر دیندے سن ۔ ایہناں نوں دھرتی دیوی دیاں داسیاں کہیا جاندا سی ۔ ایہناں نال پروہت تے یاتری سماگم کر دے سن۔ سماگم تے فصلاں اگاون دے عمل نوں اکو جیہا سمجھدے سن تے کہندے سن کہ مندراں وچ سماگم کرن نال بھوئیں دی زرخیزی ودھ جاندی ہے۔ ہڑپے وچ لبھن والیاں کڑیاں دے دیاں بھیڑیاں مورتیاں ملیاں ہن اوہ ایہناں دیو داسیاں دیاں ہن ۔ بار آوری دے مت وچ لنگ تے یونی دی پوجا کیتی جاندی سی۔ ہڑپے توں چونے دے پتھر دے بنے ہوئے لنگ ملے ہن جیہڑے یونی اتے نصب کیتے گئے ہن ۔ ایہہ مجسمے سماگم دیاں علامتاں ہن ۔ بعض مہراں اتے صلیب[1] دا نشان وی کھودیا گیا ہے ۔ صلیب مصر قدیم وچ وی لنگ یونی دے ملن دی علامت سی تے لوک تبرک دے طور تے ایس نوں اپنے گل وچ لٹکاؤندے سن یا ڈولیاں نال بنھدے سن ۔ دراوڑاں وچ لنگ پوجا دا رواج عام سی، ایسے لئی آریاں نے اوہناں نوں لنگ دے پجاری آکھ کے دھتکاریا سی ۔ دراوڑی مذہب دی اک نویکلی گل اوہناں دی ارواح[2] پرستی سی ۔ اوہناں دا خیال سی کہ بندے دی روح اوس دے خاکی بدن نوں چھڈ کے پکھوآں، ڈنگراں تے رکھاں وچ چلی جاندی ہے ۔ ایسے لئی دراوڑ ایہناں نوں مقدس جاندے سن ۔ اوہناں دیاں خوبصورت مہراں اتے کئی پکھوآں تے ڈھوراں دے نقش کھدے ہوئے ہن ۔ مور تے پپل دے رکھ دے نقش مٹی دیاں پکیاں بھانڈیاں اتے وی نظری آؤندے ہن ۔ دراوڑ اک قسم دی پراسرار شکتی یا توانائی دے وی قائل سن جس نوں اجکل "مانا" کہیا جاندا ہے تے منڈا قبیلے وچ "بونگا" دا نام دتا گیا ہے ۔ ایس توانائی یا مانا دا روحاں

---

[1] Cross

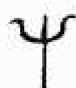
[2] Animism

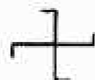
دی پوجا نال ڈونگھا سمبندھ ہے تے مقدس جانور دا تصور وی ایسے نال تعلق رکھدا ہے۔
دراوڑ بھوتاں پریتاں، پیشاچاں، راکھشاں تے دوجیاں بد روحاں نوں وی مندے
سن۔ جس طرحاں اج کل وی جنوبی ہند دے دراوڑ مندے ہن۔ اوہ بد روحاں توں
بچن لئی جادو دے ٹونے ٹوٹکے ورتدے سن۔ اوہناں دیاں مہراں اتے اجہیاں
مورتیاں وی ملدیاں ہن جنہاں دا مکھ انسان دا ہے تے دھڑ کسے ورندے یاں
ناگ دا ہے۔ دراوڑ ناگ دی پوجا کردے سن۔ ناگ قدیم زمانے توں موتوں بعد حیاتی
دانش تے لنگ دی علامت بنیا رہیا ہے۔ لنگ دی پوجا ناگ پوجا نال بہوں پرانا
سمبندھ رکھدی ہے۔

دراوڑاں دیاں مہراں اتے ترے مکھاں والے اک دیوتا دا نقش ملیا ہے جیہڑا جوگیاں
دے آسن سمادھی وچ اڈیاں جوڑ کے تے باہاں کھلار کے بیٹھا ہے۔ اوہدیاں باہواں
اتے گجرے ہن تے سر اتے ترشول[1] دا نشان دسدا ہے۔ ایس دیوتا دی چوطرفیں
جنگل دے جانور کھلوتے ہن۔ ایس دا خاص جانور وڈے کٹ والا ساہن ہے، جیہڑا
مجھوتیں دی زرخیزی دی علامت سی۔ ایہہ دیوتا شیو دیوتا دی اصل ہے، جیہڑا
بعد وچ یوگیاں دا مہاندیو بن گیا سی۔ کالی دیوی دی اصل وی وچ دراوڑاں دی
دیوی ہے۔ ایس دا ذکر اگے آوسی۔

ہڑپا دیاں مہراں اتے سواستکا[2] دا نشان وی کھدیا ہویا ملدا ہے، جیہڑا بعد
وچ بودھاں، ہندوواں تے جرمن نازیاں دا نشان بن گیا سی۔ ایہہ سورج دی
علامت سی جس توں پتا لگدا ہے کہ دراوڑ مہاتما، موت تے حیاتی دے دیوتا شیو دے نال

---

۱ : Trident

۲ :

نال سورج دی وی پوجا کر دے سن۔ بعض عالماں نے سواستکا نوں صلیب دی اک صورت قرار دتا ہے، جیہڑی جیون تے بقا دی علامت سی۔ دراوڑ موتوں بعد حیاتی نوں منندے سن۔ اوہناں دیاں قبراں وچوں مُردیاں دیاں ہڈیاں دے نال کنگھی، مالا، چھاپاں تانبے دے آئینے، سپ دے قاشق وی ملے ہن، جیہڑے ایس لئی رکھے گئے سن کہ مُردے نوں اگلے جہان وچ ایہناں دی لوڑ پوسی۔ دراوڑاں وچ ایہہ دستور وی سی کہ اوہ پارسیاں دی طرحاں میت نوں کھلے کھلی تھاں تے رکھ دیندے سن جتھے کاں، اِلاں تے گرجھاں اوہناں دا ماس کھا جاندیاں سن، فیر اوہناں دیاں ہڈیاں نوں مرتباناں وچ پا کے دب دیندے سن۔

دراوڑ اپنیاں دیوتا دیویاں لئی شاندار مندر تعمیر نہیں سن کردے، نہ اوہناں دے ایہہ وڈیاں وڈیاں مورتیاں ڈھالدے سن۔ عراق تے مصر وچ بڑے بڑے شاندار مندر ملے ہن پر ہڑپہ یا موہنجو دڑو وچ ایہناں دا نشان نہیں ملدا۔ ایس دا مطلب تے ایہہ ہویا کہ دراوڑ عملی تے حقیقت پسند قسم دے لوک سن جنہاں دا مذہب لِنگ پوجا، ناگ پوجا، رکھاں دریاواں دی پوجا تے بدروحاں نوں راضی رکھن تیکر محدود سی۔ اوہ مندراں دی اساری اُتے دولت خرچ نہیں سن کردے۔

دراوڑاں دا فنی کمال اوہناں دیاں مورتیاں، مُہراں تے زیوراں وچ جھلکارا ماردا ہے۔ بعض مُہراں اُتے اوس سمے دے راگ رنگ دے سازاں بنسری تے ڈھولک دے نقش وی ملدے ہن۔ اوہ سنگیت، سازکاری تے ناچ دے ماہر سن تے مذہبی تہواراں تے خوب نچدے گاوندے سن۔ قدیم مصریاں وانگوں اوہناں دی چھَنے گاون والیاں نیم برہنہ نچدیاں سن، تے ہوسناک طریقے نال مہاء بناوندیاں سن۔

آثارِ قدیمہ دے عالم کہندے ہن کہ 2100 ق م تیکر دراوڑاں دا تمدن نے

ڈھیسی آتے پہنچ گیا سی۔ حقی گل تے ایہہ ہے کہ قوم آپ ای اپنا ویری ہوندا ہے۔
دوجیاں لفظاں وچ اوہدا عروج اوہدے زوال دا نشان بن جاندا ہے۔ آریا دے
آون توں پہلاں ای آب و ہوا دی تبدیلی، دریاواں دے رخ بدلن تے اتوں طرق
ہڑھاں نے شہراں نوں نقصان پہنچایا سی۔ اینج وی دراوڑ کوئی جنگ پسند قوم نہیں
سن۔ صدیاں دے آرام تے سکھ نے اوہناں نوں نترانا کر دتا سی۔ قیاس ایہہ کیتا
جاندا ہے کہ اوہناں نے آریا حملہ آوراں دے خلاف پہلی تے آخری جنگ لڑی،
جس نال اوہناں دے تمدن دی نینہہ ہل گئی۔ آریائی قبائل وسط ایشیا توں آئے
سن۔ اوہناں گھوڑے نوں سدھا لیا سی تے اوہ رتھاں وچ کھلو کے لڑدے سن۔
اوہناں کول کانسی دے بھارے ہتھیار سن۔ سرد ملکاں دے وسنیک ہون کارن
اوہ سترانے گبھرو سن۔ ایہہ خیال درست نہیں کہ جدوں اوہ وادی سندھ وچ داخل
ہوئے (1500 - 1750 ق م) اوہناں کول لوہے دے ہتھیار سن۔ لوہا ڈھالن
دا فن قفقاز وچ شروع ہویا سی (1800 - 1200 ق م) تے حتی ایسے دے
ماہر سن۔ 1000 ق م توں لوہے دا زمانہ شروع ہویا سی۔ حتیاں کولوں ایران
دے آریاں نے لوہا ڈھالن دا طریقہ سکھیا تے لوہے دے ہتھیار بنائے۔ 1050 ق م
دے نیڑے تیڑے ہندی آریا وی لوہے دے ہتھیار بناون لگ پئے۔ ویلر دا ایہہ
خیال درست نہیں کہ لوہے دے ہتھیار ایران دے ہخامنشی بادشاہ چھیویں صدی
ق م وچ ایران توں ہندوستان لیائے سن۔ آریا قبیلے اکو واری وادی سندھ وچ
داخل نہیں سن ہوئے سگوں اوہناں دیاں دھاڑاں اگڑ پچھڑ آئیاں سن۔ پہلے آریا
قبائل دی آمد توں پنجھی ورھے پچھوں نویں سروں آون والے آریا لوہے دے
ہتھیار تے رتھ لیائے سن۔

رگ وید دے منتر دسدے ہن کہ آریا توں اپنے تکھیاں گھوڑیاں تے رتھاں

اُتے بڑا مانتے سی ۔ رگ وید وِچ لوہے دا کوئی ذکر نہیں ملدا پر لبعد دیاں ویداں
اتھروید تے یجروید وِچ لوہے دے بھارے ہتھیاراں دا ذکر موجود ہے۔ رگ وید
دا جغرافیہ پنجاب تیکر محدود سی ، جنہوں سپت سندھو (ست دریاواں دا علاقہ)
کہیا جاندا سی ۔ پنجاب دیاں دریاواں وِچ دریائے سندھ تے دریائے ہاکڑا شامل
کرلیا جاوے تے ایہہ گل سمجھ آوندی ہے ۔ رگ وید دیاں بھجناں وِچ کہیا گیا ہے
کہ آریاں نوں ایس علاقے دے دسیو (لبعد وِچ ایہہ داس بن گیا بہ معنی غلام)
نال جنگ لڑنی پئی سی ۔ آریا دراوڑاں نوں " پھینے لنگ پجاری، کالے، " آکھدے
سن ۔ دراوڑاں دے قلعے تے کوٹ سن ، جنہاں وِچ اوہ حملہ آوراں دا مقابلہ کردے
رہے ۔ سنسکرت وِچ ایہناں کوٹاں نوں "پور" کہیا گیا ہے (اُجکل دا پور:
رسول پور ، جلالپور) رگ وید وِچ اندر دیوتا نوں " پُور اندر " کہیا گیا ہے جس دا
مطلب ہے " کوٹاں نوں تباہ کرن والا " ۔ راوی دی کنڈھی دے اِک شہر ہریوپیا
دا ذکر کیتا گیا ہے ، جتھے ڈاڈھی جنگ لڑی گئی سی ۔ آثارِ قدیمہ دے عالماں دے خیال دے
مطابق ایسے نوں اجکل ہڑپا آکھیا جاندا ہے ۔ رگ وید وِچ ہور وی کئی شہراں دے
نام آئے ہن جہیڑے ریت تے مٹی دے ٹبے بن گئے ۔ کئیاں کھولیاں وِچ مرداں ،
عورتاں تے جانکاں دیاں ہڈیاں دے پنجر ملے ہن جہیڑے گلیاں وِچ کھلرے ہوئے
ہن تے جنہاں دیاں کھوپڑیاں اُتے تلوار تے کہاڑے دے زخماں دے نشان ہن ۔
ایتھوں پتا لگدا ہے کہ حملہ آوراں نے مُلکی باشندیاں دا بڑی بے رحمی نال قتلِ عام کیتا
سی ۔ کئیاں مکاناں وی کھدائی وچوں دبے ہوئے زیور ملے ہن جہناں توں حملہ آوراں
دا ثبوت ملدا ہے ۔ ایہناں دے نال اوہ ہتھیار وی کڈھے گئے ہن جہیڑے گوجے
آریائی قبیلے ، جتی تے ایرانی ورتدے سن ۔ آریا شہراں وِچ رہن تے سہن دے عادی
نہیں سن ایسے لئی اوہناں مُلکیاں دے شہر برباد کر دِتے تے اوہناں وِچ وسنوں نہیں

کیتی ۔ بعد وچ اوہ شہراں وچ رہن لگ پئے جس طرحاں کہ موہنجو ڈرو ، جھکڑ تے چنہو دڑو
دیاں کھولیاں توں معلوم ہوندا ہے ۔

رگ وید توں پتا لگدا ہے کہ آریا حملہ آوراں اِکو واری غلبہ نہیں سی پایا سگوں
اوہناں نوں دراوڑاں نال بہوں چر تیکر لڑائیاں کرنیاں پئیاں پر اخیر دراوڑاں
نوں بھانج ہوئی ۔ ہزاراں نوں غلام بنا لیا گیا ۔ باقی نس بھج کے جنوبی ہند نوں ٹُر
گئے تے ٹپری واس بن گئے ۔ آریا دراوڑاں نوں شودر کہندے سن تے اوہناں
نوں گُوڑا مُشٹنی دا کم لیندے سن ۔ ایتھوں ذات پات دی تفریق دی ابتدا ہوئی
جس دا ذکر رگ وید دے اخیرلے منڈل وچ ملدا ہے ۔ منو دے شاستر وچ براہمناں
ایس نوں مذہبی رنگ دے دتا ۔ آریاں ہزاراں دراوڑ عورتاں رکھیل بنا لئیاں ۔
ایہناں عورتاں نے آریاں دی سماجی بُنتر ، زبان ، مذہب ، طور طریقیاں نوں متاثر کیتا
جیویں رُومیاں نوں یونانی عورتاں نے ، منگولاں نوں ایرانی عورتاں نے تے عرباں
نوں عجمی لونڈیاں نے متاثر کیتا سی ۔ ایس نسلی تے لسانی اختلاط دے بارے ریس ڈیوڈز
لکھدیاں ہن[ط] ۔

" آریائی زبان دی طویل تاریخ دے دوران وچ لوک دراوڑی بولیاں
بولدے سن ۔ اسیں ایس خیال دے اظہار دی جرأت کراں گے کہ شمال
وچ ایہہ بولیاں اوس رقبے توں زیادہ وسیع تے اوس زمانے توں زیادہ
مُدت تیکر بولیاں گئیاں جیہڑی عام طور تے فرض کیتی جاندی ہے ۔ ویدک
بولی نمبر دو نے لب و لہجہ تے گُفتت دے اعتبار نال بہوں کجھ دراوڑی
اثر قبول کیتا سی ۔ آریائی بولیاں تے علمی زباناں سنسکرت ، پالی تے

ط : Budhist India

پراکرت وچ شروع توں اخیر تیکر دراوڑی اثر اینا ہی رچیا دیا ہویا اے
جنا کہ ہندوستان دیاں مختلف قوماں وچ حسب نسب تے قرابت قریبے
دے پچھوں غیر آریائی عنصر دا رلا پایا جاندا ہے۔"

ایتھے اوس بحث دا ذکر وی ضروری ہے جیہڑی براہمی لپی دے بارے اِک
مدت توں جاری ہے۔ بعض سوجھواناں ایہہ کھوج کڈھیا ہے کہ براہمی لپی پچھا دیوناگری
الفبا[1] دراصل دراوڑی زبان دیاں شکلاں توں لئی گئی ہے جیہڑیاں مُہراں اُتے کُھدیاں
ہویاں ملیاں ہن۔ ایس بھٹاچاریہ لکھدے ہن[2]:

"اِک ہور نظریے دے مطابق سبھ توں پرانی ہندی براہمی الفبا دا
سمبندھ اوہناں مُہراں نال بندا ہے جنہاں اُتے تصویری لکھت کُھدی
ہوئی ہے، تے جیہڑیاں تاریخ توں پہلوں دے آثار موہنجو دڑو تے
پنجاب دے شہر ہڑپا وچوں نکلیاں ہن۔"

دیوناگری الفبا دا ہور کوئی ماخذ اجے تیکر نہیں مل سکیا، ایس لئی ایہہ نظریہ
درست منناں پوسی۔

آریا پنجاب تے سندھ وچ آئے تے اوہ چِٹے اَن پڑھ سن۔ رگ وید دے بھجن
1000 ق م تیکر اکٹھے کیتے جا چکے سن، پر اوہ سیکڑے وَرھے پچھوں لکھت وچ
آئے۔ آریا نِرے ڈانگری تے چھیڑو سن، جنہاں نوں تمدن تے تہذیب دی ہوا
نہیں سی لگی۔ اوہناں دی بولی جس نوں ویدک بولی نمبر اک کہیا جاندا ہے ایرانیاں
دی اوستا دی زبان دی بھین سی۔ ایس دا اختلاط دراوڑاں دی زبان نال

---

[1]: Alphabet

[2]: A Dictionary of Indian History

ہو یا تے ایہہ اک باقاعدہ زبان بن گئی جنہوں بعد وچ سنسکرت دا نام دتا گیا۔ پنس فیلڈ نے کہیا ہے کہ آریا دراوڑاں وچ اویں ای خلط ملط ہو گئے جیویں لومبارڈ اطالویاں وچ فرینک گال وچ، رومانیہ دے رومن سلاو وچ، نارمن فرانسیسیاں وچ، مور ہسپانویاں وچ تے ہندی پرتگیز ہندیاں وچ کھپ گئے سن۔ ہڑپائی شہراں دی بربادی توں کئی صدیاں تیکر تاریخ ہنیرے وچ غرق ہو گئی۔ 515 ق م وچ ایران دے ہخامنشیاں نے پنجاب، گندھارا تے سندھ تے قبضہ کیتا جس نال باقاعدہ تاریخ دی شروعات ہوئی۔

آریا پنجاب دے وچ پنجھو ورہے وسدے رہے تے فیر گنگا جمنا دوآب وچ جا کے آباد ہو گئے۔ اوتھے جا کے اوہناں پنجاب توں چیت چا لیا تے اوس نوں پشاچاں (گندے لوک) دا علاقہ آکھن لگ پئے۔ شت پتھ براہمن وچ پنجاب دا ذکر بڑی نفرت نال کیتا گیا ہے تے کہیا گیا ہے کہ جیہڑا ایس علاقے وچ جائے گا اوہ سدھا نرک وچ جا پجے گا۔ آریاں نے دریائے سرسوتی (اجکل دا دریائے ہاکڑا جیہڑا خشک ہو چکیا ہے) دے مشرقی علاقے نوں آریہ ورت یا بھارت دا نام دتا سی تے اوسے نوں اپنا اصلی وطن من لیا سی، پر اسیں ویکھاں گے کہ جس تہذیب یا تمدن نوں آریائی کہیا جاندا ہے اوس وی روح دراوڑی ہے، اوہدیاں جڑاں دراوڑی ہن، اوہدا پرلیوار دراوڑی ہے۔

آریا ٹپری واس سن۔ اوہ ایشیا دے وچکارلے علاقیاں وچوں نکل کے چاپے پاسے مار دھاڑ کرن لگ پئے۔ عراق وچ اوہناں بابل تے نینوا دا تمدن برباد کیتا۔ مغرب وچ مصر تیکر جا پجے تے یونانی جزیریاں نوں فتح کیتا۔ جنوب وچ دراوڑی شہراں دی اٹ نال اٹ وجا دتی۔ عراق وچ اوہ بابلی تمدن توں واقف ہوئے یونان وچ کنعانی، مصر تے کریٹ دا تمدن اپنا لیا تے برصغیر وچ ہڑپائی تمدن توں فیض پایا۔ شروع توں ہوندی آئی ہے کہ تھلاں تے پہاڑاں توں آون والے

چھیڑو تے بکھرواں متمدن قوماں اُتے حملہ کر کے اوہناں نوں فتح کر لیندے ہن ۔ پر آپ اوہناں دے تمدن نوں مغلوب ہو جاندے ہن ۔ ایہو کجھ آریاں نال ہویا ۔ اوہناں دراوڑاں دا تمدن ، مذہب ، سماجی بنتر ، دیومالا ، اخلاق ، رسماں ریتاں ، صنعتاں اپنا لیئاں ۔ ایسے لئی کھوج دی ابتداء مذہب توں کراں گے کیونکہ مذہب ہی شروع توں ہندوواں دا اوڑھنا وچھونا رہیا اے ۔

جدوں ہندی آریا پنجاب تے سندھ وچ داخل ہوئے اوہناں دا مذہب سدھا سادا سی ۔ پنے ایرانی بھراواں وانگوں اوہ اگ نوں مقدس منّدے سن ۔ کھلے میدان وچ اگ بال کے تے اوس اُتے گھیو سُٹ کے منتر پڑھدے سن ۔ ایہو اوہناں دی وڈی پوجا سی ۔ اگ توں وکھ اوہ ہوا ، طوفان ، بدل دی کڑک تے سورج دی پوجا اندر ، وایو تے سوریہ دی شکل وچ کردے سن ۔ اک نشہ آور بوٹی سوم دا رس پیندے سن تے اوسنوں وی دیوتا کہندے سن ۔ اوہناں دی سماجی بنتر پدری سی جس وچ مرد نوں برتری حاصل سی ایسے لئی اوہ اپنیاں دیویاں پرتھوی تے اشا نوں معمولی درجہ دیندے سن ۔ اوہ آدمی تے گھوڑے دی قربانی دیندے سن ، تے قربانی دے گھوڑے دا گوشت کھاندے سن ۔ پروہتیاں لئی گئو ذبح کر کے اوسدا گوشت دی کھادا جاندا سی ۔ ہندوستان وچ صدیاں توں ایس سدھے سادے مذہب دا نشان مٹ چکا ہے جدوں آریہ سماج دے بانی سوامی دیانند نے ہندوواں نوں اپنے قدیم مذہب دی طرف واپس آون دی دعوت دتی تے سارے ملک وچ اوہناں دے خلاف ہاہاکار مچ گئی اج وی سناتن دھرمیاں دے سامنے آریہ سماج تے برہمو سماج آٹے وچ لوُن دے برابر دی نہیں ہن ۔ ہندوواں دے دل دماغ اُتے دراوڑی مذہب پوری طرحاں چھا

پدری : Patriarchal

مُچکا ہے ۔

اِک ہزار قبل مسیح دے لاگے جدوں آریا دوآبہ گنگا جمنا نوں گئے سن اوہناں پنجاب وچ
پنجیوکر رہے دی رہتل دے دوران دراوڑی مذہب دیاں ریتاں رسماں اپنا لئیاں
سن ۔ یجر وید تے اتھروید وچ جادو دیاں جنہاں ٹونیاں ٹوٹکیاں دا ذکر ملدا ہے ،
اوہناں دا آریا مذہب نال کوئی واسطہ نہیں ۔ مہابھارت تے رامائن وچ دراوڑی
دیومالا دیاں بے شمار کہانیاں شامل ہوگئیاں جنہاں وچ رُکھاں ، پکھنواں ، ناگ ،
مور ، باندر ، گئو ، سپ ، لِنگ یونی ، پہاڑاں ، دریاواں تے پھلاں دی پوجا دیاں
تفصیلات ملدیاں ہن جیہڑیاں نرول دراوڑی ہن ۔ اُپنشداں تے براہمناں وچ
آواگون ، سنسار چکر تے کرم دے جیہڑے نظریے اُتے بحث کیتی گئی ہے ، اوہ
مُڈھلا دراوڑی تصور ہے ۔ رِگ وید وچ صرف ایہہ کہیا گیا ہے کہ مرن توں پچھوں
بندے دی روح پانیاں وچ چلی جاندی ہے ۔ آواگون یا کرم دا تصور رگ وید
وچ نہیں دِسدا : دراوڑاں دا ایہہ عقیدہ سی کہ موت توں مگروں روحاں رُکھاں پکھنواں
یاں ڈنگراں وچ چلیاں جاندیاں ہن ۔ ایس عقیدے اُتے آریا نے جزا سزا دا پیوند لایا
تے آکھیا کہ روح پچھلے جنم دے عملاں دی رعایت نال نواں قالب لیندی ہے ۔
ایس تصور دا ویروا چھاندوگیہ تے برہدارنیک اُپنشداں وچ کیتا گیا ہے ۔ شت پتھ
برہمن وچ آواگون یا سنسار چکر نوں ہندو مذہب دا مُڈھلا عقیدہ منّ لیا گیا ۔ اِک
ہور گل وی گوہ گوچری ہے ۔ رِگ وید وچ آتما دا معنی ہے ساہ ' یاں ' ہوا دا بُلا
دراوڑ روح نوں بندے دا چلدا پھردا بُت سمجھدے سن جیہڑا ساڈی طرحاں نظری
آوندا ہے ۔ آتما یا روح دے تصور دی تبدیلی نال ہی آواگون دا نظریہ وی وابستہ
ہے ۔ آریا آتما نوں ہوا دا بُلا یاں ساہ ہی سمجھدے رہندے تے اوہ آواگون یاں
کرم دا خیال وی نہیں سن کر سکدے ۔

بدھ مت دے زوال نال ہی برہمن مت نوں نواں جیون مل گیا۔ برہمن مت پراناں دے دیومالائی قصے کہانیاں اتے اساریا گیا ہی۔ پراناں وچ 33 کروڑ دیوتیاں دا ذکر کیتا گیا ہے۔ ایتھوں ایہہ گل نکھڑ جاندی ہے کہ برہمن مت دا سمبندھ ویداں نال باقی نہیں ہی رہیا۔ ایسے طرحاں یوگ، ویدانت، بھگتی شاعری، وسطی تے جنوبی ہند دا سنگیت، فن تعمیر تے سنگ تراشی دا ڈھب، جاتک کہانیاں، ترمورتی، سمادھی تے نٹ راج دے فنی اسالیب اصلاً دراوڑی ہن۔ اج کل دے ہندو رگ وید دیاں دیوتیاں اگنی، اندر، سوم، سوریہ توں اکا واقف نہیں ہن۔ تلسی داس رامائن وچ اندر دیوتا نوں مندا بولے ہن تے اوہنوں اک دھوکھے باز بشبنی آکھیا ہے جیہڑا ہر ویلے اپسراواں نال رنگ رلیاں مناؤندا رہندا ہے۔ جدوں دراوڑی اثرات دے تحت جنوبی ہند وچ شکتی پوجا، تنتر مت تے بھگتی لہر دی شروعات ہوئی اوہناں دیاں پرچارکاں نے ذات پات دی تفریق نوں جھگھیا۔ برہمناں دی برتری نوں رد کر دتا تے ویداں دی تعلیم دی رہند یا کیتی۔

اٹھویں صدی عیسوی توں پچھوں ترمورتی دی پوجا (ترن مورتیاں توں مراد ہے برہما، شیو تے وشنو دے چہرے اک دھڑ اتے) شکتی پوجا تے لنگ پوجا ہندو مت دے لازمی انگ بن گئے ہن۔ ترمورتی دے برہما دا ذکر ویداں وچ آیا ہے پر ایہہ نام دا ہی دیوتا ہے۔ اکثر ہندو اجکل شیو لنگ تے وشنو دیاں اوتاراں کرشن تے رام دے پجاری ہن یا تنتر مت دی رو نال شکتی پوجا کردے ہن۔ ایہہ گل ثابت ہو چکی ہے کہ شیو دراوڑاں دا دیوتا سی۔ وشنو دی دراوڑاں دے اسمانی دے دیوتا تے آریاں دے سوریہ دیوتا دی اتحادی صورت ہے۔ اوس دا اوتار کرشن جس دی پوجا بے شمار ہندو کردے ہن دراوڑاں دا ہی دیوتا سی۔ شکتی یا کالی دیوی وی دراوڑاں دی مہاماتا سی۔ شیو لنگ دی پوجا ہندوستان وچ اک سمے

توں لے کے دُوجے سرے تیکر پھیلی ہوئی ہے۔ لِنگ شیو دا نشان ہے تے اسیں لکھ چکے ہاں کہ ایس دا تے یونی دا ملیا ہویا نقشہ دراوڑاں وِچ سماگم دی علامت دی صورت وِچ موجود سی۔ اَجکل ایسے شکل وِچ لِنگ یونی دی پوجا کردے ہن تے لِنگ یونی دی مورتی اُتے تیل چواندے ہن۔ پھل پتے بھینٹ کردے ہن تے اوہنوں گنگا جل نال غسل دیندے ہن۔ کاٹھیا واڑ وِچ سوم ناتھ دی پوجا اِک بہوں وڈے لِنگ دے روپ وِچ کیتی جاندی سی۔ اوس دے مندر وِچ دس ہزار پجاری رہندے سن تے دِنیں راتیں پنجسو دیوداسیاں نچدیاں گاوندیاں سن۔ جنہاں سوانیاں دی کُکھ بانجھ ہوندی اوہ جا تک جمن لئی شیو لِنگ دی مورتی اُتے بہندیاں ہن۔ اَجکل دے ہندو وِدوان ایس آدانوں لِنگ مت دا بانی کہندے ہن پر ایہہ گل درست نہیں۔ لِنگ مت دراوڑاں توں یادگار ہے۔ جنوبی ہند وِچ شیو لنگ دے پجاریاں نوں لِنگایت کہندے ہن۔ ایہہ لوکیں پتھر دے نکے نکے لنگ چاندی سونے وِچ مڑھا کے گل وِچ پہندے ہن تے اپنے متھے اُتے تِناں لکیراں دا تلک لگاوندے ہن جیہڑا سماگم دی سینت ہے۔ شوراتری دے تہوار اُتے لِنگ نوں گنگا جل وِچ نہایا جاندا ہے۔ لِنگایت اپنے مُردے دفن کردے ہن۔ ایہہ رسم دی دراوڑی ہے۔ اوہ آداگون نوں نہیں مَندے۔ ذات پات دی تفریق دے قائل نہیں ہن تے شیو دے مقدس سانھ نندی دی مورتی نوں پوجدے ہن۔ دراوڑاں دا دیوتا شیو زرخیزی دے مت نال سمبندھ رکھدا سی۔ بعد وِچ آریاں نے اوس نوں ویدک دیوتا رُدر دا روپ بنا دِتا۔ منوجی نے اپنے شاستر وِچ شیو دا نام تک نہیں لیا۔ خالق دی حیثیت وِچ شیو نے شکتی نوں پیدا کیتا، جیہڑی اوس دی بیوی بن گئی۔ براہمناں شکتی نوں پیدائش دا آدی اصول بنا دِتا تے کہیا کہ اوہ پرکرتی ہے جنھے پُرش نال سماگم کیتا تے ایہہ سارا جگ بن گیا۔ دُوجیاں لفظاں

وچ توانائی مادے وچ سما گئی تے کائنات ظاہر ہوئی۔ مہامیتایاں کالی دیوی اَج دی اپنے اصلی وراڈری رُوپ وچ موجود ہے۔ کلکتہ (اصل نام کالی گھاٹ یا کالی دیوی دا گھاٹ سی) وِچ کالی دیوی دے مندر وچ اَج دی ہر روز بکریاں ذبح کیتیاں جاندیاں ہن تے اولاد دے حصول دی خاطر بانجھ عورتاں ایہناں دے لہو نوں چیٹ لیندیاں ہن۔ ایسے توں کالی دے زرخیزی تے افزائش دی دیوی ہون دا ثبوت ملدا ہے۔

وشنو بھگتاں تے شیو بھگتاں توں وکھ ہندوواں دا تیجا وڈا فرقہ شاکتاں دا ہے، جیہڑے شکتی دیوی دے پجاری ہن۔ تنتر مت والے تے کپالک ایسے نال سمبندھ رکھدے ہن۔ تنتر مت والیاں دے 22 رسالے ہن۔ اوہ لنگ یونی دے پجاری ہن تے پنج "تتو" نوں مکتی دا وسیلہ جاندے ہن، ایہہ ہن:

(1) مدھ (شراب)

(2) ماس

(3) متس (مچھی)

(4) مدرہ (اناج)

(5) میتھن (مباشرت)

کدی کدی اوہ چکر پوجا کردے ہن۔ ایہدا طریقہ ایہہ ہے کہ اوہ کسے راتیں چوری چھپے اک جگہ اکٹھے ہوندے ہن تے گول چکر وچ بہہ جاندے ہن۔ ایہناں وچ ہر ذات دے عورتاں مرد ہوندے ہن۔ سبھ توں پہلاں اوہ اک برہنہ عورت دی پوجا کردے ہن۔ فیر ماس کھا کے تے شراب پی کے مست ہو جاندے ہن تے اک دوجے نال سماگم کردے ہن۔ سوامی دیانند نے ستیارتھ پرکاش وچ ایہناں دا ذکر کیتا ہے۔ شاکتاں وچ ذات پات دی کوئی تفریق نہیں ہوندی۔ اوہ کہندے ہن کہ لنگ نے سبھ نوں اکو جیہا پیدا کیتا ہے۔ اوہ ستی دے مخالف ہن تے بیوہ عورت دا ویاہ کردے ہن۔ اوہ عورت نوں مرد دے تے

برتری نہ دیندے ہن ۔ ایہہ ریت دی دراوڑی تمدن توں یادگار ہے ۔جہاں دی سماجی بنتر مادری سی ۔ ہندو سنگ تراشی وچ میتھن دا اسلوب صدیاں توں جنوبی ہند دیاں مندراں وچ باقی ہے ۔ لنگ دے مندر بھوبانیشور، کونارک، جگن ناتھ تے دوجیاں اکثر مندراں دیاں کندھاں تے دروازیاں اُتے میتھن دے کئی آسن بنائے گئے ہن ۔ ایہہ ریت وی دراوڑاں دے مادری نظامِ معاشرہ توں آئی ہے جس وچ لنگ یونی پوجا نوں فصلاں دی بارآوری تے بھوئیں دی زرخیزی لئی ضروری سمجھیا جاندا سی ۔

شیو تے کالی دی طرحاں کرشن دی دراوڑی دیو مالا دا اک دیوتا ہے ۔ پنڈت رادھا کرشنن[1] ہوری کہندے ہن کہ کالے رنگ دا دیوتا آریاں دا نہیں سی ہو سکدا ۔ کرشن دا معنیٰ ہے 'کالا' ۔ ایہدا نام ویداں وچ کدھرے نظری نہیں پوندا ۔ چھاندوگیہ اُپنشد وچ ایہدا نام موجود ہے ۔ پر اوہنوں وڈیریا نہیں گیا ۔ وشنو پران تے بھگوت پران وچ ایہنوں دیوتا کہیا گیا ہے ۔ اجکل ہندوواں وچ کرشن دے دو روپ ہر من پیارے ہن :

(1) اوہدا اصل دراوڑی سروپ

(2) جیہڑا آریا نے اوہنوں دِتا سی ۔

پہلا روپ کرشن گوپال یا گووند دا ہے جیہڑا بندرابن وچ گنواں چگاندا سی تے بنسری دی لیر نال گوپیاں دا من موہ لیندا سی ۔ اِک گوپ آئن گھوش دی سوانی رادھا اوہدی نال پریم کردی سی ۔ کرشن دا ایہہ روپ گئو پوجا توں لیا گیا ہے ۔ تے کرشن دا دراوڑی سروپ ہے ۔ کرشن تے رادھا دیچے پریم دی کہانی مصوری

---

[1] Indian Philosophy .

شاعری ، سنگ تراشی تے ناٹک دا اِک بہوں مُلا موضوع بن گئی سی ۔ سنسکرت دے اِک شاعر جے دیو نے اپنی مشہور نظم گیتا گووندا وچ کرشن تے رادھا دے پریم دی چونّ تصویر کھچی ہے ۔ بعد وچ بھگت شاعراں رادھا نوں آتما دی علامت بنا دِتا جیہڑی اپنے محبوب (برہم یاں کرشن) دی ذات وچ کھپ جاون لئی تانگھدی رہندی ہے ۔ کرشن دا دُوجا سروپ مہا بھارت وچ مِلدا ہے جس وچ اوہ ارجن دا رتھ بان ہے تے ارجن نوں جنگ کرنے تے آمادہ کرن لئی اپدیش دیندا ہے ۔ مہا بھارت دا ایہہ کرشن آریا دا جنگجو دیوتا بن گیا جیہڑا ہر طریقے نال دشمن نوں بھانج دین دا ترلا کردا ہے تے دھوکھے نال دریودھن تے دروناچاریہ نوں قتل کرا دیندا ہے ۔

بھگتی لہر دکن توں شروع ہوئی جیہڑا صدیاں توں دراوڑاں دا گڑھ سی ۔ شیو ، کرشن تے شکتی دی پوجا وچ دراوڑی ریت نوں سر توں ٹھیک پتی ۔ بھگتاں نے دراوڑاں دی ریت تے مسلماناں دی مساوات توں اثر لے کے ذات پات دی نندیا کیتی ۔ کرشن بھگتاں دی شاعری وچ رادھا اپنے محبوب کرشن نال پریم کردی ہے ، تے اوس دے وراگ وچ بے قرار رہندی ہے ۔ ایہہ شعری ریت دراوڑاں دے مادری سماج دی یاد تازہ کردیندی ہے ۔ جس وچ عورت مرد نال پیار محبت جتاون وچ پہل کردی سی ۔ ایہہ ریت صدیاں توں برصغیر دیاں لوک گیتاں وچ رچ گئی ہے تے ایسے نے پنجابی ، ہندی ، سندھی تے بنگالی شاعری وچ تاثیر دا جادو جگایا ہے ۔

برہمنی مت دے پھلن پھلن نال آرٹ دیاں تِن فنی علامتاں[1] نکھریاں سن ۔ (1) ترموتی (2) نٹ راج (3) سمادھی ۔ ترموتی دا ذکر آچکا ہے کہ اِس دے دو دیوتا شیو تے وشنو دراوڑی دیو مالا توں لئے گئے ہین ۔ سمادھی یا مراقبے دا

---

[1] Motifs

آسن بودھاں دی بُت تراشی دی مشہور علامت ہے۔ گوتم بدھ نوں گیان اوددوں حاصل ہویا سی جدوں اوہ گیان دے اِک مُکھ بیٹھ سمادھی دے آسن وِچ بیٹھا ہویا سی۔ ایہہ آسن نے صدیاں توں تپسویاں تے یوگیاں دی ورتوں وِچ سی۔ یوگی شیو یاں دھیاندیو توں مہا یوگی مجھدے رہے ہن۔ تے اسیں لکھ چکے ہاں کہ ہڑپا وِچ اِک دیوتا دا نقش ملیا ہے جیہڑا یوگ آسن یا سمادھی وِچ بیٹھا ہویا ہے۔ بودھاں تے یوگیاں دا ایہہ آسن دراوڑاں دے زمانے توں چلیا آ رہیا ہے۔ تیجی فنی علامت نٹ راج دی ہے جس وِچ شیو نوں نچدیاں ہویاں دسیا گیا ہے۔ ناچ دا ایہہ آسن دراوڑاں دی نچدی ہوئی کانسی دی مورتی وِچ موجود ہے۔ شیو دراوڑاں دا دیوتا سی ایس لئی اوس دے نچن دا ایہہ آسن وی دراوڑاں کولوں ہی لیا گیا ہے۔ منی پوری تے کتھا کلی دے ناچ جنوبی ہند دیاں دراوڑاں، سنتھالاں تے بھیلاں توں لئے گئے ہن۔ کرناٹکی سنگیت وی ہندوستانی سنگیت توں بہوں کجھ وکھرا ہے ایس سنگیت دیاں راگنیاں کانہڑا تے اوس دا اِک روپ دَرباری کرناٹکی سنگیت دیاں خاص چیزاں ہن جیہڑیاں ہندوستانی سنگیت وِچ رل مل گئیاں ہن۔

دراوڑ رُکھاں، بُھنوآں، پہاڑاں تے دریاواں نوں جیوندا جاگدا مجھدے سن، تے کہندے سن مرن توں پچھوں بندیاں دی روح ایہناں وِچ وڑ جاندی ہے۔ ایسے لئی ایہناں نوں مقدس سمجھ کے پوجدے سن۔ آسٹریلیائی جتیاں نال خلط ملط ہو کے دراوڑ طوطم مت توں وی واقف ہو چکے سن تے ناگ، گئو، سانہہ، مگرمچھ، مور، گینڈے نوں طوطم سمجھ کے پوجدے سن۔ ایہناں جانوراں دی پوجا آریاں نے دراوڑاں کولوں ہی لئی سی۔ اَج وی شیو دے سانہہ نندی دی پوجا کیتی جاندی ہے۔ شیو

طوطم، Totemism

دے نام اُتے چھڈیا سا ہسی آزاد چھڈ دِتا جاندے اوہ لوکاں دیاں رڑاں اُجاڑدا پھردا ہے پر کسے نوں ہو بڑی ہٹکنی دا حکم نہیں ہندا۔ گئو نوں ماتا سمجھنے دی ریت دی دراوڑاں توں یادگار ہے۔ ایہو حال ناگ دا ہے۔ اَج وی ناگ نوں دیوتا سمجھ کے اوس نوں دُدھ پیایا جاندا ہے۔ پُراناں وِچ ایجیے ناگا دا ذکر آیا ہے جس دا اُپر دا دھڑ بندے دا تے ہیٹھلا ناگ دا ہے۔ شیش ناگ یا اننت جس نوں وسوکی تے کرکوٹا دی آکھدے ہن، ساریاں ناگاں دا بادشاہ ہے۔ اوسدے اک ہزار سر ہن، جنہاں اُتے ساری دُنیا اُلکی ہوئی ہے۔ وِشنو دیوتا وی کدی کدھار ایس دے پھن اُتے لیٹ کے آرام کردا ہے۔ ہندو گوگا ولی یا زاہرا پیر نوں ناگ راجا دا اوتار سمجھ کے اوسنوں پوجدے ہن۔ ساون بھادروں وِچ جدوں ناگ دے ڈنگنے دا خطرہ ہوندا ہے ناگ پنچمی دا تہوار مناندے ہن جس اُتے ناگ دی مورتی دی پوجا کردے ہن۔ پنڈاں تھاناں وِچ بھمیا (بھوئیں دا دیوتا) نوں ناگ دی شکل وِچ پوجدے ہن۔ ایس دی منڈھی بنائی جاندی ہے تے دُدھ بھینٹ کردے ہن۔ بعض علاقیاں وِچ بھومی دیوی (بھوئیں دی دیوی) دی پوجا کردے ہن جیہڑی دراوڑاں دی دھرتی پوجا توں لی گئی ہے۔

ناگ توں وکھ مور نوں وی مقدس جاندے ہن۔ دراوڑ بھانڈیاں اُتے کجھ سمجھتے مور دی صورت بناوندے سن۔ مور نوں جانی توں مارنا بھا اپرادھ ہے۔ پُراناں دی دیو مالا وِچ ہر بڑے دیوتا دی سواری لئی کوئی پکھنوں یا جانور رکھیا گیا ہے۔ موت دا دیوتا یم ہنیں دی سواری کردا ہے، دُرگا دی سواری شیر ہے، اگنی بھیڈ تے گنیش چوہے اُتے تے کام دیو طوطے اُتے سوار ہوندے ہن۔ گدڑ دُرگا دا خاص جانور ہے، راج ہنس برہما دا، مور کرتکیہ دا، ممولا وِشنو دا من پیارا ہے۔ برہما تے لکشمی دا خاص پکھنوں اُلّو ہے جس دی پوجا اوہناں دے تہوار اُتے

سمجھی جاندی ہے۔ ہنومان باندر دیوتا سی جس نے اپنے لاؤ لشکر سمیت رام نوں سہائی
دتی سی۔ ایس لئی باندر نوں جان توں مارنا وڈا پاپ ہے۔ باندر آزادی نال ایدھر اودھر
پھردے پھردے ہن۔ کوئی اوہناں نوں ہوڑ ہٹک نہیں سکدا۔ میں شملے وچ جاکھو دے
مقام اُتے سیکڑے باندر ویکھے سن، جنہاں لئی یاتری کھلاں تے کیلے لیاؤندے ہن
میرے کول کوئی شے نہیں سی تے اوہناں میرے کپڑے پاڑ سُٹے سن۔ جانوراں تے
پنچھیاں وانگ رکھاں، پھلاں تے پودیاں دی پوجا وی دراوڑاں کولوں
لئی گئی سی۔ پپل وشنو دا مقدس رکھ ہے، بوہڑ شیو دا تے پھیرا برہما دا خاص
رکھ ہے۔ ہندو یوگی تے سنیاسی عام طور تے ایہناں رکھاں ہیٹھ سمادھی وچ بیہندے
ہن۔ پپل تے دوجیاں رکھاں دے نقش دراوڑاں دیاں بھانڈیاں اُتے اکرے
جاندے سن۔ ہندو عورتاں پپل دیاں کرُنبلاں نال سُوہے ساوے دھاگے بنھ
کے مراداں منگدیاں ہن، ایس دیاں جڑاں وچ دُدھ روہڑ کے پرکما کر دیاں
ہن۔ پپل کولوں اولاد دی منگ کیتی جاندی ہے۔ پُراناں وچ یکھشاں تے یکھشنیاں
دا ذکر آیا ہے جیہڑیاں رکھاں دیاں روحاں سمجھیاں جاندیاں ہن تے جنہاں دے
کارن رکھ پھلدے پھلدے ہن۔ رکھاں نوں ایس لئی نہیں وڈھدے کہ ایہہ
روحاں مر جان گی، ایسے لئی مقدس رکھاں نوں وڈھنا مہا پاپ ہے۔ وشنو تلسی
دی پوجا کردے ہن تے راتیں اوس اگے دیوے جگاؤندے ہن۔ مرن ویلے بندے
دے سرہانے تلسی دی ٹہنگھ رکھدے ہن تاکہ اوس دی جان ترت نکل جائے۔
مندر دا پروہت پربھات سمے پجاریاں نوں تلسی دا اک اک پتر تبرک لئی
دیندا ہے۔ برہما کنول دے پھل وچوں پیدا ہویا سی ایس لئی ایہہ پھل مقدس ہے
دریاواں، پہاڑاں، جھیلاں، چٹاناں تے تلاواں دی پوجا وی دراوڑاں توں
یادگار ہے۔ قدیم پنجاب دی معیشت دا انحصار دریاواں اُتے سی ایس لئی اوہناں

دی پوجا کردے سن ۔ سندھ وچ ہندوواں دا اِک فرقہ دریا پنتھی اکھواندا ای ۔ جیہڑے دریائے سندھ دی پوجا اندرو لال دے نام نال کردے سن ۔ سندھ دے لوکی نے دی ایس دریا نوں مرشد مجھدے سن، تے دریا شاہ کہندے سن ۔ پنجابی دیاں قصیاں وچ پنجاں پیراں دا ذِکر آوندا ہے ایہہ پنج پیر پنجاب دے پنج دریاواں دیاں علامتاں ہن ۔ آریا سرسوتی، گنگا، جمنا تے سرجو وَل گئے تے ایہناں نوں پوجن لگ پئے ۔ پرانے خیال دے ہندو اج وی دریا کولوں لنگھن تے اوس وچ پیسے سُٹ کے بھینٹ دیندے ہن ۔

برصغیر دے اکثر موسمی تہوار ما قبل آریائی دَور توں منائے جاندے ہن ۔ ایہناں وچ شیوراتری، ناگ پنچمی، بسنت، لوہڑی، ہولی تے وساکھی دے تہوار دراوڑی دَور توں چلے آ رہے ہن ۔ ہولی اُتے لوکی لنگ دیاں مورتیاں لئی پھردے ہن تے پھٹے ہوئے گیت گاؤندے ہن ہولی نوں شودراں دا تہوار کہندے ہن ۔ وساکھی پنجاب دا خاص موسمی تہوار ہے، جیہڑا ربیع دی فصل پکن اُتے مناؤندے ہن ۔ ایس تہوار اُتے وی گالھڑ دی شکل وچ لکڑی دا بنیا ہویا لنگ نچاؤندے سن ۔ سکھ تے مسلمان گبھرو چیرے تے لاچے بنھ کے پڑاں وچ آؤندے ہن تے ڈھول دی تال اُتے بھنگڑا پا پا کے جھلے ہو جاندے ہن ۔ ایہناں نوں نچدیاں ہویاں دیکھ کے سہی ہوندا ہے جیویں بھنگڑے وچ سارے پنجاب دی رُوح باہاں اُلار اُلار کے پئی نچدی ہے ۔

ایس ویروے توں ایہہ نکلیا ہے کہ برصغیر ہند و پاک دے تمدن اُتے اج وی دراوڑی تمدن دی چھاپ لگی ہوئی ہے ۔ پنجاب دا فیضان آریا تیکر ہی محدود نہیں رہیا سگوں پچھوں آون والیاں صدیاں وچ وی ملک دے سماج زبان، مذہب تے وسوں وچ جاری رہیا ۔

آریاں نے دریائے سرسوتی تے دریائے سرجو دیاں کنڈھیاں اُتے شہر وسائے تے راجدھانیاں قائم کیتیاں جنہاں دے بارے راماٸن تے مہابھارت دیاں کہانیاں توں معلومات حاصل ہوندیاں ہن۔ ایس زمانے دی کوئی باقاعدہ تاریخ ساڈے تیکر نہیں پُجی۔ ہندو تاریخ نویسی وچ شروع توں کُنڈھ رہے ہن۔ اوہناں دی قدیم تاریخ باہروں آون والیاں ایرانیاں، یونانیاں، مسلماناں تے عیسائیاں نے لکھی ہے۔ ایسے لئی چھیویں صدی قبل مسیح تیکر جدوں ایران دے ہخامنشی بادشاہ داریوش اوّل نے گندھارا (پشاور دے ارد گرد دا علاقہ) پنجاب تے سندھ اُتے قبضہ جما لیا سی کوئی مُلکی تاریخی لکھت نہیں ملدی۔ مہابھارت وچ پنجاب نوں ٹکا دیش (ٹکا نوں ترکشا وی کہندے ہن جیہڑے سکیتھین یا یوہ چی قبیلے دی اولاد سن۔ ٹیکسلا یاں تکشا شیلا دا شہر ایہناں آباد کیتا سی) یا ٹاکا دا دیش کہیا گیا ہے۔ پرانے ناگری حروف جیہڑے اج وی ورتوں وچ ہن ٹکری کہلاوندے سن۔ راج ترنگنی ٹکری حروف وچ ہی لکھی گئی سی۔ پانڈو بھراواں دی رانی دروپدی پنچال دے راجہ دی دھی سی۔ بعض عالماں دے خیال دے مطابق پنچال وی پنجاب دا ہی اک نام سی۔ پانڈواں اپنا بن باس جھیل کٹاس دے کنارے ہی کٹیا سی۔ کٹاس (تحصیل پنڈ دادن خان، ضلع جہلم) ہندوواں دے بہوں وڈے تیرتھاں وچوں ہے۔ ایہہ جھیل اوس پہاڑی راہ اُتے ہے جیہڑی کھیوڑے توں کلر کہار جاوندی ہے۔ ہندوستان دی ونڈ توں پہلاں ایتھے ہر سال 21، 22 مارچ نوں ناگے سادھو اکٹھے ہوندے سن تے بڑا وڈا میلا لگدا سی۔ ایہناں سادھواں دیاں گپھاں ہُن کھولے بن گئیاں ہن۔ ناتھ جوگیاں دا تیرتھ تے گڑھ ٹلہ جوگیاں (ضلع جہلم) سی جتھے رانجھے نے جا کے جوگ لیا سی۔ ٹلے اُتے شروع وچ سورج دیوتا دی پوجا بالناتھ دے نام نال ہوندی سی، فیر گورکھ ناتھ نے شیو دیوتا دی

پوجا توں رواج دتا جیہڑا جوگیاں دا چا دیو ہے۔ کہندے ہن کہ گورکھ ناتھ شیو دی کرامت نال گوہے وچوں پیدا ہویا سی۔ ناتھ جوگیاں دے دو فرقے سن اوگھڑ تے کن پاٹے۔ جیہڑے کناں وچ مُندراں پاؤندے سن بھکشا لئی ہتھ وچ کھپری رکھدے سن گل وچ سیلی پاؤندے سن تے انگ اُتے سواہ مَلدے سن۔ اَجکل ایہہ راول اکھواندے ہن تے پِنڈاں تھانواں وچ اکھاں دے اپریشن کردے ہن۔ تے جن بھوت کڈھدے ہن۔ ناتھ پنتھ والیاں نے ذات پات دی تفریق نوں رد کر دتا تے براہمناں توں نابری کیتی۔ اوہناں حاکم طبقے تے امیراں نوں وی چنگھیا تے سماج دیاں اپرادھی قدراں دی نندیا کیتی۔ اوہناں دے اک اُچے شاعر چرپٹ نے اپنے کلام وچ براہمناں نال جھگڑاں کیتیاں ہن تے لوکائی دیاں تانگھاں نوں شعراں وچ بیان کیتا ہے۔ ناتھاں تے سادھاں دی شاعری پنجاب وچوں پنگری تے بنگال تیکر کھلر گئی۔ اوہناں دی بولی سادھ بھاشا وچ پنجابی دی شاعری دے سبھ توں پہلے نمونے ملدے ہن۔ ناتھ جتی ستی سن تے لوبھ، موہ، کام، کرودھ تے اہنکار توں بچنے دا ترلا ماردے سن۔ اوہناں دیاں ریتاں رسماں نے جلالیہ، مداریہ، لال شہباز تے موسیٰ سہاگ دیاں بے شرع ملنگاں اُتے اثر چھڈے ہن۔

چھیویں صدی قبل مسیح وچ دارا یوش ہخامنشی (486 - 522 ق م) نے پنجاب تے گندھارا نوں فتح کر لیا۔ ایہناں علاقیاں اُتے ایرانیاں دی حکومت دو سو ورھے قائم رہی تے اخیر سکندر مقدونوی دے ہتھوں ایس دا خاتمہ ہویا۔ ایرانیاں نے بھڑ دا شہر وسایا جیہڑا ٹیکسلا دا اک حصہ بن گیا۔ ایس توں مگروں سرکپ تے سرسکھ دے شہر اُسارے گئے۔ جیہناں دی کھدائی سرجان مارشل نے کروائی سی۔ ہخامنشیاں دے عہد وچ خروشتی زبان جیہڑی آرامی زبان دی اک بدلی ہوئی صورت سی، گندھارا تے پنجاب وچ رواج پا گئی۔ دارا یوش اوّل نے اپنے سنگی کتبے نقشِ رستم وچ ایس علاقے دا ذکر کیتا ہے۔ پنجاب تے سندھ دے فوجی دستے دارا یوش سوم دی فوج وچ

شامل ہو کے سکندر دے خلاف جنگ آر بیلا وچ لڑے سن ۔ ایہہ علاقہ بڑا خوشحال تے سرسبز سی تے شاہ ایران نوں سبھ توں وڈّھلا خراج ایتھوں ای ملدا سی ، چارے پاسے باغ سن جنہاں دی خشبو دے ہُلّے آوندے سن ۔ گندھارا دا لفظی معنیٰ ہے "خشبو والا" ۔

سکندر دی فوج ایران تے خراسان نوں فتح کردی ہوئی باجوڑ دی راہیں گندھارا تے پنجاب وچ داخل ہوئی تے دریائے جہلم دے کڈھی اُتے آ ڈیرا لایا ۔ اودی فوج دا پڑاں اوسے جائی سی جتھے اَج کل جلالپور شریف[۱] دا قصبہ آباد ہے ۔ راجہ پورو اودے مقابلے وچ آیا ۔ اِک راتیں انھیرے وچ سکندر دے رسالے نے دلاور (جلالپور شریف دے چڑھدے پاسے دا اِک گراں) توں دریا عبور کیتا ۔ پورو دا پُتر اوہنے نوں ڈکّن دے جتن وچ ماریا گیا ۔ اچراں نوں پورو وی آگیا ۔ جیلیا نوالہ دے لاگے جنگ ہوئی ۔ پورو بڑی جنگجوئی تے جگرے نال لڑیا پر اودی فوج نوں بھانج ہوئی ۔ سکندر نے اپنے پڑاں تے میدانِ جنگ دیاں تھاواں اُتے دو شہر وسائے جنہاں نوں اَجکل جلالپور شریف تے مونگ کہندے ہن ۔ سکندر نوں فتح تے ضرور ہوئی پر پنجابیاں نے ایسی لڑائی وچ یونانیاں دے دند بھنّ دِتے ، اوہناں نال ایہو جیہا ٹاکرا اَجے تیکر کسے نہیں سی لایا ۔ یونانی مورخ کہندے ہن کہ ایسے ٹاکرے توں تموجھان ہو کے یونانی سپاہیاں اگے ودھن توں ناہ کیتی سی ۔ سکندر دے حملے دا اِک نتیجہ ایہہ وی ہویا کہ یونانیاں تے پنجابیاں نوں میل جول دا موقع ملیا ۔ تاریخ والے کہندے ہن کہ بُت تراشی دا فن تے ناٹک یونانیوں کولوں ای لئے گئے سن ۔ سکندر بابل وچ مر گیا ، اودے اک سردار سلیوکس نے گندھارا تے پنجاب اُتے قبضہ جما لیا پر اوہنوں چندر گپت موریا نے بھجا دِتا ۔ چندر گپت موریا مگدھ دے نندا راجہ دا سیناپتی سی تے راجے نال رنج ہو کے

---

[۱] : لکھاری دا وطن ۔

ٹیکسلا وچ سکندر نال ملیا سی۔ برہمن موریا خاندان دیاں راجیاں نوں آریا نہیں منّدے سگوں شودر کہندے ہن کیونکہ اوہ غیر آریائی نسل سی۔ براہمناں دی ایس نفرت دا اک کارن ایہہ وی ہے کہ ایسے گھرانے دے راجہ اشوک (274 - 232 ق م) نے بُدھ مت قبول کر لیا سی تے اوس نوں دُور دُور دیاں مُلکاں وچ کھلاریا سی۔ اوس نے خروشتی زبان وچ وی شگی کتبے لکھوائے تے شمال مغربی علاقیاں وچ ایس زبان نوں رواج دِتا۔ اشوک نے ٹیکسلا وچ دھرم راجیکا دا مشہور ستوپا تعمیر کروایا تے پرچارک بودھ سوامی باہرلیاں مُلکاں وچ گھلے۔ اوہناں دی کوشش نال خراسان، ترکستان تے تبت وچ بُدھ مت پھیل گیا۔

موریا خاندان اوڑھ گیا تے باختری یونانیاں نے 189ق م وچ گندھارا فتح کر کے ٹیکسلا اُتے قبضہ کر لیا۔ ایہناں دے عہد حکومت دے آثار سرکپ تے جنڈیال توں ملے ہن جنڈیال دا یونانی مندر بڑا شاندار ہے۔ باختریاں دے اک بادشاہ مینا نڈر نے بدھ مت قبول کر لیا تے سوامی ناگ سین دا چیلا بن گیا۔ باختری اک سو ورھے گندھارا تے پنجاب اُتے حکومت کردے رہے ایسے زمانے وچ گندھارا آرٹ دی نینہہ رکھی گئی تے پتھر تراش کے بُدھ مت دی تاریخ بیان کیتی گئی۔ ایہناں بتاں وچ بدھ دیاں مورتیاں، سدھارتھ دی پیدائش، رانی مایا دا گھر، بدھ دا گھر تے بال بچہ تیاگ دیون تے اپنی بیوی یشودھرا نوں چھڈ دین، بودھی رکھ ہیٹھ گیان حاصل کرنے تے دُوجے واقعات دیاں تصویراں پیش کیتیاں گئیاں ہن۔ گندھارا آرٹ نے یونانیاں دے فن سنگ تراشی توں اثر لیا ہے۔ گوتم بدھ دے چہرے اُتے یونانی جھاندرا صاف نظری آوندا ہے۔ گندھارا آرٹ دے بڑے بڑے سوہنے نمونے لاہور دے عجائب گھر وچ رکھے ہن تے ساری دُنیا وچ مشہور ہن۔

سنہ 90 ق م دے نیڑے تیڑے ترکستان وچوں ہُناں نے سیتھیاں (شک) نوں مار کے افغانستان دی طرف دھک دِتا تے اوہ درّہ خیبر وچوں لنگھ کے گندھارا آ وڑے۔

سیکیتھیاں باختریاں نوں شکست دے کے گندھارا تے پنجاب اوہناں کولوں کھس لتا۔
۵۶ء ق م وچ راجہ وکرما دتیہ نے سیکیتھیاں نوں شکست دتی۔ پرادھناں دے ہور قبیلے پنجاب وچ داخل ہو گئے تے اپنی حکومت قائم کر لئی۔ ایہناں دا سبھ توں وڈا بادشاہ کنشک سی جس پرو شاپور (پشاور) نوں اپنا دارالحکومت بنا لیا۔ کنشک دے سمے وچ گندھارا آرٹ سکھری تے پہنچ گیا۔ پنجویں صدی (۴۸۰ - ۴۷۰ ب م) وچ سفید ہُوناں دا وروے دی طرحاں گھٹاں بنھ کے گندھارا آ وڑے۔ ایہہ نرے ڈانگری تے بُھڈ سِرے سن۔ ایہناں ٹیکسلا تے پشکلاوتی (چارسدہ) دے شہر ڈھا دتے، تے اوہناں نوں ساڑ کے سواہ کر چھڈیا۔ بودھاں دے ستوپے، مٹھ تے وہارے، مٹی وچ رُل گئے۔ اوہناں دے اِک بادشاہ مہر گل نے سکالا (سیالکوٹ) نوں اپنا دارالسلطنت بنا لیا۔

باختریاں، شک تے کشان بادشاہواں دے سمے بدھ مت نوں بڑی ترقی ہوئی تے ایس دا پھیلاؤ چین تیکر پھیل گیا۔ چینی سیاح فاہیان تے ہیونسانگ لکھدے ہن کہ پنجاب وچ چار چوفیرے بودھاں دے ستوپے، چھتریاں تے مٹھ نظری آوندے ہن تے ٹیکسلا دے مدرسے وچ بڑے بڑے ودوان پڑھاوندے ہن جہناں دی شہرت سُن کے دور دور توں لوکی پڑھن لئی ایتھے آوندے ہن۔ پنجاب وچ ہی گوتم بدھ دی تعلیم ترتی ٹوکریاں وچ مرتب کیتی گئی، تے ایتھے ہی بودھ سوامیاں نے جاتک کہانیاں اکٹھیاں کیتیاں جہڑیاں بعد وچ دنیا جہان دے ادب وچ شامل ہو گئیاں سن۔ پنجاب وچ دراوڑاں، آریاں، شک، باختری، پہلوا، کشان، تے ہُوناں دیاں نسلاں گھُل مل گئیاں سن، تے ایس جوڑ میل توں جہڑی نویں نسل بنی اوس نے پنجاب دی وستوں نوں اک نویکلا روپ دتا تے پنجابیاں دی سوچ وچ اُپج تے احساس وچ تازگی پیدا ہوئی۔ ایہہ منیا پرونیا اصول ہے کہ وڈا

اَدب تے وَڈا آرٹ اوسے مُلک وِچ جنم لَیندا ہے جس وِچ زیادہ توں زیادہ نسلاں ، بولیاں ، ریتاں رسماں تے تہذیبی قدراں دا تال میل ہویا ہووے ۔ پنجابی صوفیانہ شاعری دی نویکلی گمبھیرتا دا اک کارن ایہو ای ہے ۔ ایہہ گل وی چیت دھر لینی چاہیدی ہے کہ سبھ توں پہلاں پنجاب وِچ ای براہمناں دی چودھراہٹ تے ذات پات دی تفریق نوں دَھکا لگا سی ، ایسے لئی پنجاب وِچ اسلام تے سِکھ مت دی اشاعت وَدھ کے ہوئی سی ۔

پنجاب دیاں وڈیاں قوماں راجپوت جٹ ، گوجر ، آواں تے گکھڑ شنک ، کشاناں ہُوناں ، باختریاں تے ایرانیاں دی اولاد ہن ۔ جدوں کھشتریاں دی شاہی جاتی آپس وِچ لڑ بھڑ کے مُک چُک گئی ، براہمناں نے راجپوتاں دا شجرہ نسب سُورج تے چن نال جا ملایا ، تے اوہناں نوں کھشتری بنا کے اوہناں کولوں بودھاں دا قتلِ عام کروایا ۔

دو سو سالاں (8 ویں تے 9 ویں صدی) دے بارے ساڈے کول کوئی تاریخی شہادت موجود نہیں ۔ ایسے گُھپ ہنیرے وِچ کِدھرے کِدھرے اوہ اگ دیاں لاٹاں نظری پوندیاں ہن جیہڑیاں بودھاں دیاں مَٹھاں ، ستوپیاں تے چھتریاں وچوں نکل نکل کے لشکارے مار رہیاں ہن ۔

ولید اوّل اُموی دے عہد وِچ محمد بن قاسم نے سندھ فتح کر لیا تے ملتان دے کوٹ اُتے وی عرباں دا جھنڈا گڈ دِتا پر ولید اوّل دی موت توں پچھوں جھب ای اوہنوں واپس بُلا کے قتل کر دتا گیا ۔ عرب سندھ تے ملتان وِچ اپنے راج دا انگوٹھنگی طرحاں نہ بجھ سکے ۔ سومرا راجپوتاں 750ء ــــ وِچ عرباں نوں مار کُٹ کے کڈھ دِتا تے ملتان اُتے 1526ء تیکر راج کردے رہے ۔

سفید ہوناں نے سکالا (سیالکوٹ) وِچ اپنی راجدھانی قائم کیتی سی ۔ 9 ویں صدی وِچ براہمن راجیاں نے لاہور نوں اپنا مرکزی شہر بنا لیا ۔ جے پال تے اننگ پال

نوں سبکتگین تے اوس دے پُتر محمود غزنوی نے کئی وار شکست دِتی۔ محمود غزنوی نے راجہ ترلوچن پال کولوں لاہور کھس لیا تے ایس دا نام محمود پور رکھیا پر ایہہ نام چل نہ سکیا۔ مسعود غزنوی نے (1098 - 1114ء ب م) لاہور نوں اپنا دارالسلطنت بنا لیا۔ غزنوی خاندان دا آخری بادشاہ خسرو ملک سی جنہوں 1186ء وچ قتل کر کے غوریاں پنجاب اُتے قبضہ کر لیا۔ غزنویاں پنجاب اُتے ڈیڑھ سو ورھیاں توں زیادہ حکومت کیتی سی، اوہناں وسطی ایشیا دے سلجوق تُرکاں دے خلاف لڑائی لئی پنجابیاں نوں دھڑا دھڑ اپنی فوج وچ بھرتی کیتا تے ہندو مسلمان اِک دوجے دے بہوں کجھ نیڑے ہو گئے۔ غزنوی تُرکی بولدے سن تے فارسی اوہناں دی درباری زبان سی۔ ایہہ زباناں پنجابی زبان وچ گھُل مل گئیاں تے اِک نویں بولی نے جنم لیا۔ قطب الدین ایبک، سید خضر خان، بہلول لودھی، جلال الدین فیروز تے فیروز تغلق اپنیاں پنجابی لشکریاں نوں دِلی لے گئے، تے ایہہ رلی مِلی بولی وی اوہناں نال دکن تیک جا پہنچی۔ ایسے رلی مِلی بولی وِچ فارسی دیاں ترکیباں تے محاورہ شامل کر کے تے ایس وِچوں پنجابی دے الفاظ کڈھ کے اُردو دی بُنتر بنائی گئی سی۔ ایس طرحاں اُردو نوں پنجابی زبان دی ہی اِک بدلی ہوئی صورت کہیا جا سکدا ہے۔ ایہہ گل وکھری ہے کہ پنجابی روزمرے تے محاورے نوں اُردو وچوں کڈھ کے اُردو نوں اوس مِٹھ تے رَس توں محروم کر دتا گیا ہے، جیہڑا لوک گل بات دا سمبندھ کسے زبان وچ پیدا کردا ہے۔

غزنویاں تے غوریاں دے عہد وچ خراسان، ایران تے ترکستان وچوں صوفی بزرگ پنجاب وچ آئے۔ تے ایتھے اسلام دی تبلیغ کیتی۔ شیخ علی مخدوم ہجویری تے خواجہ معین الدین چشتی اجمیری دی پیار تے صُلح کُل دی تعلیم توں اثر لے کے ہزاراں ہندواں نے اسلام قبول کر لیتا۔

1206ء وچ قطب الدین ایبک لاہور دے تخت اُتے بیٹھا۔ پنجاب اُتے دو سو ورھے حکومت کر کے مسلمان بادشاہ وی قدیم آریاں وانگر گنگا جمنا دے دوآبے دی

طرف کوچ کر گئے۔ التمش توں لے کے علاؤ الدین خلجی دے عہد تیکر مغلاں تے تاتاریاں نے بار بار پنجاب اُتے حملے کیتے پر پنجابی جواناں اوہناں دا ڈٹ کے مقابلہ کیتا۔ شہزادہ محمد تے ظفر خان دے پنجابی سورمیاں نے مغلاں نوں گٹ گٹ کے منج کر دتا۔ ایہہ گل یاد رکھن جوگی ہے کہ چنگیز خان، منگو خان، باطو خان تے ہلاکو خان نے چین توں لے کے عراق تے ایران توں لے کے روس، پولینڈ تے ہنگری تیکر سارے ملک فتح کر لئے سن تے اوہناں نوں رَج رَج کے اُجاڑیا سی۔ مصر تے ہندوستان ایہناں دھاڑیاں توں بچے رہے۔ مصر وچ ممالیک نے اپنے ملک نوں مغلاں دی غارت توں بچایا تے ہندوستان نوں بچاون دا سہرا پنجابیاں دے سر ہے۔ ہندوستان دی فتح وچ وی پنجابیاں نے وَدھ وَدھ کے حصہ لیا۔ بابر دی فوج وچ سگھر خان دا پنجابی لشکر دی شامل سی۔ سگھر خان رانا سانگا دے خلاف لڑدا ہویا ماریا گیا۔ شیر شاہ سوری نے ہمایوں نوں مار کڈھیا، تے گکھڑاں اوس نال آڈھا لا دتا۔ شیر شاہ نے اوہناں نوں قابو کرن لئی رہتاس (جہلم) دا قلعہ بنوایا سی، ہمایوں واپس آیا تے گکھڑاں اوہدا ساتھ دتا۔ اکبر دے عہد دے شروع وچ آدم خان گکھڑ نے مغلاں دے خلاف بغاوت کر دتی تے ہیلاں (تحصیل پھالیہ) دے قریب مغلاں دے سپہ سالار خواجہ کلاں میر محمد خان دا مقابلہ بڑی بے جگری نال کیتا پر اوس دی ہار ہوئی اکبر اپنے متریئے بھرا حکیم مرزا دیاں حملیاں نوں ڈکن لئی چودہ ورھے لاہور بیٹھا رہیا۔ اوس نے لاہور دا قلعہ تے شہر پناہ تعمیر کروائی۔ پنجاب دے جٹ تے راجپوت ڈھیر چر مغلاں نال وَیر ویہاجدے رہے تے دُلّے بھٹی جیہے سورمے اوہناں نوں للکردے رہے۔ ایہناں دے جس اج وی واراں تے ڈھولیاں وچ گائے جاندے ہن۔ اکبر کشمیر جاندا سی تے اوس دے لشکر نوں جٹ، ڈاکو تے گوجر لٹ لیندے سن۔ اکبر نے اوہناں نوں ڈکن لئی گجرات دا قلعہ بنوایا سی۔ مغلاں نوں زوال آیا تے سکھاں دی طرحاں عیسیٰ خان منج رانگھڑ تے دوآبہ جالندھر تے جنگ پناہ بھٹی نے حق تے سبا دالی

توں سے کے راوی تیکر بغاوت دے جھنڈے گڈ دِتے۔

اورنگ زیب عالمگیر دی موت (1707ء) توں پچھوں مغلاں دی ٹوہر ختم ہو گئی تے ملک دے چارے پاسے فتور پے گیا۔ جنوب وِچ مرہٹے، وچکارلے حصے وِچ جٹ تے پنجاب وِچ سکھ اُٹھ کھلوتے۔ دِلی دربار وِچ تورانی سُنی جتھیاں دا سردار نظام الملک سی تے ایرانی شیعہ جتھیاں دا آگو سعادت علی خاں سی اِک دُوجے دے خلاف سازشاں وِچ رُجھ گئے۔ بادشاہ امیراں دے ہتھ وِچ کٹھ پتلیاں بن گئے تے ملک دی حالت سنوارن دی جائی عیش عشرت وِچ ڈُب گئے۔ جہاندار شاہ تے فرخ سیر نوں قتل کر دِتا گیا محمد شاہ رنگیلے دے عہد وِچ نادر شاہ افشار نے حملہ کیتا (1737ء) تے پنجاب تے دِلی نوں لُٹ کے لے گیا۔ اوہ مغلاں دی بادشاہی دیاں جڑاں نوں چھاپانی دے کے چلیا گیا تے احمد شاہ ابدالی دے حملے شروع ہو گئے۔ پٹھاناں نے پنجاب نوں پنج کے رکھ دِتا تے مغلاں دی رہی سہی سفید پوشی وی ختم ہو گئی۔

عالمگیر ثانی دے عہد وِچ پنجاب ہمیشہ لئی مغلاں دے ہتھوں نکل گیا۔ مغلاں دے سیاسی زوال دا اصل کارن اوہناں دی اخلاقی گراوٹ سی۔ عہد بہ عہد مسلماناں دے تنزل دے بارے کہندا ہے

زری پڑی اج مسلمانی دی چادر پھر سیتے پانی
ہور اسلامی تو نہیں رہ گئی وِچ اساڈے کائی
وڈیاں داناں ڈوہن والے نیت بکھرے جتے
اصلی مطلب کوئی نہیں لبھدا جھگڑے جھیڑے نکے
کم بُرے تے بُریاں تھاواں ملیاں مسلماناں
تھاں چنگے تے کم چنگیرے ملے ہور زماناں
وارث شاہ وی اپنی ہیر وِچ اہو کا ڈھ کڈھی ہے۔

پنجاب دی تاریخ وچ ترے بھوں وڈے سیاست دان ہوئے ہن :

(1) علامی فہامی سعداللہ خان چنیوٹی شاہجہان دا وزیر سی۔ اوس دی لیاقت تے تدبر نے شاہجہان دے عہد نوں شاندار تے سنہرا بنایا سی۔

(2) ادینہ بیگ خان، شرق پور دے اک کنگال ارائیں چوہدری دا پتر سی جیہڑا رُلدا کھُلدا اک مغل امیر دا پیادہ بن گیا، تے اپنی عقل تے ہمت نال جالندھر دا صوبیدار ہو گیا۔ دینا نگر دا شہر اوسے نے اپنے نام اُتے وسایا سی۔ ادینہ بیگ بہوں چترچلاک سی۔ اوہ مغلاں، سکھاں، مرہٹیاں تے ابدالیاں نوں اک دوجے نال لڑا لڑا کے اپنا ٹٹو ٹھیلدا رہیا۔ پہلاں سکھاں نوں گنڈیا، فیر اوہناں نال رل کے ابدالیاں دے خلاف سازشاں کیتی، فیر مرہٹیاں نوں لاہور بلا کے ابدالیاں نوں ایتھوں کڈھا دتا۔

(3) مہاراجہ رنجیت سنگھ سکرچکیہ مثل دے اک سردار مہان سنگھ دا پُتر سی جیس نے اپنی عقل تے جنسیاتی نال پنجاب وچ اک شاندار بادشاہی قائم کیتی تے صدیاں توں بعد پنجابیاں نوں نویں سروں اپنی نویکلی پچھان کروائی۔

مہاراجہ رنجیت سنگھ مغل شہنشاہ اکبر دی طرحاں چٹا اَن پڑھ سی پر اوسے ہار سوجھوان وقت دا دانا وی سی۔ اوس نے شاہ زمان درانی دیاں کجھ ڈِگیاں ڈھٹھیاں توپاں کڈھوا کے بھجوائیاں تے شاہ نے اوسنوں لاہور دی حکومت دا فرمان لکھ دتا۔ مہاراجہ رنجیت سنگھ نے ۱۷۹۹ء وچ لاہور دیاں ترِنّ سرداراں گوجر سنگھ، لہنا سنگھ نے سوبھا سنگھ کولوں لاہور کھسّ لیا تے ہولی ہولی کشمیر توں لے کے بہاول پور تیکر تے پشاور توں لے کے دریائے ستلج تیکر اپنی حکومت پکّی پیڈی کر لئی۔

اِک واری کمپنی دا اِک افسر مٹکاف مہاراجہ رنجیت سنگھ نوں ملن امرتسر آیا۔ ایہناں دناں دے وچ محرم آ گیا تے کمپنی دے مسلمان سپاہیاں ماتمی جلوس کڈھیا۔ پھولا سنگھ اکالی تے اوہدیاں سنگیاں جلوس اُتے گولی چلا دِتی تے تعزیے تابوت بھن تروڑ گئے۔ ماتمیاں اکالیاں کولوں ہتھیار کھوہ لئے تے مورچے سنبھال کے لڑن لگ پئے۔ مہاراجہ رنجیت سنگھ دی ایہہ لڑائی ویکھ رہیا سی۔ تکڑا کیہہ ہے کہ کمپنی دے مُٹھ کو سپاہیاں نے اکالیاں نوں مار مار کے اوہناں دے گھنّے بھن دِتے تے اوہ ڈُوگدے ڈھیندے نس بھج گئے۔ ایتھوں مہاراجہ رنجیت سنگھ نے ایہہ سبق سکھیا کہ فوجی تربیت بہوں لوڑی ہوندی ہے۔ اوس نے کئی گورے افسر نوکر رکھ لئے تے اِک تکڑی تربیت یافتہ فوج تے توپ خانہ تیار کروایا۔ ایہو کارن ہے کہ اوہدی حیاتی وچ انگریزاں نوں پنجاب اُتے حملہ کرن دی جرأت نہیں سی ہوئی تے اوہ مہاراجہ دی موت دی اُڈیک وچ چھاندرد لا کے بیٹھے رہے۔ مہاراجہ دی موت توں پچھوں کُرچھاگردی شروع ہو گئی تے سکھ سردار آپے وچ لڑن بھڑن لگ پئے، اوہ پنجاب جس نوں مہاراجہ رنجیت سنگھ نے دِن رات محنت کر کے اِک طاقتور بادشاہی بنا دِتا سی، انگریزاں دے ہتھیں چڑھ گیا۔

سید محمد لطیف ہوراں اپنی تاریخ پنجاب وچ مہاراجہ رنجیت سنگھ دے عہد دے حالات کھول کے لکھے ہن تے مہاراجہ دی سیاسی بصیرت، سوجھ تے تدبر نوں بڑا سلاہیا ہے۔ اوہ کہندے ہن کہ مہاراجہ اَن پڑھ تے ضرور سی پر عالماں دا قدردان دی سی۔ اوہدی اکو اکھ سی پر اوہ دی مثال بار چمکدی سی۔ اوہدے مکھ اُتے بڑا رُعب تے دبدبہ جھلکارے ماردا سی۔ یورپی سیاحاں تے سفیراں مٹکاف، مورکرافٹ، برنس، جیکوئے ماں وغیرہ نے مہاراجہ دی ذہانت دی بڑی تعریف کیتی ہے تے کہیا ہے کہ مہاراجہ اوہناں کولوں سوال پچھ پچھ کے اوہناں دے

مت مار دیندا سی۔ مہاراجہ رنجیت سنگھ بڑا دلاور سی تے لڑائیاں وچ ودھ ودھ کے دھاوے کردا سی۔ اوس دے کئی دن گھوڑے دی کاٹھی اُتے ہی بیت جاندے سن۔ تے کئی واری کاٹھی اُتے بیٹھا بیٹھا ہی کھا پی لیندا سی۔ اوسدا دل کھلا تے بے تعصب سی۔ اوسدے دربار تے فوج وچ کئی مشیر تے افسر مسلمان سن جنہاں اُتے اوسدا پورا بھروسہ سی۔

1849ء وچ انگریزاں پنجاب اُتے قبضہ جما لیا۔ کمپنی بہادر دی جیہڑی فوج پنجاب اُتے حملہ آور ہوئی سی اوس وچ وادی گنگ جمن دے اُردو والے دی بڑی تعداد وچ شامل سن۔ انگریز پنجابیاں اُتے بھروسہ نہیں سن کر دے ایس لئی اوہناں انتظامی عہدے اُردو والیاں دے سپرد کر دتے تے اوہناں دے کہن تے پنجابی دی تھاں اُردو زبان نوں پنجاب دیاں مدرسیاں وچ رواج دتا جیس نال پنجابی زبان تے ادب نوں اجیہا دھکا لگا کہ اوہ اَج تیکر اپنیاں پیراں اُتے نہیں کھلو سکی۔ ایہہ تعصب کہ پنجابی اُجڈ تے گنواریاں دی زبان ہے اوہناں دناں توں چلیا آ رہیا ہے۔ انگریزاں دے قبضے نال پنجاب دا نویکلا تاریخی تے سیاسی مقام ہی ختم نہیں سی ہویا سگوں اوہناں دے نویکلے کلچر، سماج، ادب تے سوجھ نال وی وڈا دھروہ ہویا سی۔

ایس تاریخی پچھوکڑ توں اسیں جان گئے ہاں کہ پنجاب دی تہذیبی تے تمدنی دین بہوں ملی ہے۔ برصغیر ہند و پاک وچ کمہار دے چک، آوی، بھانڈے بناون، واہی بیجی، گڈا ریڑھا، نہریں پالنے، کنگ، گنا، جوں، مکئی، کپاہ، تیلاں دے بیج گڈنے، بھٹی نوں تنبنے، ویلنے، پینجنے، کتنے تے بُننے توں لے کے سماج دیاں ریتاں رسماں، لوک جیونے، لوک گیتاں، لوک گل بات، لوک کہانیاں، گاونے نچنے، جاتک کہانیاں، موسمی میلے، زباناں تے بولیاں، بھگتی شاعری، یوگ پنتھ، اُساری تے چتر کاری دی کلا، تنتر منتر، ویدانت، شیو بھگتاں، وشنو بھگتاں

تے شاکتاں دیاں پُوجا پاٹھ دیاں رسماں دراوڑاں توں یادگار ہن۔ رِگ وید دے منتر پنجاب وِچ ہی اکٹھے کیتے گئے سن۔ ایسے دیس وِچ شیخ علی مخدوم ہجویری تے شیخ فریدالدین گنج شکر نے صلح کل دا درس دِتا سی۔ تے ایسے دھرتی تے گورو بابا نانک نے لوکائی دو ستی دے آدرش دا پالن کیتا سی۔ پنجابیاں ہی چنگیزی مُغلاں توں ہندوستان نوں بچایا سی۔ پنجاب وِچ ہی یُونانی ہیرتیت، ویدانت تے تصوف دا گھنا تال میل ہویا جس نے پنجابی صوفیاں دی شاعری نوں اوہ نویکلی پچھ تے گمبھیتا دِتی جس دا ویروا کرن لئی ایہہ کتاب لکھی گئی ہے۔

ہندی ریت

ہندی فلسفے دے چھ درشن ہن نے: اُتر میمانسا، پورو میمانسا، یوگ، نیایہ، سانکھیہ تے ویشیشک۔ ایہہ درشن آستک[1] ہن نے، ایس لئی نہیں کہ اوہ شخصی خُدا نوں مندے ہن نے بلکہ ایس لئی جے اوہ ویداں نوں سند جاندے ہن نے۔ ہندی فلسفے وِچ آستک اوہ لے جیہڑا ویداں نوں سند جاندا ہووے تے موت پچھوں حیاتی دا قائل ہووے۔ میمانسا تے سانکھیہ وِچ خدا دا انکار کیتا گیا اے۔ کپل تے جے منی خُدا نوں کائنات دا خالق نہیں مندے پر ویداں نوں سند جانن دے پاروں اوہناں نوں آستک کہیا جاندا اے۔ چارواک، گوتم بدھ تے مہاویر نے ویداں دی سند نوں رد کر دتا سی ایس لئی اوہناں نوں ناستک کہیا جاندا اے ایہہ گل وی چیت دھر لینی چاہیدی اے کہ چارواکاں توں سوا باقی دے سارے مت تے درشن، بدھ مت، جین مت سمیت آواگون یا سنسار چکر دے قائل ہن نے چارواک ناستک یا ملحد سن کیوں جے اوہناں نے خدا دی ہستی، ویداں دی سند تے آواگون توں صاف انکار کر دتا سی۔ ویشیشک نیایہ، یوگ تے میمانسا دا رواج نہیں رہیا۔ اج کل دے اکثر ہندو وِدوان ویدانت دے قائل ہن نے جس صورت وِچ شنکر تے رامانج نے اوس نوں مرتب کیتا سی۔ عام لوک چار ویداں تے اوہناں دے دیوتا دیویاں، اندر، اگنی، پرتھوی،

---

[1] Theist

وغیرہ توں بھلا چکے ہن تے اوہناں دا دھرم پراناں دیاں دیومالائی قصّے کہانیاں تے پوجا پاٹھ دیاں ریتاں رسماں دی نتیجہ سمجھیا جاندا اے۔ لوکائی شیو تے وشنو دیاں اوتاراں رام تے کرشن نوں پوجدی اے یا بھگتی مت تے منتر مت دی صورت وچ لنگ تے یونی دی پوجا کردی اے۔ ہندی فلسفے دے مُڈھلے اصول ایہہ ہن۔

(1) کائنات برہمن (حقیقتِ مطلق یا وجودِ مطلق) وچوں نکلی اے تے آخر فنا ہو کے اوسے وچ کھپ جاسی۔

(2) مادہ غیر حقیقی اے تے مادی دنیا دی ظاہری اکثریت ساڈیاں نظراں دا دھوکھا اے۔

(3) بُرائی یا کشٹ کائنات دے خمیر وچ شامل اے تے ایہو آواگون، سنسار چکر تے انسان دے ساریاں دُکھاں درداں دا کارن اے۔

(4) انسانی زندگی دا سبھ توں وڈا مقصد ایہہ ہا کہ رُوح یا جیو نوں مادے دی آلائش توں پاک کر کے برہمن وچ کھپا دتا جائے جویں بھگن ولکیہ نے کہیا سی "مکتی توں پچھوں سکھ دُکھ دا شعور باقی نہیں رہندا۔ جز جیہڑا کل توں عارضی طور تے وکھ ہو یا سی، دوبارہ اوسے وچ کھپ جاندا اے جویں وگدے ہوئے دریا سمندر وچ غائب ہو جاندے ہن۔"

ہندوواں مکتی یاں نجات دے ترے مارگ (رستے) دسے نیں۔

(1) گیان مارگ، علم دی راہ۔

(2) کرم مارگ، عمل دی راہ۔

(3) بھگتی مارگ، عشق دی راہ۔

اُپنشداں سوچ گیان مارگ، یوگ وچ کرم مارگ تے گیتا وچ بھگتی مارگ دا رنگ چڑھیا ہویا اے۔ ہندو علم دے دو ماخذ تسلیم کردے ہن۔ شرتی، سمرتی۔ شرتی الہامی اے، وید ازلی

تے ابدی ہن۔ ویداں دی طرحاں اُپنشد دی شرُوتی وِچ شامل ہن تے آد توں انت تک مو بڑ
ہن۔گیتا، مہابھارت تے منوشاستر نوں سمرتی وِچ شمار کیتا جاندا اے۔ ویداں دیاں منتراں نوں
سمہتا (لغوی معنے "مجموعہ") کہندے ہن۔ ایہناں توں پچھوں برہمن (ایہہ ذات نہیں
کتاباں ہن) لکھے گئے تے پروہتاں ایہناں وِچ پُوجا پاٹھ دے طریقے بیان کیتے۔ آرنیک براہمناں
تے اُپنشداں دے وِچکار واسطے ہن۔ آرنیک اوہناں رشیاں نے لکھے سن جیہڑے دُنیا نوں
ترک کر کے جنگلاں وِچ بسیرا کر دے سن۔ اپنشداں وِچ فلسفے دے مسائل بارے بحثاں
ملدیاں ہن۔ ایہہ تعداد وِچ اِک سو دے نیڑے تریڑے ہن تے کئی سُوجھواناں دے افکار
اُتے مشتمل ہن۔ ابتدائی دور دیاں اُپنشداں وِچ ایتریہ تے کوشتکی دا تعلق رگ وید نال اے۔
کینا تے چھاندوگیہ دا سمبندھ سام وید نال اے، ایسا تے تیتریہ دا رشتہ یجر وید نال جُڑدا اے،
پرسنا تے مُنڈک اتھروید نال متعلق ہن۔ رِگ وید وِچ کئی دیوتا دیویاں دی مناجات وِچ منتر
ملدے ہن، جیہتوں سہی ہوندا اے پئی پہلے دور دے آریا قبائل دا مذہب کثرت پرستی[1] سی۔
سبھ توں وڈے دیوتا اندر، اگنی تے سوریہ سن۔ اِندر گرج چمک دا دیوتا سی جیہڑا مینہہ وساندا
سی، اگنی اگ دا دیوتا سی تے سوریہ سُورج دیوتا سی۔ سُوریہ دی پُوجا بڑی عقیدت نال کیتی
جاندی سی، ایس نوں دوسوت، اسوتری تے وشنو دی کہیا گیا اے۔ ویداں دا سبھ توں
مقدس منتر گائتری لے جس وِچ سُورج دیوتا کولوں عقل دی روشنی منگی گئی اے۔ گھوڑے
دی قربانی سُوریہ دے ناں اُتے دِتی جاندی سی۔ ایس گھوڑے دا گوشت کھاندے سن۔
شادی دیاہ تے گئو ذبح کر کے اوس دا گوشت کھاندے سن۔ دیویاں دی حیثیت معمولی سی۔
پرتھوی دھرتی دیوی سی، اوشا صبح دی سی تے سرسوتی دریا دی دیوی سی جیہڑی بعد وِچ
علم تے خوشحالی دی دیوی بن گئی۔ رِگ وید وِچ سندھو دیوی (دریائے سندھ) دا ذکر وی آیا

---

[1] Polytheism

اے۔ آریا کھلے میداناں وچ اگ بال کے تے اوہدے وچ گھیو جلا کے پوجا دے منتر پڑھدے سن، اوہ دریھ گھاہ (ڈبھ) دی دی ماتا کر دے سن تے سوم بوٹی دا رس بڑے شوق نال پیوندے سن۔

کثرت پرستی دے نال ویداں تے براہمناں وچ اک وجود مطلق دا تصور وی ملدا اے جیہنوں پُرش یاں ایکم کہیا گیا اے۔ خالق کائنات دی حیثیت وچ اوسنوں پرجاپتی کہندے سن جیہنے کائنات نوں بنایا۔ ڈاکٹر تارا چند دے الفاظ وچ:۔

"ابتداء وچ ستؔ [1] تے استؔ [2] دووَیں غائب سن۔ بس اک اتھاہ تے گھور انھیرا چھایا ہویا سی جیہدے وچ ایکم ساہ لے رہیا سی۔ ایکم دے من وچ خواہش پیدا ہوئی جیہدے کارن ست تے است وچ سنبندھ ہو گیا تے ایہہ خواہش کائنات دے بنن دا سبب بن گئی۔"

رگ وید وچ ایکم دا ذکر انج کیتا گیا اے۔

"اک اگنی جیہڑی بہوں ساریاں تھانواں نوں روشن کردی اے اک سورج جیہڑا چارے پاسے منور کردا اے۔ اک اوشا جیہدے نال ہر شے چمک پیندی اے۔"

برہم تے آتما دے الفاظ رگ وید وچ ملدے ہن، پر اوہناں دے معنے اوہ نہیں جیہڑے اپنشداں وچ اگھڑدے ہن۔ رگ وید وچ آتما دا معنیٰ اے ساہ۔ پتھر دے زمانے دا بندہ ساہ نوں ای جیون سمجھدا سی۔ صاف سدھی گل اے کہ جد تیک بندہ ساہ لیندا رہوے

ح1: Being

ح2: Not-Being

ح3: Influence of Islam on Indian Culture

ادہ جیوندا اے تے ساہ نکل جان نال مر جاندا اے ۔ یونانی زبان وچ سائکی، لاطینی وچ
زیمیا، عبرانی وچ رواح تے عربی وچ روح دے معنے ساہ یا ہوا دا بُلا اے ۔ بعد وچ سوجھواناں
ایہہ الفاظ روح دے مذہبی مفہوم وچ ورتن لگ پئے ۔ جس وچ روح ہوا دا بُلا یا ساہ
نہیں سگوں قدرت والی چلدی پھردی شخصیت دا روپ یا پرچھانواں اے، جیہڑا
موت توں پچھوں وی باقی رہندا اے تے اپنی اصل شکل صورت برقرار رکھدا اے ۔
رگ وید وچ برہم دا لفظ عبادت، دعا یا عقیدت دے معنے وچ ورتیا گیا اے ۔ اُپنشداں
وچ برہم آفاقی توانائی[1] بن کے اُبھریا جیہڑی ساری کائنات وچ رچی وسی ہوئی اے ۔ آتما
یا جیو آتما ایسے آفاقی توانائی دا نفسیاتی پہلو بن گئی اے ۔ جیدا ظہور انسان وچ ہوندا اے ۔
برہم تے آتما اِک دوجے توں وکھ نہیں ، دوہاں دی اصل اِکو اے تے دوویں اِکو
وجودِ مطلق دے دو پکھ ہن ۔ برہم آفاقی تے آتما شخصی ۔ آتما مادے دی قید وچ آ کے
پھس جاندی اے تے آدمی اپنی جہالت (اودیا) دے پاروں ایس نوں برہم توں وکھ
سمجھن لگ پیندا اے ۔ جدوں کدے آدمی نوں ایس حقیقت دا گیان ہو جاوے کہ اوہدی
آتما برہم توں وکھ نہیں تاں اوہ مکتی پا لیندا اے ۔ چھاندوگیہ اُپنشد وچ اے ۔

" ایہہ ساری کائنات بالجوہر اوہ اے ، اوہ حق اے ، اوہ توں ایں "

آتما برہم ایکتا دی طرحاں آواگون (لغوی معنے نیں آون جاون) یا سنسار چکر وی
اُپنشداں دا مڈھلا خیال اے ۔ رگ وید وچ کہیا گیا اے کہ موت توں پچھوں بندے دی روح
پانی وچ چلی جاندی اے، جزا سزا دی شکل وچ کرم دا کوئی تصور ویداں وچ موجود نہیں ۔
ایسے لئی میکڈونل[2] دا خیال اے کہ سنسار چکر یا آواگون دا نظریہ آریاں نے ایس ملک دے

ح 1: Universal Energy

ح 2: A History of Sanskrit Literature

اگلے باسیاں دراوڑاں کولوں لیا سی۔ دراوڑاں وچ ارواح دا مّت راج سی۔ ایسے دی رُو نال دُنیا دی ہر شے وچ رُوح موجود اے، آدمی، حیوان، چرند پرند، پہاڑ دریا، رُکھ پھُل، چن تارے سبھ دی رُوح ہے تے مرن توں بعد آدمیاں دیاں رُوحاں رُکھاں، پہاڑیاں ڈھور ڈنگراں تے پنکھیاں وچ جاندیاں ہن، ایسے لئی دراوڑ ایہناں نوں مقدس من کے ایہناں دی پُوجا کردے سن تے چڑھاوے چڑھاندے سن۔ اُپنشداں دیاں لکھاریاں نے دراوڑاں دے ایس مت اُتے جزا سزا دا پیوند لا دِتا تے سنسار چکر یا کرم دے نظریے دی بنتر بنی۔ اوہناں کہیا کہ انسان ایس جنم وچ اپنے پچھلے جنماں دے کرم دا پھل بھوگدا اے۔ لفظ کرم دے دو معنے ہن (۱) قانون (۲) اوہ قوت جیہڑی کسے فعل توں ظاہر ہوندی اے تے اوہدا کجھ پھل وی ہوندا اے۔ دُوجے معنے وچ کرم دیاں تن قسماں ہن:

(۱) سوچیت یا پچھلے زمانے دا جمع شدہ کرم جیہدا اثر اجے ظاہر نہ ہویا ہووے۔

(۲) پرار بدھ: ماضی یا اج کل دا فعل جیہدا پھل ظاہر ہو جاوے۔

(۳) سانچی یمان: اوہ کرم جیہڑا ایس جیون وچ کیتا جا رہیا اے۔

مایا دا تصور سبھ توں پہلاں شویتا شوتیر اُپنشد وچ نظری آوندا اے۔ مایا کثرت اے جیہڑی ظاہری اکھیاں نال دسدی اے، اوہدا کوئی حقیقی وجود نہیں۔ ایس نے اُپنشد وچ خُدا نوں ماتن (مداری) کہیا گیا اے جیہڑا سانوں مادی عالم دا تماشا وکھاندا اے تے اپنے جادو دے زور نال کھیڈو کھیڈی ظاہری عالم نوں بناوندا اے۔ ایس ظاہری عالم یا مایا دے پردے پچھے حقیقی وجود برہم دا اے۔ لوک اپنی اوِدیا (جہالت) دے پاروں مادی عالم نوں

۱: Animism

۲: An Introduction to indian Philosophy Chatterji & Datta

حقیقی سمجھ لیندے ہن تے اصل حقیقت یا برہم نوں بھل جاندے ہن۔

اُپرلی بحث توں پتا لگا کہ اُپنشداں وچ ٹرسلے اصول تن ہن۔

(1) آتما برہم ایکتا۔ جیو آتما یا شخصی رُوح تے آفاقی رُوح یا برہم دی اصل اِکو اے۔

(2) ساڈیاں دُکھاں دی جڑ سنسار چکر اے جس توں چھٹکارا پاون لئی آتما برہم ایکتا دا گیان ضروری اے۔

(3) مادی عالم یا کثرت دا عالم کوڑ اے، ساڈیاں نظراں دا فریب اے، لوک اپنی ناسمجھی دے پاروں ایس مادی عالم نوں حقیقی عالم سمجھ کے لگ پیندے ہن۔

ویدانت دی ساری عمارت ایہناں تناں اصولاں اُتے اُساری گئی اے پر ویدانت دے ذکر توں پہلاں سانوں بُدھ مت دا تجزیہ کرنا پوسی کیوں جے ایس مت نے ویدانت نوں اشراقیت تے مسلماناں دے تصوف اُتے ڈونگھے اثرات چھڈے سن۔

بُدھ مت

بُدھ دا اصل ناں سدھارتھ سی۔ اوہ چھیویں صدی قبل مسیح وچ ساکیا قبیلے دی اک ریاست کپل وستو دے راجہ سدھودن دے گھر جمیا۔ اوہدی ماں دا ناں رانی مایا سی۔ سدھارتھ ماں پیو دا سِکھواں بال سی تے بڑا لاڈلا سی۔ راج محل وچ اوہنوں دُنیا جہان دیاں نعمتاں میسّر سن۔ جوانی چڑھیا تے اوہدا ویاہ راجکماری یشودھرا نال کر دِتا گیا جس دی کُکھوں اوہدا اِک جاتک راہول جم پیا۔ کہندے ہن کہ اک دیہاڑے سدھارتھ اپنے محلوں باہر گیا تے اوہنے اِک روگی نوں ویکھیا جیہڑا اُڈیاں گوڈے رگڑدا پیا سی۔ اَگے گئے تے اِک بُڈھا نظریں پیا، جیہڑا کُب رہیا سی تے ڈِگ ڈِگ پیندا سی۔ کجھ چِر پچھوں اوہنے اِک ارتھی ڈِٹھی جہنوں ساڑن پھوکن لئی لوک مسان نوں چُکی جاندے سن۔ روگ، بُڈھیپے تے موت دے ایہہ نظارے تک کے سدھارتھ گوہ کرن لگ پیا کہ ایس دُنیا وچ کوئی بندہ سُکھی نہیں رہ سکدا۔ روگ، بُڈھیپا تے موت ہر بندے دے نال لگے ہوئے نیں۔ اوہ سوچیں پے گیا کہ ایس دُکھ توں کیویں پِچھا چھڑایا جا سکدا اے۔ سدھارتھ کئی دیہاڑے ایسے سوچ وچ ڈُبیا رہیا پر ایس سوال دا کوئی جواب نہ سُجھا۔ آخر زچ ہو کے اوہ راج محل تے بیوی بچے نوں چھڈ چھڈا کے جنگلاں وچ نکل گیا تے ایہجے تپ کیتے جے سُک سُک کے کُرنگ ہو گیا۔ آخر گیا دے اِک رُکھ ہیٹھ سمادھی وچ بیٹھیاں ہویاں اوہنوں سچ دی روشنی نظریں پے گئی تے اوس نے ایہہ روشنی لوکائی نوں وکھاون لئی پرچار شروع کیتا۔ لوکائی "تنی" نجھ اوس کول آون لگ پئے تے سدھارتھ دا ناں بُدھ (دانش مند) پے گیا۔ ایہہ زمانہ اجیہا سی کہ چار چوفیرے بحثاں

دا مڈلا پیدا ہویا اے۔ چارواک دُنیوی سُکھ منے ہن۔ پتر، شاستراں، قلم گراں، مذہب دے خلاف تقریراں
کردے سن۔ ایہہ بدھ مت توں پہلاں ہوئے سن تے لوکایت، مادہ پرست۔ ایس تے لوکاں دا مقبول، اوہ
اے۔ جتھے جا رہے سن۔ چارواکاں نے لہیا کہ پادرے وید کرکے ٹھگ رہے پردے تاں۔ نے لوکاں دیاں
نوں ٹھگن لئی لکھے ہن تے پوجا پاٹھ ایہہ۔ بھُکھ، شہزادے ریاں رساں لئی پئے ڈھنڈھیر
لئی گھڑلئیاں ہن۔ لوبھی، پنڈت، پروہت، تے پاکھنڈ وسم دے نال آتے لوکاں نوں
ٹھگن لئی وندے پھردے ہن۔ چارواک کہندے سن کہ آدمی اتفاق نال ایس دنیا وچ آیا ہویا
اے۔ آواگون یا تناسخ، عقیدہ سبھ کوڑ اے۔ موت دے نال ای آدمی مٹی وچ رل کے مٹی
ہو جاندا اے۔ جیو آتما مادی جسم دا اک لازمی حصہ اے جیہڑی موت نال ای نشٹ ہو جاندی اے۔
اوہناں دا علمی نظریہ ایہہ سی کہ علم دے اصل ماخذ حسیات[1] تے مدرکات[2] ہن۔ ایہناں توں وکھ
ہور کوئی وسیلہ ایہا نہیں جس توں علم حاصل کیتا جا سکے۔ مادہ واحد حقیقت اے جیہدا ادراک
پنج حواساں نال کیتا جاندا اے۔ ایس لئی جیہڑی شے مادی نہیں اوہ حقیقی نہیں ہو سکدی۔
اوہ خدا دی ہستی دے وی منکر سن تے کہندے سن کہ شعور[3] انسان دے مادی جسم دی اک
صفت اے۔ عناصر دے میل جول نال نویاں نویاں صفتاں پیدا ہوندیاں ہن۔ ایس گل
دا ذکر کردیاں ہویاں اوہ مثال ایہہ دیندے سن کہ پان دے پتے نوں کتھا تے چونے
نال ملا کے چبیا جائے تے سوہا رنگ پیدا ہو جاندا اے جیہڑا وکھ وکھ ایہناں وچ موجود
نہیں ہوندا۔ ایسے طراں جسمانی ترکیب تے حیاتی دے ملن نال شعور پیدا ہو جاندا اے تے جسم
دے مٹ جاون نال ایہہ شعور وی مٹ جاندا اے[4]۔

ح1: Sensations

ح2: Perceptions

ح3: Consciousness

ح4: Indian Philosophy, Radhakrishnan

بُدھ نے وی چارواکاں دا اثر لیا سی۔ ادہنے چارواکاں دی طرحاں ویداں نوں رد کر دتا، یگیہ، ہون تے شرادھ دیاں رسماں نوں باہمناں دا مکر قرار دتا تے خدا دی ہستی، رُوح دے وجود تے موتوں بعد حیاتی توں انکار کیتا ایسے لئی پنڈتاں نے چارواکاں نال بُدھ نوں وی ناستک کہیا اے۔ راماین وچ بُدھ نوں ناستک آکھیا گیا اے، پر اک گل ضرور اے، بُدھ نے آواگون نوں قبول کر کے ہندومت نال اپنا سمبندھ برقرار رکھیا۔ اوہ اُپنشداں دے برہم دا منکر اے تے آتما نوں ایس وچ فنا کرن دا قائل نہیں کیوں جے اوہ آتما دے وجود نوں ای نہیں مندا۔ پر اوسدا نروان اُپنشداں دی مکتی نال رلدا ملدا اے۔ نروان حاصل کر کے سنسار چکر نوں تروڑ دین دا اجتن وی اپنشداں وچوں ای لیا گیا اے۔ ایہدے نال نفس کُشی، تپ تیاگ تے ایس جگ نوں دُکھاں دا گھر سمجھن دا خیال وی اُپنشداں توں اخذ کیتا گیا اے۔ ایسے پکھوں پنڈت رادھا کرشنن نے بُدھ مت نوں ہندومت دی اک نکر سمجھدے نیں۔ اوہناں دا ایہہ خیال اک حد تائیں جچت لگدا اے۔ جس طرحاں مسلمان کلمے عیسائی صلیب تے یہودی سبت توں پچھانے جاندے ہن۔ ایسے طرحاں سنسار چکر نوں منن والا ہندو اکھواندا اے، خواہ اوہ خدا دی ہستی یا دیداں دا منکر ای کیوں نہ ہووے۔ بقول ڈیوس ڈیوڈز، گوتم بُدھ ہندو ای پیدا ہویا سی تے ہندو ای مویا سی۔ اوس نے سنسار چکر دا خیال اُپنشداں وچوں لیا سی۔ بدھ مت تے اُپنشداں دی تعلیم وچ فرق ایہہ ہا کہ اُپنشداں وچ ایکم یا برہم دا تصور اے تے بُدھ برہم دا قائل نہیں ... جیون دے دُکھ ہوون دا خیال وی بُدھ نے اُپنشداں وچوں اخذ کیتا سی جتھاں وچ کہیا گیا اے پئی ایکم یا برہم ای ستا نتی اے باقی سبھ دُکھ ای دُکھ اے۔ اولڈن برگ نے بدھ مت تے ہندومت وچ فرق کردیاں ہویاں ایہہ کہیا اے:

"برہمناں دے خیال وچ ہر قسم دیاں تبدیلیاں دا انحصار وجود اُتے ہے پر بُدھ مت وچ ظاہری وجود بدلدیاں ہویاں حالتاں اُتے منحصر اے۔"

باہمناں نے بدھ نال ایس لئی آڈھا لایا جے اوس نے ذات پات وا فرق مٹا کے باہمناں دی وڈیائی نوں چکھیا سی ۔ بدھ نے کہیا کہ کوئی بندہ پیدائشی باہمن نہیں ہوندا سگوں جیہڑا نیک عمل کرے اوہی باہمن اے ۔ باہمناں نے بدھ دا ایہہ قصور کدی وی معاف نہیں کیتا ۔ اوہناں نوں پتا سی بئی بدھ مت ہندوستان وچ جڑاں پھڑ گیا تے اوہناں دی ایہہ چودھراہٹ تے ٹھیکے ختم ہو جاسی ایس لئی اوہ اندر کھاتے بدھ مت دے خلاف سازشاں کردے رہے تے آخر ہندوستان وچوں اوہدا کنڈا اکھاڑ کے چھڈیا ۔ ایس سلسلے وچ اک ہور گل وی یاد رکھنی چاہیدی اے بئی بدھ نسل دا آریا نہیں سی ، شک[1] قبیلے دا فرد سی ایس لئی اوہنوں شاکیا منی (ساکا دا داناں) کہندے ہن ۔ شک لوک ذات پات دے فرق دے قائل نہیں سن تے باہمناں دی سرداری نوں چکھدے سن ۔ اوہناں دی اولاد جٹاں تے گجراں وی کدی باہمناں دی پرواہ نہیں کیتی ، جیہدے لئی باہمن وی اوہناں دے کھورپئے رہندے سن ۔

اشوک دے عہد وچ بدھ مت دور دراز ملکاں وچ پھیل گیا ۔ اوہدے بھیجے ہوئے پرچارک افغانستان ، خراسان ، تبت ، منگولیا ، چین ، جاپان ، لنکا ، سیام تے سکندریہ تک جا پہنچے ۔ کنشک دے زمانے وچ بدھ مت دو فرقیاں وچ ونڈیا گیا ۔ مہایان (وڈا چکر) تے ہینایان (نکا چکر) ۔ مہایان اک بدھ سوامی ناگ ارجن نوں یادگار اے ۔ ایہناں فرقیاں وچ وڈا اختلاف نروان دے مسئلے اتے پیدا ہویا سی ۔ ہنایان والے کہندے سن بئی نروان دے حصول دا مقصد انسان دیاں دکھاں دردان نوں ختم کرنا اے ۔ مہایان والیاں دا خیال سی کہ نروان کسے بندے دا اپنیاں دکھاں نوں ختم کرنا نہیں سگوں دانش دا حصول اے جیہدی مدد نال لوکاں دا دکھ دور کیتا جا سکدا اے ۔ مہایان دے دو فرقے

---

[1] : شک نوں Scythian کہیا جاندا اے ۔

بن گئے: یوگا چار تے مدھیا میک ۔ ہینایان دے درجا ہتاں وچ ونڈیا گیا: وسے بھاشک تے سوترنتکا ۔ ایہناں وچوں مدھیا میک، جنہوں شونیا واد وی آکھدے ہن، ایس لئی مشہور ہویا جے بعد شنکر نے شونیا یاتایا دا خیال ایسے وچوں لیا سی ۔

باہمن بدھ مت دی اشاعت نوں دیکھ دیکھ کے کلپدے رہے تے چھاندر ولا کے بیٹھے رہے ۔ پہلی صدی بعد از مسیح گپتا راجیاں دے عہد وچ برہمن مت فیر زور پھڑ گیا ۔ مہایان والیاں نے بدھ دی مورتی بنا کے اوس نوں پوجنا شروع کر دتا سی تے اوہناں وچ ہندو دیومالا دے قصے کہانیاں تے ریتاں رسماں شامل ہوگیاں سن ۔ ہوندیاں ہوندیاں بدھ مت تے ہندو مت دا فرق مٹ گیا ۔ باہمناں اک چلاکی ایہہ کیتی بئی اوہناں نے بدھ نوں وشنو دیوتا دا اوتار بنا دتا تے انگریزی دے اک محاورے دے مطابق ریچھ دے ایس جپھے[2] نے ہندوستان وچوں بدھ مت دا خاتمہ کر دتا ۔

گوتم بدھ دی اعلیٰ تعلیم ترے پٹک (تن ٹوکریاں) وچ محفوظ اے جیہڑیاں سن 241 قبل از مسیح پالی زبان وچ لکھیاں گئیاں سن ۔ جو ایہہ ہن ۔

1- ونیہ پٹک : ایس وچ عمل دے طریقے بیان کیتے گئے ہن ۔

2- ستّ پٹک : ایس وچ مکالماں دی شکل وچ وعظ اکٹھے کیتے گئے ہن ۔

3- ابھی دھم پٹک : ایس وچ فلسفے دیاں بحثاں شامل نیں ۔

بدھ دیاں چار آریائی صداقتاں نوں اوس دی تعلیم دا عرق سمجھیا جا سکدا اے ۔

1- جیون دکھ اے ۔

2- دکھ دا اک کارن اے ۔

ح1 فارسی دا لفظ بت بدھ دی بدلی ہوئی شکل اے ۔

ح2 Bear's Hug .

3 - ایس دکھ نوں دور کیتا جا سکدا اے۔

4 - دکھ نوں دور کرن دا مارگ (راہ) موجود اے۔

ایہناں نوں کہندے ہن: دکھ، دکھ سموادیا، دکھ نرودھ، دکھ نرودھ مارگ۔

گوتم بدھ کہندا اے پئی بندہ ایس لئی دکھی اے جے اوس نے ایس جگ وچ جنم لیا اے اوہ نہ جمدا نہ دکھی ہندا۔ دکھ دے اسباب دی جیہڑی زنجیرا اے اوس دیاں باراں کڑیاں ہن۔ ایہنوں بھاو چکر کہندے ہن۔ بودھاں لئی ایہناں کڑیاں دے علامتی پہیے نوں گھماونا عبادت اے۔ دکھ نرودھ مارگ دے اٹھ پکھ ہن:

1 - درست خیال۔

2 - درست ارادہ۔

3 - درست گل بات۔

4 - درست کردار۔

5 - درست روزی۔

6 - درست کوشش۔

7 - جیون دے فانی ہوون دا درست شعور۔

8 - درست دھیان جیہڑا نروان تیک لے جاوے۔

ایہناں ساریاں دا سار اے: علم، عمل، دھیان۔ بدھ نے اپنی ساری تعلیم نوں دو لفظاں وچ بیان کر دتا سی:

1 - دکھ

2 - دکھ دا خاتمہ جیہڑا صرف خواہشاں نوں مٹاون نال ای ممکن ہو سکدا اے۔

ایتھوں ایہہ ہویا کہ بدھ مت بڑے ٹھوڑی یاسیت (ط) دا مسلک اے۔ اوہ آپ...

ط: Pessimism

دھم پد وچ کہندا اے -

'' اسمان وچ، سمندر دی تہہ وچ، پہاڑاں دیاں گُھندراں وچ، دُنیا وچ
کدھرے دی کوئی ایہی جاء نہیں ہلدی جتھے آدمی موت توں نس کے
پناہ لے سکے -''

موت دی دہشت نے بُدھ نوں جیون دیاں روشن پہلوواں توں وی بیزار کر
دتا سی - اوہ جیون دا صرف تاریک پہلو ای ویکھ سکدا اسے - اوہ کہندا اے کہ خواہش خاص طور
تے جیون دی خواہش (ترشنا) ساڈے دُکھ دا اصل کارن اے - ایسے لئی ایس خواہش نوں
مٹا دینا ای دانشمندی اے - بُدھ لئی نیک عمل اوہ ہن جیہڑے خواہشاں تے جذبیاں دے
فریب توں بچاندے ہن - اوہدے خیال وچ جذبیاں نوں مٹا دینا چاہیدا اے کیوں جے ایہہ
آدمی نوں ذہنی تے اخلاقی روگ لگا دیندے ہن - بُدھ نوں ایہہ خیال نہیں سی آیا کہ خواہشاں
تے جذبیاں نوں دبایا تے جا سکدا اے پر مٹایا نہیں جا سکدا، تے دبانے ہوئے جذبے آدمی
نوں اخلاقی تے ذہنی روگ لا دیندے ہن - ایہناں جذبیاں نوں دبا کے نہیں ایہناں
دی مناسب طریقے نال تسکین کر کے ای ایہناں اُتے قابو پایا جا سکدا اے -

بُدھ مت نہ کوئی مذہب اے تے نہ کوئی فلسفہ اے - گوتم بُدھ نے اخلاق نوں مذہب
توں وکھ کرن دا ترلا ضرور ماریا سی، پر اوہدا اخلاق انفرادی بن گیا، جس وچ سماج دی
اصلاح دا کوئی پہلو نظر نہیں آوندا - جس بندے دے سارے چارے تے ترلے ایس گل لئی
وقف ہو جاون کہ اوہ اپنیاں خواہشاں تے جذبیاں نوں کچل کے جیون دے دُکھ توں
خلاصی پا لوے اوس نوں سماج یاں لوکائی دی بہتری دا خیال نہیں آ سکدا -

بُدھ کسے ایہی ہستی دا قائل نہیں جیہنے کائنات نوں بنایا ہووے نہ اوہ رُوح تے
موت پچھوں حیاتی نوں ای مَندا اے - ایسے لئی اوہدے مت نوں مذہب وی نہیں
آکھیا جا سکدا - مذہب دا مڈھلا عقیدہ ایہہ ہے کہ موت توں پچھوں بندے دی رُوح اپنے

عملاں دے مطابق جزا سزا بھوگدی اے۔ بودھ کہندے ہن کہ مردے دا جسم فنا ہو جاندا اے تے ایس دے نال ای اوس دا شعور وی مِٹ جاندا اے صرف کرم باقی رہندا اے، جس توں اک نواں آدمی جنم لیندا اے، اوہ ایہہ ایس اعتراض دی پرواہ نہیں کردے پئی جد بندے دی رُوح یا ایگو[1] ای باقی نہ رہوے تے اوہ پچھلے جنم دا سکھ دکھ کیویں بھوگ سکدا اے۔ نِروان دا معنے "بجھ جانا" اے۔ بودھ سوامی ناگ سین نے کہندا اے کہ نروان کامل فنا اے۔ اولڈن برگ تے رہس ڈیوڈز ناگ سین دے ایس خیال نوں درست جاندے ہن۔

گوتم بدھ فلسفی وی نہیں کیوں جے اوس نے مابعدالطبیعیات[2] دی نندیا کیتی اے۔ تے کہندا اے کہ ایس دے مسئلے فضول ہن۔ اوہ بار بار ایس گل تے زور دیندا اے کہ آدمی نوں جیون دے دکھ توں خلاصی پاون دا ترلا مارنا چاہیدا اے۔ اوہ مثال ایہہ دیندے نیں کہ اک بندے دے بدن وچ تیر گھبھ جائے تے اوس نوں سبھ توں پہلاں تیر نوں کڈھنا چاہیدا اے ایہناں سوچاں وچ نہیں پینا چاہیدا اے کہ ایہہ تیر کتھوں آیا اے تے اوہ کس لکڑی دا بنیا ہویا اے یا اوس نوں کھنبھ کنے لگے ہوئے نیں۔ دوجی مثال اوہ ایہہ دیندا اے کہ اک بندہ اگ دیاں لمبوآں وچ پھس جائے تے نٹھ کے جان بچاسی، ایہہ سوچن نہ بہہ جاسی کہ اگ کس طرحاں لگی اے۔ ایہو ایس جگ وچ بندے دی حالت اے۔ اوہ دکھ وچ پھسیا ہویا اے۔ اوس نوں منطقیاں یا فلسفیاں دی طرحاں وال دی کھل لاہن نئیں چاہیدی، چونکہ چنانچہ کرن دی تھاں ایس دکھ توں اپنی جان بچانی چاہیدی اے۔ فلسفے تے منطق دیاں گنجھلاں آدمی نوں اپنی حیاتی دے اصل مقصد توں بھٹکا دیندیاں ہن۔ آدمی دی منزل ایہہ ہے کہ اوہ ہر قسم دے دکھ توں آزاد ہو کے ارہنت[3] بن جاوے یا جگ دی بے ثباتی

1: Ego

2: Metaphysics

3: بودھاں دا ولی یا سنت

دا شعور پیدا کر کے بودھی ستوا دا رُتبہ حاصل کر لوے ۔ گوتم بُدھ دا مت اِک نظامِ اخلاق اے ،
جس دیاں قدراں شخصی تے منفی[1] نیں ۔ ایس وِچ سماج دی اصلاح یا بہتری دا کوئی سامان
نظریں نہیں آوندا ، اوس دی اخلاقیات[2] تپ تیاگ اُتے مبنی اے ۔ بہیرا بندہ دُنیا نوں ترک
کر کے گھٹ جاوے اوہ کسے دی کیہہ بھلائی کر سکدا اے ۔ گوتم بُدھ نے عورت دی وی نندیا کیتی
اے ۔ پراچین بھارت دے تپسویاں دی طرحاں اوس دا خیال وی ایہہ اے کہ عورت بندے
دی گمراہی دا سبب بن جاندی اے ۔

گوتم بُدھ اِک فلسفی نہ سہی پر سوجھوان ضرور سی ۔ اوہدے اکھاناں وِچ بعض ڈونگھے نکتے
نظریں آوندے ہن ۔ مثلاً اوہ ہرگساں دی طرحاں حرکت تے تغیّر نوں مُڈھلی حقیقت مندا اے
تے کہندا اے کہ ایس جگ وِچ ہر شے ہر سمے بدل رہی اے ، تے صرف کرم حقیقی اے ۔
ایہدی مثال دیندیاں ہویاں کہندا اے کہ ظاہری اکھیاں نال ساہنوں شعلے دا اپنا مستقل
وجود نظری آندا اے ، پر اصل وِچ ایہہ شعلہ بلن دیاں مختلف حالتاں دا اِک سلسلہ اے ایہدا
اپنا وجود کوئی نہیں ۔ اوس دے خیال دے مطابق جیہڑا جگ ساہنوں نظریں آوندا اے اوہ تشریح
لئی کسے خدا دی ہستی دا محتاج نہیں ۔

گوتم بُدھ دی بہو مُلّی دین ایہہ اے کہ اوس نے دُنیا دی تاریخ وِچ پہلی واری
اخلاق نوں مذہب دیاں ریتاں ، رسماں ، وہماں ، دیومالا دیاں قصیاں کہانیاں ، جادو
دیاں ٹونیاں ٹوٹکیاں تے باہمناں دی چودھراہٹ توں نجات دوا کے اوس نوں
نویں سروں مُرتب کرن دی کوشش کیتی سی ۔ ایس اگے جا کے ویکھاں گے کہ بُدھ مت
نے کس طرحاں عیسائی راہباں ، مسلمان صوفیاں تے ہندو بھگتاں نوں متاثر کیتا سی ۔

---

[1] : Negative

[2] : Ethics

بُدھ مت دے ترے رتن (ترَے موتی) مشہور ہن (۱) گوتم بُدھ (۲) قانون (۳) سنگھ (برادری)۔ بُدھ مت مشرق دیاں اکثر مُلکاں وِچ پھیل گیا۔ بُدھاں نے جائی جائی اپنے سنگھ قائم کیتے جِنہاں وِچ بُدھ سوامی تے بھکشو مِل جُل کے رہندے سن۔ اوہ اپنے ارہنت (سَنت۔ ولی) دی موت پچھوں اوہدے وال، دند، ناخن تے ہڈیاں تبرکات بنا کے دفن کردے سن تے اوہناں اُتے ستوپے اُسار دے سن، جتھے لوک آ کے منتاں مَندے تے چڑھاوے چڑھاوندے سن۔ اوہناں عبادت دی جگہ چھتری سی۔ بُدھ سوامی اپنے لئی شہراں توں دُور ٹھکانے بناوندے سن جِنہاں نوں وہار کہندے سن۔ اوہناں دے وڈکے نوں پِرگھ[2] آکھیا جاندا سی۔ کئی بُدھ سوامی پہاڑاں دیاں کھندراں وِچ ڈیرے لاوندے سن۔ ایہہ کھندراں ایڈیاں اُچیاں ہوندیاں سن جے اوہ ٹوکریاں وِچ بہہ کے تے اوہناں نوں کھچوا کے لہندے چڑھدے سن۔ افغانستان دی اِک وادی بامیان وِچ لبھے دی بُدھاں دیاں چھتریاں، ستوپے تے کھندراں موجود نیں۔ مہایان ولے بُدھ دیاں مورتیاں بنا کے پُوجدے سن۔ بُدھاں بُدھ دے آسن دیاں بڑیاں بڑیاں سوہنیاں مورتیاں ڈھالیاں۔ گندھارا تے گُپتا عہد دیاں مورتیاں ساری دُنیا وِچ اپنی نویکلی سُندرتا لئی مشہور ہن۔ اجنتا دیاں کھوہاں وِچ بُدھاں دی چِترکاری دے بہو تُلّے نمونے موجود ہن۔ ادبیات وِچ جاتک کہانیاں بُدھاں توں یادگار ہن۔ ایہہ کہانیاں دُنیا بھر دے اَدب وِچ شامل ہو گئیاں۔ الف لیلہ و لیلہ، کتھا سرت ساگر، کلیلہ دمنہ تے ایسپ دیاں کہانیاں وِچ بے شمار جاتک کہانیاں دا کھوج کڈھیا جا سکدا اے۔ کلیلہ دمنہ

حا[1]: ٹوپ، ٹوپا، ٹوپی دے الفاظ ستوپ دیاں بدلیاں ہوئیاں شکلاں ہن۔

حا[2]: پرگھ نوں عرب برمک کہندے سن۔ عباسی دَور دے برمکی وزیر۔ نو وہار (نوبہار) دے اِک پرگھ دی اولاد سن۔

نوں نوشیرواں دا اک وزیر برزویہ ہندوستان وچوں ایران لے گیا تے پہلوی زبان وچ اوس دا ترجمہ کیتا۔ بعد وچ ابن المقفع نے کلیلہ دمنہ دے سرناویں نال ایہناں نوں عربی وچ اُلتھیا۔ شطرنج (چترنگ) دی ایجاد دی اک بُدھ سوامی سسہ نال منسوب اے۔

ویدانت

ویدانت سوتر بادراین توں یادگار اے • کجھ وِدوان کہندے ہن کہ ویاس جی دا اک
ناں بادراین وی اے۔ ویدانت سوتر نوں برہم سوتر وی آکھیا جاندا اے کیوں جے ایس
وچ برہم (ذاتِ مطلق، برہمن) دی ذات اُتے بحث کیتی گئی اے۔ ایس سوتر دے چار باب
ہن۔ پہلے وچ ازلی تے ابدی برہمن دا ذکر کیتا گیا اے۔ دُوجے وچ اوہناں اعتراضاں دا
جواب دِتا گیا اے جیہڑے پہلے باب اُتے کیتے گئے ہن۔ تیجے وچ برہمن وِدیا یا برہمن
نوں جانن دے علم دا ویروا کیتا گیا اے۔ چوتھے وچ برہمن وِدیا دے اثرات اُتے بحث کیتی
گئی اے۔ ویدانت سوتر دے مطابق پُرش تے پرکرتی دا وکھو وکھ کوئی وجود نہیں۔ ایہہ اِکو
اکائی دیاں دو صورتاں ہن، ایہہ اکائی برہمن اے جیہڑی سبھ توں وڈی تے مُڈھلی
حقیقت اے جس دا ذکر برہم دے ناں نال اُپنشداں وچ کیتا گیا اے۔ بادراین کہندے
ہن کہ برہمن تے کائنات اصل وچ اِک ہن جس طرحاں کوزہ مٹی توں وکھ نہیں ہوندا۔
یا انگارہ اگ توں وکھ نہیں ہوندا۔ ایہہ جگ برہمن دی لیلا اے۔ جیہڑی اوس نے اپنے
آپ نوں خوش کرن لئی رچائی ہوئی اے۔ بادراین احدیت[1] دا قائل اے۔ اُپنشداں
دی طرحاں بادراین دی تحریر وچ وی خیالات کھنڈے ہوئے ہن۔ ایس لئی وِدواناں
ایس دی شرح اپنے اپنے خیال دے مطابق کیتی اے۔ شنکر نے اُپنشداں تے ویدانت

---

[1] : Monism کائنات دا اصلی اصول اک اے۔

سُوتر نوں منطقی ترتیب دِتی تے ادویت ویدانت نوں اِک پکا پیڈا نظامِ فکر بنا دِتا۔

شنکر مالابار دے نمبودری ملبھماں دے اِک گھر جمیا سی۔ اوس دے جنم دن دے بارے اختلاف اے۔ پروفیسر کیتھ، میکس ملر تے میکڈونل دی کھوج دے مطابق شنکر 788ء وچ پیدا ہویا تے 820ء وچ کدارناتھ (کوہ ہمالیہ دا اِک تیرتھ) دے مقام اُتے اکھیاں نوٹ گیا۔ ایس سمے ہندوواں وچ پُراناں دے قصے کہانیاں رواج پا گئیاں سن تے برہمناں نے بودھاں دے خلاف آڈھا لایا ہویا سی۔ شنکر نے اُپنشداں تے گیتا دی تعلیم نوں نویں سروں پھیلایا۔ ویدانت سُوتر دی شرح لکھی تے بودھاں نال مناظرے کیتے۔ شنکر دے نظریے نوں ادویت واد (دو نہ ہون دا علم) دی کہندے ہن۔ اوس توں پہلاں گوڈاپد نے ادویت واد دی تشریح کیتی سی۔ شنکر ایس شرح توں اپنے گُرو گووند دی راہیں واقف ہویا سی۔ ادویت دا معنی اے "دو نہ ہونا"۔ ایس وچ دُوئی یاں کثرت لئی کوئی گنجائش نہیں۔ حقیقتِ مطلق یاں برہمن اِک اے۔ اوس توں وکھ کسے شے دا حقیقی وجود نہیں۔ کائنات برہمن اے تے برہمن کائنات اے۔ دُنیا وچ جیہڑی کثرت نظریں آوندی اے اوہ مایا اے، کوڑ اے، ساڈیاں اکھیاں دا فریب اے۔ شنکر ایس گل دا نکھیڑا نہیں کردا کہ حقیقی برہمن تے ―――――――― غیرحقیقی عالم وکھو وکھ کیویں ہوتے سن۔ اوہ کہندا اے کہ ایس گل دا جواب ای نہیں دِتا جا سکدا کہ غیرحقیقی عالم حقیقی برہمن دا حصہ کیویں بن گیا۔ اوہ مایا تے اَودیا (جہالت) دا اِکو مطلب لیندا اے تے کہندا اے کہ جیویں برہمن تے جیوآتما اِک نیں ایسے طرحاں مایا تے اودیا وی اِکو اے۔ برہمن دا شعور مایا نال جوڑیا جائے تے اوس نوں اسیں ایشور (شخصی خدا) آکھاں گے تے اَودیا (جہالت) نال گنڈھ دِتا جائے تے اوس نوں جیوآتما (شخصی روح)

---

۱ : Duality : کائنات دے اصل اصول دو نیں۔ جس طرحاں پُرش تے پرکرتی یاں مجوسیت وچ ہرمزد تے اہرمن۔

دا ناں دیواں سے گے۔ اوس نے مایا نوں ایشور دی شکتی وی کہیا اے جس نال اوہ مادی عالم نوں سرجدا اے ۔مایا ایشور وچ ایوں چھپی ہوئی اے جیویں اگ وچ گرمی ہوندی اے ۔

شنکر دے ویدانتی نظریے وچوں جیہڑی اخلاقیات نکھردی اے اوس وچ خیر تے شر دا فرق مٹ جاندا اے ۔کیوں جے ایہہ دو ویں ساڈیاں نظراں دا دھوکھا نیں۔ جتھے خیر تے شر وچ فرق نہ کیتا جاسکے اوتھے کسے قسم دیاں اخلاقی قدراں دا تصور وی نہیں کیتا جا سکدا ۔ بدھ مت دی طرحاں شنکر نے وی یاسیت دی تعلیم دتی سی ۔اوہ کہندے کہ روگ تے موت، دے سامنے بندہ ہلینا تے بے وس اے ۔دنیا دی کوئی شے ایہی نہیں جنہوں حاصل کرنے لئی ہتھ پیر مارے جان ۔ایس صورت وچ سماجی تے شہری فرض ادا کرنے دا سوال ای نہیں پیدا ہندا ۔جے دنیا کوڑ اے ،فریب اے ،مایا اے تے سماج نوں بدلن دا چارہ کیوں کیتا جائے ۔لوکاں دی حالت سدھارن لئی ترلا کیوں ماریا جائے ، سیاسی تے سماجی اصلاح تے بہتری دی کوشش کیوں کیتی جائے ۔شنکر لئی جیون دا اکو مقصد اے : ایس جگ دے فریب تے طلسم توں نجات پانا یا مکتی حاصل کرنا ۔اوہ بار بار تمثیلاں نال واضح کردا اے کہ جس طرحاں رسی دی اصل دا پتا لگ جائے تے اوس اتے سپ دا شبہہ دور ہو جاندا اے ۔جس طرحاں جاگ کھل جائے تے سفنے غائب ہو جاندے نیں ایسے طرحاں مکتی حاصل کرتے توں پچھوں سنسار چکر ختم ہو جاندا اے ۔شنکر کرم نوں ودیا یا جہالت ای دا پھل سمجھدا اے ۔

شنکر بدھاں دا مخالف ہون دے باوجود بدھ مت توں متاثر ہویا سی ۔اوس دا مکتی دا تصور بدھاں دے نروان دا ای دوجا ناں اے تے مایا دا خیال بدھاں دی شونتیا (نیستی ،خلا) دی ای بدلی ہوئی صورت اے ۔بدھاں دی طرحاں اوس دے خیال وچ

وی ایسے جگ وچ مطلق[حا] سچائیاں دا کوئی وجود نہیں ہو سکدا ۔ شنکر نے بُدھاں دا ایہہ خیال وی قبول کر لیا اے کہ دُنیا دی ہر شے ہر سمے بدلدی رہندی اے ۔ ایسے کارن بعض پنڈتاں کہیا سی کہ شنکر اصل وچ اِک بُدھ سی ، جس بھیس بدل کے لوکاں نوں گمراہ کیتا سی ۔ شنکر دی ادویت واد تے بُدھ مت وچ سبھ توں وڈا فرق ایہہ ہے کہ شنکر برہمن نوں حقیقتِ مطلق سمجھدا اے تے اوس نوں آتما نال اِکو کُجھ جاندا اے ۔ اوہ ایہہ دعویٰ وی کردا اے کہ برہمن شخصی خُدا دی صورت وچ ایشور اے ۔ ایس لئی اوہ کوئی دلیل نہیں دیندا ۔ مکتی دے بارے بحث کردیاں ہویاں شنکر کہندا اے کہ جد گُرو اپنے چیلے نوں آکھے "تت توم اسی" (توں اوہو ایں) تے چیلے نوں پتا لگ جائے گا کہ برہمن تے آتما دی اصل اِک اے تے اوہ جواب دیوے گا "اہم برہم اسمی" (مَیں برہم ہاں) ایس نال ای اوس نوں مکتی حاصل ہو جائے گی ۔ یاد رکھنا چاہیدا اے کہ حسین بن منصور حلاج وی انا الحق دا نعرہ ماریا سی ۔

شنکر دی شخصیت دے کئی پچھ ہن ۔ اوہ فلسفی اے ، شاعر اے ، بھگت اے ۔ اوہ آتما برہم اکتا ثابت کرن لئی منطقی دلیلاں دیندا اے تے ایہہ وی کہندا اے کہ عقل نال مکتی حاصل نہیں ہو سکدی ۔ اوہ غیر شخصی نرگُن (بے صفات) برہمن نوں حقیقت مطلق وی مندا اے تے سگُن برہمن (باصفات ایشور) نوں شخصی خُدا وی آکھدا اے جس دُنیا نوں پیدا کیتا اے ۔ اوس نے شیو ، وشنو ، سُوریہ تے شکتی دیوی دی مناجات وچ پُرجوش بھجن وی لکھے سن ۔ ایوں جاپدے کہ دوواں لئی اوس نے ادویت واد نوں مرتب کیتا سی تے لوکاں لئی بھجن لکھے سن ۔ اوستوں پتہ سی کہ عام لوکیں کسے غیر

حا : Absolute

شخصی نرگُنی برہمن نال محبت پیار دا جذباتی رشتہ نہیں رکھ سکدے، جیہڑا مذہب لئی ضروری ہوندا اے۔ ایس لئی اوس نے ایشور دا ذکر وی کیتا تے شیو بھگتی، وشنو دی مناجات وچ بھجن وی لکھے سن۔ ڈنمارک دے مشہور فلسفی کیرک گرد تے وی جیہڑا موجودیت[1] دے فلسفے دا بانی سی۔ خُدا تے بندے وچ شخصی جذباتی رشتہ قائم کرن دی دعوت دِتی سی۔

ویدانت دا دُوجا مشہور شارح رامانجؒ سی جیہنے شنکر دے ادوِیت واد دا کھنڈن کیتا تے شخصی خُدا یا ایشور تے زور دِتا۔ اوہ ایشور نوں کائنات دا خالق سمجھدا اے جس دی ذات کائنات توں وکھ اے۔ اوہ کہندا اے کہ ایہہ فرق کیتے بنا بندہ ایشور نال عقیدت تے محبت دا سمبندھ قائم نہیں رکھ سکدا، نہ اوہ نیکی دی راہ اُتے چل سکدا اے۔ رامانجؒ بندے نوں فاعلِ مختار[2] کہندا اے جیہڑا نیکی تے بدی دے فرق نوں نکھیڑ سکدا اے تے نیکی دی راہ اُتے چل کے نجات پا سکدا اے۔ اوس نے شنکر دی احدیت دی تھاں وحدانیت[3] دا درس دِتا، تے کہیا کہ اِک غیر شخصی نرگُنی برہمن کسے دُکھی بندے نوں سہارا یاں پناہ نہیں دے سکدا، نہ اوس نوں بدی دی راہ توں ہٹک کے نیکی دے رستے اُتے لیا سکدا اے۔ رامانجؒ نے شنکر دے مایا دے تصور دی وی مخالفت کیتی سی تے کہیا سی کہ ایہہ جگ نظراں دا دھوکھا نہیں، ایس نوں ایشور نے اپنی قدرت نال پیدا کیتا سی تے بندے نوں اختیار دِتا سی کہ اوہ نیکی کرے یاں بدی دی راہ اُتے چلے۔ رامانجؒ ہوراں کہندے نیں کہ مکتی یاں نجات دا مطلب ایہہ نہیں کہ بندے دی جیو آتما برہمن دی ذات وچ فنا

---

[1] : Existentialism

[2] : Free Agent

[3] : Monotheism ایس وچ شخصی خدا نوں کائنات دا خالق تے پالنہار سمجھیا جاندا اے

ہو جاندی ۔ سگوں خُدا دیاں صفتاں نوں اپنے اندر سمو کے ای بندہ تنانتی یا سکون حاصل کر سکدا اے ۔ ایہہ صاف ہدھی وحدانیت اے ۔ رامانج نے اِک عجیب دعوٰی ایہہ وی کیتا کہ ایشور کائنات توں وکھ وی اے تے اوس وچ رِیا وسیا (انتریامی) ہویا وی اے ۔ ایہہ کس طرحاں ہو سکدا اے ۔ منطق دی رُو نال ایہہ گل ممکن نہیں ہو سکدی کہ اِک ای سمے وچ خُدا کائنات توں وکھ وی ہووے تے اوس وچ رِیا وسیا وی ہووے ۔

برہمن مت تے بھگتی لہر

چھیویں صدی بعد مسیح تیک بُدھ مت اوڑھ گیا سی۔ گُپتا راجیاں دے عہد وچ برہمن مت نویں سرے توں ٹہک پیا تے سنسکرت ادب دے نال ہندو دیو مالا دے قصے اٹھاراں پراناں تے تِرنے تنتراں دی شکل وچ اکٹھے کیتے گئے۔ ایہناں قصیاں وچ بہوں سارے قصے دراوڑی دیو مالا دے وی شامل ہو گئے سن۔ لوکیں ویداں نوں بُھل چُکے سن تے اوہناں دی تھاں نویں ترمُورتی (ترنے مورتیاں اک دھڑ اُتے: برہما، شیو تے وشنو دی شکل وچ) دی پُوجا رواج پا گئی سی۔ ترمُورتی دا مُڈھلا خیال ایہہ سی کہ برہما پیدا کردا اے وشنو پالنا کردا اے تے شیو فنا کر دیندا اے۔ شیو دا ذکر ویداں وچ نہیں سی آیا۔ کہندے ہن کہ ویداں دا دیوتا رُدّر بعد وچ شیو بن گیا سی۔ نویں کھوج دے مطابق شیو، کرشن (لغوی معنے نیں کالا) تے کالی دیوی جیہڑی دُرگا، اُما، چنڈی، ستی تے شکتی دی صورت وچ شیو دی پتنی اے، دراوڑاں دی دیو مالا وچوں لئے گئے ہن۔ موہنجو ڈڑو دیاں کھولیاں وچ مُہراں ملیاں ہن، اوہناں وچ اک دیوتا سمادھی دے آسن وچ بیٹھا ہویا اے۔ اوہدے متھے اُتے پہلی رات دے چن دا نشان اے تے چار پاسے پشو کھلوتے ہوئے ہن۔ ایہو نقش شیو دی اصل اے جیہڑا ہندوواں وچ آ کے مہا یوگی تے پشو پتی بن گیا اے۔ یوگ پنتھ ایسے توں چلیا سی۔ کالی مائی دُرگا دراوڑاں وچ مہا میا (وڈی ماں، دھرتی دیوی) سی۔ کرشن دا کالا ظاہر اے کہ گورے چِٹے آریا دا دیوتا نہیں سی ہو سکدا کرشن دے دو رُوپ ہن: گیتا دا وِدوان تے ونجھلی وجاون والا گوپال، جیہڑا گوپیاں نال

رنگ رلیاں مچاؤندا سی تے اِک گوپ آنن گھوش دی سوانی رادھا دا عاشق سی۔ ایہہ دُوجا رُوپ دراوڑی اے۔ بعد وچ بھگتی لہر چلی تے ایہہ کرشن محبوب ازلی بن گیا جیہدے فراق وچ رادھا یا رُوح تڑپدی تے کُرلاندی اے۔ برہما تے وشنو دا ذکر ویداں وچ آیا اے۔ برہما پرجا پتی دی صورت وچ خالقِ کائنات اے تے وشنو سورج دیوتا دا اِک ناں اے۔

پُراناں وچ ایہہ خیال پیش کیتا گیا اے کہ سنسار چکر توں چھٹکارا پاؤن لئی بھگتی (عشق) ضروری اے۔ شیو، وشنو تے اوس دیاں اوتاراں رام تے کرشن

نال عقیدت تے محبت نوں بھگتی کہندے ہن۔ یارہویں صدی وچ شیو مت دا فلسفہ اگھڑ کے سامنے آیا جس نوں شیو سدھانت کہندے ہن۔ ایس دا مُڈھلا خیال ایہہ ہے کہ شیو ازلی تے اَبدی حقیقت اے۔ اوہ اپنے آپ نوں اپنی شکتی یا توانائی نال ظاہر کردا اے۔ شیو سدھانت وچ جگ نوں حقیقی مَنیا جاندا اے جس وچ اِک باقاعدہ اخلاقی ضابطہ موجود اے۔ لوکی شیو دی مہربانی نال نجات پاندے ہن۔ تے اپنی آتما نوں مادے دی قید وچوں رہائی دواندے ہن۔ تریمُورتی وچ برہما دی پُوجا زیادہ نہیں پھیل سکی۔ اوسدا صرف اِک ای مندر اجمیر دے کول پُشکر وچ ملدا اے۔ شیو دی پوجا لِنگ پوجا دی شکل وچ تے وشنو دیاں اوتاراں رام تے کرشن دی پُوجا سارے ملک وچ رواج پاگئی۔ دکن وچ شکتی دی پوجا دا رواج ہویا۔ کئیاں اُپنشداں وچ شکتی نوں اُماں مہاماہیا کہیا گیا اے۔ مہابھارت وچ اوہ کرشن دی بھین بن گئی تے شیو مت والیاں اوس نوں شیو دی تیمی بنا دِتا۔ پُراناں وچ اوہدا ناں چنڈی پے گیا ہوندیاں ہوندیاں اوس دی پُوجا مہاماِیا دی صورت وچ ہون لگ پئی۔ ایہدی بابت جیہڑا اَدب پیدا ہویا اوس نوں تنتر کہندے ہن۔ اٹھویں صدی وچ شیو تے وشنو دیاں پُجاریاں نے بھگتی لہر دا آغاز کیتا۔ اوہناں دے خیال وچ بھگت دا رشتہ شیو تے وشنو نال اوہو اے جیہڑا تیمی دا اپنے پتی نال ہوندا اے۔ بھگت گویا ایہ دیاں بھجناں وچ بار بار آوندا اے

"مَیں اپنے بھگوان نال ویاہ کراں گی" یا "مَیں اپنے بھگوان دی

کسی بݨ جاواں گی ۔"

بھگتی لہر دکن وچوں اٹھ کے سارے ہندوستان وچ پھیل گئی، جس طرحاں ہڑھودا پاݨی چارے پاسے دھا جاندا اے۔ شیومت تے وشنومت وچ وحدانیت دا جیہڑا تصور اگھڑ آیا سی اوہ ڈاکٹر تارا چند دی کھوج دے مطابق اسلام دی دین اے۔[1] ڈاکٹر ہوراں لمی چوڑی بحث کر کے ایہہ سِٹا کڈھیا کہ بھگتاں نے شخصی خدا نال جس پُر جوش عقیدت دا اظہار کیتا اے اوہ مسلماناں دی صحبت دا اثر سی۔ اوہ کہندے ہن کہ مالابار دیاں ساحلی بستیاں نال صدیاں توں عرباں دے تجارتی تعلقات قائم سن۔ مسلمان سوداگر تجارت دے نال اپنے مذہب دی تبلیغ وی کردے سن جیہدے نال مالابار دا اک راجہ وی مسلمان ہو گیا سی۔ بعد وچ مالابار دیاں مسلماناں انڈونیشیا تے ملایا وچ اسلام پھیلایا سی۔ بھگتی لہر اتے اسلام دے اثرات دا ذکر کردیاں ہویاں ڈاکٹر ہوری کہندے ہن کہ اک تے بھگت شیو، رام تے کرشن دی شکل وچ اک شخصی خدا نوں منن لگ پئے۔ دوجا اوہناں اسلامی مساوات توں سبق لے کے ذات پات دا فرق اُڈا دتا۔ تیجا اوہناں براہمناں دیاں پُوجا پاٹھ دیاں رسماں نوں رد کر دتا۔ اسلام دے ایہہ اثرات بھگت کویاں خاص طور تے کبیر تے گورو نانک دے کلام وچ گوڑھے نظر آندے ہن۔ لنگایت شیواں دا اک فرقہ اے۔ ایس اتے وی اسلام دے ڈونگھے اثرات ہوئے سن۔ لنگایت ذات پات دے قائل نہیں تے براہمݨ تے اچھوت نوں اکو جیہا جاندے ہن۔ اوہ نابالغاں دا ویاہ نہیں کردے۔ میت نوں غسل دے کے اوہنوں دفن کردے ہن۔ سنسار چکر نوں نہیں مندے تے شرادھ دیاں رسماں وی ادا نہیں کردے۔ لنگایت رل کے روٹی کھاندے ہن تے آپس وچ آزادی نال ویاہ کردے ہن۔ شیو بھگتاں دا اک فرقہ ویرسیوا دی مساوات دا قائل اے۔ اوہ کہندے ہن کہ لنگم نے سبھ

---

۱ : Influence of Islam on Indian Culture

لوکاں نوں اکو کجھ بنا دِتا اے ۔

بھگتی لہر شنکر تے رامانج دیاں سِکھیاں توں شروع ہوئی سی ، پر ایہہ زیادہ تر دکن وِچ ای محدود رہی ۔ پندرھویں صدی وِچ بڑے بڑے شاعر تے بھگت پیدا ہوئے جنہاں ایس لہر نوں سارے ملک وِچ پھیلا دِتا ۔ پہلاں پہل ویشنو بھگت وِشنو دی پُوجا کرشن دی شکل وِچ کردے رہے ۔ لبد وِچ رام دی پُوجا وی شروع ہو گئی ۔ ایس صدی دے اخیر تک ویشنو بھگت تِنّ دھڑاں وِچ ونڈے گئے ۔

(۱) کرشن بھگت ۔

(۲) رام بھگت ۔

(3) جیہڑے وشنو نوں تے پُوجدے سن پر رام تے کرشن دی پُوجا نہیں سن کردے ۔

کرشن بھگت کرشن تے رادھا دے پیار دا ذکر بڑے جوش و خروش نال کرن لگ پئے ۔ سبھ توں پہلاں بارھویں صدی دے اِک شاعر جے دیو نے سنسکرت زبان وِچ گیتا گووندا لکھی سی ۔ جس وِچ کرشن تے رادھا دے پیار نوں انوکھے تے سوہنے انداز وِچ نظم کیتا سی ۔ پندرھویں صدی وِچ کرشن بھگتاں نے ایس ریت نوں نویں سِریوں چُک لیا تے بنگالی ، بہاری تے بھاشا وِچ کرشن رادھا دے پیار دا راگ الاپنا شروع کیتا ۔ 1450ء تے 1480ء دے درمیان اِک گجراتی شاعر نرسنگھ مہتا نے اپنی زبان وِچ کرشن رادھا دی عاشقانہ زندگی اُتے بھجن لکھے ۔ ودیاپتی ضلع دربھنگہ دا رہن والا سی ، اوہدے چیلے اپنے گُرو دے بھجن پِنڈ پِنڈ گاون لگ پئے تے سارے بنگال وِچ پھیل گئے ۔ ودیاپتی نے بہاری زبان وِچ بھجن لکھے سن ، جیہڑے بنگالی زبان وِچ اُلتھے گئے تے بڑے پیارے ہوئے ۔ چیتنیہ شانتی پور (بنگال) دے اِک باہمن جگن ناتھ مِشرا دا پُتر سی تے اوہدی ماں دا ناں سچی سی ۔ اوس نے ایہہ تعلیم دِتی کہ سنسار چکر دے بندھن توں خلاصی پاون لئی کرشن دی بھگتی ضروری اے ۔ اَج کل بنگال دے اکثر ہندو اوہدے مت اُتے چلدے ہن ۔ کرشن بھگتاں وِچ سورداس ، گووندداس ،

تے میراں بھوں اُچے شاعر ہن۔ اوہناں دے گیتاں بڑے ذوق شوق نال گائے جاندے ہن۔ میراں دا ذکر اگے جا کے ایس تفصیل نال کراں گے۔ کرشن بھگتی دا آغاز اصل وِچ گیتا توں ہویا سی، جیہدے وچ کرشن نے آکھیا سی کہ بندہ بھگوان نال بھگتی دا سمبندھ قائم کرکے ای مکتی پا سکدا اے۔

"جو شخص بھگتی یوگ سے میری خدمت کرتا ہے وہ اِن تینوں گنوں سے رہا ہو کر برہم کو پانے کے قابل ہو جاتا ہے۔"[1]

"تو سبھی دھرموں کو چھوڑ کر میری پناہ میں آجا، میں تجھ کو تمام پاپوں سے رہا کرا دوں گا۔"

بھگتی لہر دا بنگالی تے ہندی شاعری اُتے اوہو ای اثر ہویا جیہڑا تصوف دا فارسی شاعری اُتے ہویا سی۔ بھگتاں نے اپنے معبود نال پُرجوش محبت دا اظہار کیتا جس نال اوہناں دی شاعری وچ تاثیر دی کاٹ تے مٹھاس پیدا ہو گئی تے اوہ لوکائی دی رُوح وِچ اُتر گئی۔

راما نند (۱۴۰۰ء - ۱470ء) نے رام بھگتی نوں اضلاع متحدہ آگرہ و اودھ وِچ پھیلایا۔ بقول ڈاکٹر تارا چند اوہ بنارس دیاں صوفیاں تے عالماں دی صحبت وِچ اُٹھدا بہندا سی ایس لئی اوہ ذات پات دی تمیز دا مخالف ہو گیا تے چوہاں جاتیاں نوں اکو جیہا بھگتی دا پرچار کرن لگ پیا۔ اوہدے مت نوں رام نندی کہندے ہن۔ رام بھگتاں دا سبھ توں اُچا شاعر تُلسی داس (1583ء - 1623ء) سی۔ اوس نے ویداں دے دیوتیاں دی نندیا کیتی اے۔ اوہ اندر دیوتا نوں شہوتی کُتا کہندا اے جیہڑا دُوجیاں اُتے اپرادھ کرکے اپنی ہوس پوری کردا اے۔ ایتھوں ایہی ہوندا اے کہ مورتی دی پوجا نال ہندواں لئی

---

[1] شریمد بھگوت گیتا۔ اُردو ترجمہ جانکی داس مہرہ۔

قدیم مذہب نوں بُھلا دِتا سی۔ تُلسی داس دے خیال وچ صرف رام پُوجا نال ای مُکتی مِل سکدی اے
راما نند دا سبھ توں مشہور چیلا کبیر (1440ء ـ 1518ء) اے۔ اوہدی ماں اک بیوہ باہمنی
سی جیہڑی بدنامی توں ڈر دی اپنے جاتک نوں جمدیاں ای بنارس دے اِک تلا کول سُٹ
کے نٹھ گئی سی۔ اِک مسلمان پاولی نور علی نے اوس نوں چُک لیا، اپنا بال بنا کے اوس نوں
پڑھایا تے اوس دا ناں کبیر رکھیا۔ کبیر وڈا ہویا تے پیراں فقیراں کول بہن کھلون لگ
پیا۔ اوہدے دماغ اُتے مسلمان صوفیاں تے عالماں دا گہرا اثر ہویا سی۔ اوس نے ہندو فلسفے دے
چھ درشناں نوں رد کر دِتا۔ اوہ ذات پات دی تمیز دا قائل نہیں سی، تے مذہب دیاں
ظاہری ریتاں رسماں دا وی منکر سی۔ اوس نے اپنے سدھانتا دیپکا وچ صوفیاں خاص طور
تے حسین بن منصور حلاج دی زبان کُھلی ڈُلھی ورتی اے۔ اِک جائی کہندا اے۔

"ناسوت ابتدا اے، ملکوت فرشتیاں دا عالم اے، جبروت وچ نورِ جلال
روشن اے، لاہوت وچ نورِ جمال اے، تے ہاہوت خاص حق دا
ٹھکانا اے۔"

کبیر نے ماگر ضلع گورکھپور وچ دم دِتا سی۔

گورو نانک (1469ء ـ 1538ء) پنجاب دے سبھ توں اُچے بھگت شاعر تے سنت
ہن۔ اوہناں تلونڈی ضلع شیخوپورہ وچ مہتا کالو دے گھر جنم لیا۔ ہوش سنبھالیا تے صوفیاں
سنتاں کول بہن کھلون لگ پئے۔ باپ اوہناں کولوں وَنج دپار کرانا چاہندا سی پر اوہ
مایا دے لوبھ لالچ توں بے نیاز رہے، کہن لگے۔

بابا مایا ساتھ نہ جائے   اِن مایا جگ موہیا
وِرلا بُجھے کوئے

نانک ہر وقت سوچاں وچ ڈُبے رہندے سن۔ ہوندیاں ہوندیاں کھان پین دی
چُھٹ گیا۔ مہتا کالو چنتا کرن لگ پیا کہ میرے پُتر نوں تے کوئی روگ لگ گیا اے۔ اِک

دیہاڑے کے سیانے نوں سد لیایا۔ سیانے نے نانک دی نبض ٹوہی تے اوہناں آکھیا میرا سر پیڑ تے
نرویا لے پر روح وچ پوڑھ ہوندی اے۔

ویدُ بلایا ویدگی پکڑ ڈھنڈولے بانہہ
بھولا وید نہ جانئی کرک کلیجے ماہنہہ

باپ نے اوہناں نوں گرہست دا بیاہ چا پایا کہ شاید ایسے طرحاں نانک دنیا داری
وچ رجھ جاوے۔ نانک دے گھر دو جاتک دی جم پئے پر اوہناں دا جیوڑا دنیا توں اچاٹ
ای رہیا۔ اک دیہاڑے کے بندے نے آکھے دسیا کہ نانک مسان وچ بیٹھے کہی جا رہے ہن :
"نہ کوئی ہندو نہ مسلمان"۔
ایہہ گل ہندوواں مسلماناں دوہاں نوں کوڑی لگی۔ مسلمان اوہناں نوں پھڑ کے
قاضی کول لے گئے۔ نانک نے قاضی دے ساہمنے سچے مسلمان تے سچی نماز دی اجیہی عالمانہ
تے چیت لگدی تشریح کیتی کہ لوک سن کے واہ واہ کرن لگ پئے۔[1]
جنم ساکھی توں پتا لگدا اے کہ گورو نانک چار واری دور دراز ملکاں تے علاقیاں
دی سیاحت کیتی سی۔ اوہ ہندوواں دیاں تیرتھاں تے مسلماناں دیاں زیارت گاہاں
تے گئے تے صوفیاں، عالماں، جوگیاں، بودھاں، جینیاں تے وشنوواں نال ملاقاتاں
کیتیاں، شیخ شرف پانی پتی تے شیخ ابراہیم نوں وی ملے تے بھگت کبیر کولوں وی
فیض حاصل کیتا۔ اوہناں ملا قطب الدین کولوں فارسی پڑھی سی۔ اوہناں دے کلام
وچ فارسی دیاں لکھاں دی بلدیاں نیں۔
گورو نانک شروع توں مذہب دیاں ظاہری رسماں ریتاں دے خلاف ترنے تے
کہندے سن کہ سچا مذہب لوکائی نال پیار کرنا سکھاندا اے، نفرت دے کنڈے

---

[1] : کلام نانک، مرتبہ ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل

نہیں کھلاردا۔

گورو نانک ذات پات دی تمیز دی نندیا کیتی تے لوکائی دو ستی دا درس دِتا۔ مول منتر وِچ اوہناں خُدا دی کامل وحدانیت دا ذِکر کیتا اے۔ ایس وِچ کہندے ہن کہ اللہ انسان دی فہم توں بالاتر اے۔ قادرِ مطلق اے، کریم اے، رحیم اے۔ ایس منتر نوں سکھاں وِچ اوہو مقام دِتا جاندا اے جیہڑا ہندو اوم تے مسلمان کلمے نوں دیندے ہن۔ اوہناں اپنے کلام وِچ بار بار خُدا نوں مختارِ کل، خالقِ حقیقی تے قادرِ مطلق[1] آکھیا اے جیس تک انسانی عقل دی رسائی نہیں ہو سکدی۔ کہندے ہن۔

اللہ الکھ[1] اگم قادر کرن ہار کریم۔ سبھ دُنی آون جاون مقام اِک رحیم

ایہہ صاف صاف اسلامی وحدانیت اے۔ دُوجی تُک قرآن دی اِک آیت[ص] دا ترجمہ اے کہ دُنیا دی ہر شے فانی اے، سوائے اللہ دے۔ اوہ کائنات وِچ خدا دے طاری ساری (انتریامی) ہون دے وی قائل ہن۔

آپے رسیے[2] آپ رس آپے راون[3] ہیا۔ آپے ہووے چولڑا[4] آپے سیج بھتار[5]۔۔

آپے ماچھی مچھلی آپے پانی جال۔ آپے جال منکڑا[6] آپے اندر لال[7]

گورو نانک پُوجا دیاں ظاہری رسماں دی جاتی دِل دی صفائی، نیکی تے حلال روزی نوں مذہب دی اصل جاندے ہن۔ سچے مسلمان دی تعریف ایوں کردے ہن۔

ص[1]: عقل تے فہم دی رسائی توں باہر قادرِ مطلق۔

ص[2]: رس پیون والا۔

ص[3]: مزے لُٹن والا۔

ص[4]: ناری۔ ص[5]: دُلہا۔ ص[6]: منکا۔ ص[7]: طعمہ

ص: کُلُّ شَیءٍ ھَالِکٌ اِلّا وَجْھَہٗ۔

مہر مسیت صدق مُصلا حق حلال قرآن   سرم سُنت شیل³ روزہ² ہوو مُسلمان
کرنی کعبہ سچ پیر کلمہ کرم⁴ نواج   تسبی ساتس بھاؤسی⁵ نانک رکھے لاج

ایسے رنگ وِچ ہندوواں دے بارے کہندے ہن ،

پڑھ پستک سندھیا بادنگ   سل پوجس بگل سمادھنگ
مکھ جھوٹھ بھوکھن سارنگ   ترے پال نہال بچار رنگ
گل مالا تیک لکاٹنگ   دوہو دھوتی بستر کپاٹونگ
جے جانس برہمنگ کرمنگ   سبھ پھوکٹ نسچو کرمنگ
کہہ نانک نہچو دھیاوے   ون ست گر واٹ نہ پاوے

تمام ویلے مذہبی کتاباں پڑھدے، بگلے بھگت وانگ مورتی پُوجا کردے تے مونہوں جھوٹھ بولدے ہن۔ دِن نوں سُتے کپڑے پاکے گایتری منتر پڑھدے ہن، گل وِچ مالا متھے اُتے تِلک لگاوندے ہن ۔ جے ایہہ جاندے کہ برہم نوں نیک اعمال پسند ہن تے ایہہ فضول رسماں نہ کردے ۔ نانک صدق یقین نال ذکر کیتیاں بنا سِدھی راہ نہیں سے لبھ سکدی ۔

ایتھوں ظاہر ہوندا اے کہ گورو نانک دکھاوے دی پُوجا تے عبادت نوں چنگا نہیں سن جاندے ۔ ایہہ مضمون اوہناں دے کلام وِچ کثرت نال ملدا اے ۔

اندرہ جھوٹھے پیج باہر دُنیا اندر پھیلے
اٹھ سٹھ تیرتھ جے ناوہ اُترے ناہیں میلے

اندر پلیت ہووے تے بھاویں 68 تیرتھاں تے جاکے نہاتیے میل نہیں لہندی ۔

---

¹ : اخلاص ۔ ² : روزہ ۔ ³ : نیک کمائی ۔ ⁴ : عمل ۔
⁵ : رضا ۔

دستر پکھال پکھالے کائیا آپے سجّم ہودے

انتر میل لگی نہیں جانے باہر دل مل دھوے

لوک کپڑے تے بدن دھو کے صاف کر لیندے ہن پر اندر دی میل نہیں اُتردی۔

اِک جائی ظالماں دا ذکر کردے ہن :

جے رت لگے کپڑے جامہ ہوے پلیت

جو رت پیوے مانساں تن کیو نرمل چیت

ایہناں دو تُکاں وچ اِک بہوں وڈی نفسیاتی صداقت نظری آوندی اے۔ کہندے ہن کہ لہو کپڑے نال لگ جائے تے اوہ پلیت ہو جاندا اے، جیہڑے ظالم لوکاں دا لہو پیندے ہن اوہناں دا اندر کیویں پاک صاف رہ سکدا اے۔ ایہہ سچ اے۔ ظالم دا دِل کدی سُکھی تے صاف نہیں رہ سکدا۔

گورو نانک کہندے ہن کہ ایہہ سنسار جھوٹھا اے اوہ بندے مُورکھ ہن جیہڑے مال دولت دے پچھے بھجدے پھردے ہن۔

تاجیے[1] تُرکی سونا رُپا کپڑ کے لے بھارا

کس ہی نال نہ چلّے نانک جھڑ جھڑ پئے[2] گوارا

نٹوے[3] سانگ[4] بنایا بازی سنسارا

کھن[5] پل بازی دیکھی اے اُجھرت[6] نہی بارا

مسلمان صوفی کہندے سن مُوتو قبل اَن تموتو (مرن توں پہلاں مرجا) تے گورو نانک کہندے ہن۔

---

[1]: تازی گھوڑے۔ [2]: مُورکھ مر کے رہ گئے۔ [3]: نٹ۔ [4]: کھیڈ۔ [5]: جھٹ لئی۔ [6]: اُجڑ جائی۔

جیوندیاں مرمارنے پچھوتائی اے　　جھوٹھا ایہہ سنسار کر بے جھائی اے

(جیوندیاں ای مرجا نہیں تے پچھوتائیں گا۔ کیہوں سمجھائیے کہ ایہہ سنسار جھوٹھا اے)

گورو نانک سوانی دی زبانی اپنے شوہ یار محبوب حقیقی دے اگے اپنی گنہگاری تے عاجزی دا اظہار کردے ہن:

سبھ اوگن[1] میں گن نہ کوئی　　کیو کر کنت[2] ملاوا[3] ہوئی

نہ میں روپ نہ بنکے[4] نینا[5]　　نہ کل[6] ڈھنگ نہ میٹھے بینا[7]

سہج سیگار[8] کامن[9] کر آوے　　تا سہاگن جا نئے بھادے

مجاز دے رنگ وچ عشق حقیقی دا ذکر کردیاں ہویاں گورو نانک فرمیندے ہن۔

موری[10] رن جھن[11] لایا بھینے[12] ساون آیا

تیرے مندھ کٹارے[13] جیڈا تریں لوبھی لوبھ لبھایا[14]

تیرے درسن وٹہ کھنی لے ونجاں تیرے نام وٹہ قرباں

جاں توں تاں میں مان کیا ہے تدھ بن کیہا میرا مانوں

چوڑا بھن پلنگ سنوں مندھ سن باہی کن جاہا

ایتے ویس کریندے منٹھے شہو[15] راتو اور راہا[16]

۱: عیب۔ ۲: شوہر۔ ۳: وصال۔ ۴: بانکے۔
۵: اکھیاں۔ ۶: سلیقہ۔ ۷: بول۔ ۸: سنگار۔
۹: حسینہ۔ ۱۰: مور۔ ۱۱: نچنے۔ ۱۲: بھیناں، سہیلی۔ ۱۳: کٹیلے، ترچھے۔ ۱۴: موہ لیا۔ ۱۵: خاوند۔
۱۶: مڑے گئے۔

نہ منیار نہ چوڑیاں نہ سے ونگڑی آہا

جو سوہ کنٹھ نہ لگیا[1] جلن سے باہڑی آہا

سبھ سہیلیاں سوہ راون گیاں ہوں وادھی کے گھر جاوا

عمالی ہو کھری تجھی تے سہہ ایک نہ بھاوا

مانھ گنداٹیں پٹیاں[2] بھریئے مانگ سندھورے

اگے گئی نال[3] منیاں مرو دسور وسورے ...

سپنے آیا بھی گیا میں جل بھریا روئے

آتے نہ سکاں تجھ کن پیارے بھیج نہ سکاں کوئے

آؤ سبھاگی نیندڑیئے[4] مت سوہ دیکھاں سوئے

تے صاحب کی بات جے آکھے کہو نانک کیا دیجے

ڈھینیا! ساون آگیا اے، مور نچنے لگ پئے ہن۔ اوتے تیریاں نیناں والے میںوں فریفتہ کر لیا اے۔ میں تیرے دیدار تے تیرے نام تے قربان جاواں۔ میںوں تیرے سنگ تے مان لے۔ تیرے بنا میرا آکھا کون منے گا۔ چوڑا پلنگ دی باہی تے بھن دتا۔ او سنگار کرن والیے سوہنیے تیرا سجن تے دوجیاں ناریاں نال عیش کر رہیا اے۔ سبھ سہیلیاں اپنیاں سجناں دے وصال نال خوش ہن میں کیہڑے در تے جاواں۔ وال گندائے، مانگ وچ سندھور بھریا پر سجن میںوں قبول نہ کیتا۔ تے میری حسرت نہ مٹ سکی۔ اوہ سپنے وچ میرے کول آیا تے فیر ٹر گیا۔ پیاریا نہ میں تیرے کول آ سکنی ہاں نہ کسے نوں ٹور سکنی ہاں۔ بھاگوان نیندرے! آ میں سپنے وچ اپنے پیارے نوں مل سکاں۔ نانک! جیہڑا صاحب دی گل

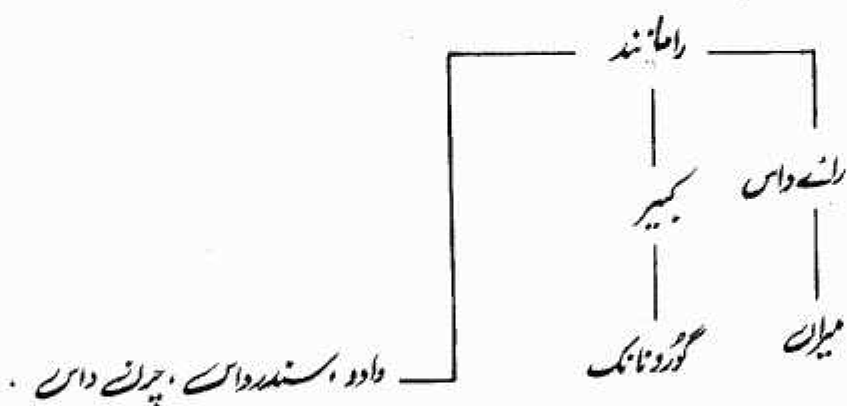
ط1: گل نال نہ لگیا۔ ط2: مینڈھیاں گندیاں۔ ط3: جھورا۔

ط4: نیک بخت، مبارک۔

تیرے اگے کرے توں اوہنوں کیہہ دیویں گا)

اُسیں اگے جا کے ویکھاں گے کہ ایہو رنگ پچھوں آون والے پنجابی صوفی شاعراں دے کلام وچ اگھڑیا سی۔ خاص طور تے خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں ایسے رنگ وچ بھجیاں ہوئیاں نیں۔

شمالی ہند وچ بھگتی لہر دی اشاعت تے بھگتاں دے سلسلے نوں سمجھن لئی ایس جدول دا ساہمنے رکھنا ضروری اے۔

کرشن بھگتاں دی سبھ توں اُچی شاعرہ میراں 1504ء وچ میرانا دے راجہ رتن سنگھ راٹھور دے گھر جمی سی۔ اوس دی سگائی کنور بھوج راج نال ہوئی جیہڑا چتوڑ دے راجہ رانا سانگا دا پتر سی۔ میراں دا ویاہ 1516ء وچ ہویا۔ ویاہ توں پچھوں اوہ کرشن دی مورتی اپنے ساہورے گھرے گئی جیہڑے درگا دیوی دے پجاری سن۔ اوہناں میراں نوں کہیا کہ توں وی درگا نوں پوجیا کر۔ میراں انکار کر دتا۔ اوس دا پتی تخت تے بہن توں پہلاں ای پورا ہو گیا۔ میراں نوں اوس دے دیور نے جیہڑا راجہ بنیا سی تنگ کرنا شروع کر دتا کہ توں کرشن دی پوجا چھڈ دے۔ میراں چتوڑ توں نس کے رامانند دے اک چیلے رائے داس چمار دی چیلی بن گئی۔ ایہہ گل اُچرج اے کہ اوہ کرشن بھگت ہو کے اک رام بھگت دی چیلی کیوں بنی سی۔ خیر اوہ برندا بن تے دوارکا چلی گئی۔ جتھے کرشن نے اپنا جیون

گزاریا سی۔

میراں دے بارے اِک روایت چلی آندی اے۔ کہندے ہن کہ میراں اُجے جاتکڑی ہی سی جدوں اِک دیہاڑے اوہناں دے محل ہیٹھوں اِک جنج گزری۔ محل دیاں رانیاں تے راجکماریاں جالیاں وچوں ویکھ رہیاں سن تے۔ لاڑے نوں ویکھ کے نکی میراں نے بڑے بھولپنے نال اپنی ماں کولوں پچھیا:

"ماتا جی! میرا لاڑا کون اے؟"

ایہہ سُن کے اوس دی ماں ٹھاہ ٹھاہ کر کے ہس پئی تے ہاسے وچ ای کرشن دی مورتی وَل اشارہ کر کے بولی:

"تیرا لاڑا گردھر گوپال اے!"

بس ایسے گل نے میراں دے سارے جیون نوں بدل کے رکھ دتا۔ میراں نے نویں ویاہی ہوئی دوہٹی وانگوں اپنا مکھ دوپٹے نال کج لیا تے آکھیا:

"میرے تو گردھر گوپال دوسرا نہ کوئی"

اوس دن توں میراں نے کرشن گوپال نوں اپنے من مندر وچ وسا لیا۔ جوان ہوئی تے بچپنے دی ایہہ نکی جہی دُھکھدی اگ بھانبڑ بن کے مچ پئی تے میراں ایسے وچ بھسم ہو گئی۔[۱]

میراں نے اپنیاں بھجناں وچ بڑے جوش خروش نال اپنے پریم دا اظہار کیتا اے۔ اوہ کرشن نوں اپنا پریم پتی سمجھدی تے اوس دے وصال دی خواہش وچ کلپدی رہندی سی۔ برندا بن جا کے اوس دی سُدھ بُدھ ماری گئی۔ اوسنوں چواں پاسے اپنے پیارے ست گرو دا جلوہ نظری آون لگ پیا۔ اوہ کدی تے کرشن دی جدائی وچ کونج وانگوں کُرلاندی

---

[۱] : میراں کے گیت، جے کشن چودھری۔

تے کدی اوس دی مُورتی دے ساہمنے نچ نچ کے جھلّی ہو جاندی۔ کہندے ہن کہ اک دیہاڑے اوہ کرشن دی مُورتی اگے جتھوں رنچھور آکھدے ہن دیوانہ وار نچدی پئی سی کہ مُورتی شق ہو گئی تے میراں اوس وچ سما گئی۔

میراں دے گیت عشقیہ شاعری دے بہوں اُچّے تے سریں نمونے ہن۔ ایہناں وچ اِک سچّے پریمی دے دل دی دھڑکن سُنائی دیندی اے۔ جذبے دے خلوص تے اظہار دے جوش لئی ایہناں گیتاں دی مثال سیفو دے کلام، پیٹرارکا دیاں سانیٹاں، عہدنامہ قدیم دی غزل الغزلات تے خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں توں بنا کدھرے نہیں ملدی۔ میراں دا کرشن نال عشق حقیقی سی، پر اوس دے انداز بیان وچ مجاز دا رنگ غالب اے۔ اوہدے گیت پڑھدیاں ہویاں کلیسائے روم دیاں اوہ تارک کنواریاں یاد آ جاندیاں ہن جیہڑیاں یسوع مسیح نوں اپنا آسمانی لاڑا سمجھ کے اوہدے نال عشق دا اظہار کر دیاں ہن۔ ہسپانیہ دی مشہور ولیہ تریسا دے مکاشفات وچ وی میراں دیاں گیتاں دا رنگ موجود اے۔ اکثر بھگت شاعراں نے لوک گیتاں دی ریت دے مطابق اِک برہا دی ماری ہوئی ناری دی زبان وچ اپنے دکھ درد تے پیار دا اظہار کیتا اے، جیہڑی اپنے پردیسی شوہر دی یاد وچ تڑپ رہی ہوئے پر میراں تے آپ ناری سی جیہدی جوانی دیاں طوفانی آساں دا مرکز کرشن بن گیا سی۔ ایس لئی اوہدے کلام وچ جیہڑی تڑپ تے اگ اے اوہ کسے دُوجے بھگت شاعر دی کویتا وچ نظری نہیں آوندی۔ ایتھے اوس دی شاعری دے کجھ نمونے پیش کراں گے۔

میراں پریت ملن دی تانگھ وچ کہندی اے :

پیارے درسن دیجیو آئے
تم بن رہیو نہ جائے

جل بن کنول چند بن رجنی
ایسے تم دیکھیاں بن سجنی

آکل ویاکل بھراں رین دن
برہ کلیجو کھائے ! !
دِرس نہ بھوک نیند نہیں رینیا
مکھ سے کتھت نہ آوے بینیا

کہا کہوں کچھ کہت نہ آوے
مِل کر تپت بجھاوے

کیوں ترساؤ انتر یامی
آکے ملو کرپا کر سوامی

میراں داسی جنم جنم کی
پڑی تمہارے پائے

(پیاریا! آ کے مینوں درشن دے۔ میں تیرے بِنا رہ نہیں سکدی، جیویں پانی بِنا کنول تے چن بِنا رات ہوندی اے۔ ایسے طرحاں تیری سجنی بے تاب اے۔ رات دانے گھبرائی ہوئی جھلی بن کے پھردی رہندی اے۔ ہاں تیری جدائی میرا کلیجہ کھا لیا اے نہ دنے بھکھ لگدی اے نہ راتیں چین آوندا اے۔ مونہوں کوئی گل نہیں نکلدی، کجھ کہہ نہیں سکدی۔ توں ملیں تے میرے دل وچ برہ دی بھڑک بجھے۔ او انتریامی (خدا جیہڑا جگ وچ رسیا وسیا ہویا اے، ایتھے کرشن مراد اے) مینوں کیوں پیا ترسانا ایں۔ میرے مالک! مہر دی نظر کر۔ میراں تیری جنم جنم دی لونڈی اے تے اوہ تیرے پیریں پے رہی اے)

شری گردھر کے آگے ناچوں گی
ناچ ناچ پیو رسک رجھاؤں گی
پریمی جن کو جاچوں گی

پریم پریت کے باندھ گھونگرو
سرت کی کھنی پاچھوں گی
لوک لاج کل کی مر جادا
یا میں ایک نہ راکھوں گی
پیا کے پلنگا جا چڑھوں گی
میراں ہری رنگ راچوں گی

(میں کرشن دے اگے نچاں گی۔ اپنے ناچ نال اوس نوں رجھاواں گی تے اوہدے پریم دی آزمائش کراں گی۔ اپنیاں پیراں وچ پریم دے گھنگرو بنھ لواں گی تے اوہدی یاد دی پھوچھنی سر تے لے کے نچاں گی۔ دُنیا دی شرم تے خاندان دی عزت دا خیال اِک پاسے رکھ دیاں گی۔ میراں! میں اپنے محبوب دے پلنگ اُتے چڑھ جاواں گی تے ہری دے رنگ وچ رنگی جاواں گی)

آلی! ساںورے کی درشٹی مانو
پریم کی کٹاری ہے
لاگت بے حال بھئی!
تن کی سُدھ بُدھ گئی!
تن من سب دیا پو پریم!
مانو متواری ہے

چند کو چکور چاہے!
دیپک پتنگ وانے
جل بنا مین نے جیسے
تیسے پریت پیاری ہے

(سکھی! سانولے کرشن دی نظر پریم کٹاری اے جیہدے لگن نال میری سُدھ بُدھ ماری گئی اے تے میں بے حال ہو گئی ہاں۔ میری رگ رگ وچ پریم رچ گیا اے جنھے مینوں متوالا بنا دتا اے۔ مینوں اوہ انج ای پیارا اے جیویں چکور نوں چن، پروانے نوں شمع تے مچھی نوں پانی پیارا ہوندا اے)

اگے جا کے اسیں ویکھاں گے کہ پنجابی دیاں صوفی شاعراں سچی دی زبانی ایسے جوش خروش نال اپنے پنل یا محبوب ازلی نال پیار دا اظہار کیتا سی۔

بھگتاں دی شاعری بارے کجھ گلاں چیت دھر لینیاں چاہیدیاں نیں۔

(1) بھگت شاعراں ہندو مت تے اسلام وچ مفاہمت کران دا ترلا ماریا سی۔ اوہ کہندے سن کہ ہندو مسلمان اک دوجے توں نفرت کرنا چھڈ دین۔ اوہناں نوں پیار دی بناء تے اکٹھا ہو جانا چاہیدا اے۔

(2) اصل مذہب ایہہ نہیں کہ ظاہری پوجا پاٹھ یا عبادت دیاں رسماں دی پابندی کیتی جائے، سگوں ایہہ ہے کہ دلاں نوں لالچ، نفرت، حسد تے غصے توں پاک کر کے اک دوجے نال پیار کیتا جائے۔

(3) بھگت شاعراں نے سنسکرت نوں چھڈ کے بنگالی، بہاری، گجراتی، بھاشا تے پنجابی وچ نظماں تے بھجن لکھے، جیہدے نال بھگتی لوکاں دی رگ رگ وچ دھا گئی۔

(4) بھگتاں ذات پات دی تفریق نوں چھپیا تے انسانی مساوات دا پیغام دتا۔ ایہدے نال اُچیاں ذاتاں دی وڈیائی نوں دھکا لگا تے نیچ ذاتاں وچ اپنا صدیاں توں کھویا ہویا مقام حاصل کرن دا ولولہ پیدا ہو گیا۔

(5) بھگتاں دی اکثریت لوکاں وچوں اٹھی سی۔ ایہناں وچوں کئی بندے نیچ ذاتاں وچوں آئے سن۔ رائے داس چمار سی تے کبیر پاولی دا کم کردا سی۔ ایس لئی اوہناں لوک کہانیاں، لوک گل بات، لوک گیتاں تے لوک علامتاں دی زبان وچ شاعری کیتی

جس نال شاعری درباراں سرکاراں وچوں نکل کے جھونپڑیاں وچ دُھنگون لگ پئی۔

(6) شیو پُوجا دا رواج امیراں، جاگیرداراں تے پروہتاں تیکر محدود رہیا پر وشنو دے اوتار رام تے کرشن غریب کساناں تے ہیٹیاں دے دیوتا بن گئے جس دے کارن وشنو بھگتی مُلک دے اک سرے توں لے کے دوجے سرے تیک پھیل گئی۔

بھگتی لہر دے کُجھ منفی پکھ وی ہن۔ معاشی تے سماجی کھیتراں وچ بھگتی لہر اک انقلابی تحریک وی بن سکدی سی پر بھگت سنسار چکر وچ پھسے رہے۔ اپنے پیدائشی گناہ گار ہون دا خیال اوہناں نوں لیہا بن کے چمڑیا رہیا تے اوہ تپ تیاگ وچ ڈُبے رہے۔ تپ تیاگ بندے لئی چنگا ہووے تے ہووے پر سماج دی جڑاں وچ پانی دے دیندا اے۔ جس سماج دے سوجھوان گُھٹنے ٹیک کے بہہ رہن اوس دی اصلاح یا بہتری دا چارہ کون کرے۔ ساڈے زمانے دے دانے آکھدے ہن کہ جرم[1] دا احساس مذہب دی جڑ اے تے بندے نوں سماج دے فرائض توں غافل کر دیندا اے۔ کیوں جے ایس دے کارن بندے دے سارے ترلے اپنی ذاتی نجات یا مکتی لئی وقف ہو جاندے ہن۔ بودھاں تے ویدانتاں دی طرحاں بھگت وی ایس جگ نوں مایا تے جیون نوں دُکھ سمجھدے رہے۔ ظاہر اے کہ جیہڑا بندہ اپنے جیون نوں دُکھ سمجھے تے جگ نوں کوڑ تے فریب آکھے اوہ اپنے سماج نوں بدل کے اوس وچوں نا انصافی، اپراوھ تے ظلم نوں دور کرن دے بارے کیویں سوچ سکدا اے۔ ایس وچ کوئی شک نہیں کہ بھگتاں لوکائی دوستی[2] دی دعوت دتی سی پر اوہناں دی لوکائی دوستی تصوراتی[3] سی۔ اوہ کہندے سن کہ ہر بندے نال پیار کرنا چاہیدا

---

[1] Guilt-Feeling

[2] Humanism

[3] Idealistic

اے ۔ اِک سچا لوک حبّ[1] کیے اپراُدھی، ظالم تے لوکائی دا لہو پیڑن والے نال کیویں پیار کر سکدا اے ۔ جیہڑا بندہ ایہہ آکھے کہ مَیں بھگیاڑ تے بھیڈ دوہاں نال پیار کردا ہاں اوہ بھیڈ دا سجن نہیں ہو سکدا ۔ سچی لوکائی دوستی ایہہ ہے کہ بھیڈ نوں بھگیاڑ توں تے مظلوم نوں ظالم دے پنجے وچوں چھڑاون دا ترلا ماریا جائے ۔

ہُن اسیں ایہناں گلاں دی صراحت لئی بھگت شاعراں دے کلام وچوں کجھ نمونے دیواں گے ۔ بھگتاں اسلام دے رنگ وِچ وحدانیت دا پرچار کیتا سی ۔ ٹکا رام ابھنگا وِچ کہندا اے ۔

" ناداں وِچ پہلا ناں اللہ دا اے ، ایس نوں جپنا نہ بھُلیں
بے شک اللہ اِک اے ، بے شک نبی اِک اے
میریا سجنا توں وی اِک ایں ، توں وی اِک ایں ، توں اِک ایں
نہ مَیں آں ، نہ توں ایں "

ظاہری پوجا پاٹھ دا کوئی فائدہ نہیں ۔

سادھو دُنیا باوری ۔۔۔ پتھر پوجن جائے
بولتے ہارا پوجیو ۔۔۔ پتھر سے کیا کام
کِرتم دیو[2] نہ پوجیو ۔۔۔ ٹھیس لگے پھٹ جائے

(ملوک داس)

وید تے پُران پڑھ پڑھ کے لوکی گمراہ ہو گئے ہن :

کہا کروں تیرا بید پُرانا ۔۔۔ جن ہے سکل جگت[3] بھرمانا

---

[1] : Humanist

[2] : ہتھ نال بنائی ہوئی مورتی ۔ [3] : دُنیا نوں فریب دِتا اے ۔

کیا کروں تیرا سانکھ اور جوگ   رام بنا سبھ بندھنے روگ
بید پڑھے ناہیں ہوے بڑائی   پتھر پُوجے جو تلک لگائے

(دریا صاحب بہارے)

مکّہ تے حج اِنسان دے اپنے دِل وِچ موجود ہن۔

مکّہ حج ہیتے میں دیکھا   پُورا مُرشد پایا

(ملوک داس)

دُنیادار باہمن کولوں بھگت چمار چنگا اے۔

ساکت[1] برہمن ناہیں بھلا   بھگتی بھلا چمار

(دھرنی داس)

خدا صرف پریم وِچ ای مِل سکدا اے۔ سچ

پربھو کو پاویں کیول پریم میں

(ہری چند)

موت توں پچھوں رُوح ایس بدن نال کدی نہ مِل سکی۔

تن چھُٹت جیو مِلن کہی ہیں سو سبھ جھوٹی آسا

(کبیر)

دُنیا فانی اے تے جیون چار دِناں دی کُوڑی کھیڈ اے۔

پانی بیچ بتاسا سادھو   تن کا یہی تماشا ہے

(پلٹو صاحب)

مُٹھی باندھے آیا بندہ   ہاتھ پسارے جاتا ہے

---

[1] : نفس پرست، دُنیا دار۔

نہ کچھ لایا نہ کچھ لے گا　　　ناحق کیوں پچھتاتا ہے

(پلٹو صاحب)

کملے لوکی ایہہ نہیں جاندے کہ مٹی تے مٹی وچ ای رل جاسی۔

سبھ خاک در خاک اے　　　کچھ سمجھ گنوارا

(دادو صاحب)

ماٹی کی دیہہ ماٹی میں مل جانا

(کبیر)

"دنیا کوڑ اے، مایا اے، بڈھیپے تے موت توں کوئی بچ کے نہیں جا سکدا۔

یہ سنسار پھول سیمر کے　　　سندر دیکھ لبھائے

چاکھن لاگے روئی اڑانی　　　ہاتھ کچھو نہ آئے

نانک کہے جگت سبھ متھیا　　　جیوں سپنا رینائی

(گورو نانک)

جیسے پنچھی رین بسیرا　　　بسے برچھ کی چھائی

بھور بھئے سبھ آپ آپ کے　　　جہاں تہاں اڑ جاتی

کایا بھیتر ہنسا[3] بولے　　　کرتی کرکل کو

جب یہ ہنسا نکل جائے گا　　　مٹی جنگل کو　　(کبیر)

حا: کپاہ دے پھل۔　　حا2: روح، جیو آتما۔

سیت ردم سبھ ہو گئے — سوکھ گئی سبھ دیہہ[3]
ہیو وہ سکھ نہ رہا — اڑنے لاگی کھیہہ

(اسھیہ بانی)

مردنگ کہے دھک دھک[3] لے — منجیرا کہے کن کے کن کے
تہاں ہاتھ اُٹھا کے ناری[4] کہے — اِنکے ، اِنکے ، اِنکے

بھگتاں نوں اپنے گناہی ہون دا شدید احساس ہے جیہڑا کرم دا لازمی نتیجہ اے اوہ اپنی نجات لئی بھگتی دا لڑ پھڑدے سن۔

کرو معاف گناہ جیسے — ماتا پالنے وار

(جگ جیون داس)

تل تل کا اپرادھی[5] تیرا — رتی رتی کا چور
پل پل کا میں گناہی تیرا — بخشو اوگن[6] مور
مہا اپرادھی ایک میں — سارے یہی سنسار
اوگن میرے اتی گھنے — انت نہ پاوے پار
بے مریاد ہتے نہیں — ایسے کیئے اپار
میں اپرادھی باپ جی — میرے تمہیں[7] ادھار
میرے کیئے اپرادھ سبھ — تم تے چھپانا ناہیں

ح ۱ : سفید بال — ح ۲ : بدلنے
ح 3 : تباہ ہو ، تباہ ہو ۔ سازاں دیاں آوازاں دی ہرن ۔
ح 4 : نچن والی عورت ۔ — ح 5 : مجرم
ح 6 : قصور — ح 7 : پناہ دین جاہ

گنہگار اپرادھی تیرا ۔۔۔ بھاج کہاں ہم جائیں
دادو ویشیا سُودھی سجھ ۔۔۔ تم بن کاہے نہ سمائیں
مہر کرو تو چُھٹیئے ۔۔۔ نہیں تاں ناہیں ٹھور[۲]

(دادو صاحب

سوورداس دا اِک مشہور بھجن ایس تُک توں شروع ہوندا اے کہ

پربھو میرے اوگن چت نہ دھرو

میراں دے ذکر ۔ ۔یں ویکھیا سی کہ اوس نے پربھو یا کرشن دی پریت نوں مجاز دے رنگ وِچ بیان کیتا اے ۔ دادو صاحب کہندے ہن :

" او دادو ! میری رُوح پریم ترنگ وِچ اپنے پریتم کول جاندی اے
تے اوس کنواری دی طرحاں مرنے گندی اے جیہڑی اپنے پریمی کول جائے
کنواری تے او سدا پریمی سہاگ دے وچھونے اُتے اِک دُوجے وچ مٹ جاندے ہن
او دادو ! اوہ کیڈا بھاگاں والی اے جیہڑا پریم دی مٹھاس چکھدا اے ۔

بُلھا صاحب (اصلی ناں بلاقی داس سی) کہندے ہن :

" میرا جیون ہُن سپھل ہویا اے
کیوں جے میرا پریمی میرے کول سُتا پیا اے
اوہ اِک پل وی میرے کولوں وچھڑدا نہیں
مینوں اپنے مالک نال پیار اے
اوہ مینوں ہر پل اپنے پیار وِچ مست کردا اے تے جاندا اے
کہ میرا پریم سچا اے

---

۱ : ہر پاسے دیکھیا اے ۔۔۔ ۲ : ٹھکانا

میری رُوح نے تربینی دے کنارے اُتے سہاگ وچھونا وچھایا سی''

دولت تے جوانی دس دناں دی کھیڈ اے۔ خُدا دا ذکر ای آدمی نوں امر کر دیندا اے۔

جب لگ جیوے ہری گن گاوے   دھن جوبن ہے دن دس کارے

گورو نانک کہندے ہن کہ جس طرحاں اِک کسبی دا پُت اپنے باپ دے نہ ہوون نال کیرا ہو جاندا اے ایسے طرحاں آدمی دا دِل وی خُدا دے ذکر بنا ہولا تے ہینا ہو جاندا اے۔

دیشا پُتر پتا بِن سے ہینا   جیہے منے ہری نام بِنا

بھگتاں نے بڑے سوہنے پیرائے وچ لوکائی نوں مَتاں دِتیاں ہن۔ غریب داس اوس مورکھ نوں جیہڑا اپنی قدر نہیں جاندا اوس ہٹھ نال تشبیہ دِتی اے جیہدی کنڈ اُتے مُنقّہ لدیا ہووے پر اوہ کِکّر دے کنڈے کھا کے گزارہ کرے۔ کبیر کہندے ہن بندیا! توں اپنے نفس دے فریب وچ آگیا ہیں جیویں شیش محل وچ جا کے کُتا بونتر جاندا اے تے اپنی شکل ویکھ ویکھ کے ادھر اودھر بھجدا اے، تے بھونکدا اے۔ فیر بندے دی غفلت دا ذکر کر دیاں ہویاں کہندے ہن کہ توں ایس جگ توں انج جاویں گا جیویں ہاریا ہویا جواری اُٹھ جاندا اے۔ ظالم نوں مخاطب کر کے آکھدے ہن کہ توں کسے اُتے رحم نہیں سی کیتا تیرے اُتے وی رحم نہیں کیتا جائے گا۔ تُلسی داس کہندا اے کہ زبانی کلامی خُدا دا ناں جپن دا کُجھ فائدہ نہیں، کیوں جے ہنیرے کوٹھے وچ اَدھی راتیں دیوے دا ذکر کیتا جائے تے چانن نہیں ہو جاندا۔ سور داس نے کہیا اے کہ جیہڑیاں بندیاں نوں جیون دا بھید لبھ جائے اوہ چُپ گڑپ ہو جاندے ہن تے جیویں گُنگا مٹھیائی کھا کے اوسدا سواد نہیں دس سکدا۔ دولم داس لکھدے ہن کہ کُتے نوں نہایا جائے تے اوہ وچھا نہیں بن جاندا، ایسے طرحاں کمینہ آدمی اپنی کمینگی نوں نہیں چھڈ سکدا۔

گُگرؔ[1] وھوتے ہوتے نہ باچھا — تجے نہ نیچ نیچائی

مسلماناں دے تصوف دا اِک مڈھلا خیال ایہہ ہے کہ جدوں خدا نے رُوحاں نوں پیدا کیتا تے اوہناں توں پچھیا الست بربکم (میں تہاڈا رب ہاں کہ نہیں) قالو بلیٰ اوہناں جواب دتا "ہاں"۔ ایتھوں رُوحاں تے رب وِچ عشق دا قول قرار ہو گیا، جنہوں صوفی میثاق کہندے[2] ہن۔ پر جدوں ایہہ رُوحاں دُنیا وِچ آوندیاں ہن تے اوہ اوس قول قرار نوں بھل جاندیاں ہن۔ ایہو خیال بھگتاں دے کلام وِچ وی نظریں آوندا اے تے اوہناں دے خیالات اُتے تصوف دے اثرات دا اِک ثبوت اے۔ بھگت کبیر کہندے ہن:

"ہنسا[3]! اپنے دیس ول مونہہ موڑ

ایتھے آ کے توں اپنی بدھی تے علم گنوا بیٹھا ایں

ہُن وی جاگ پَو، گُرو دا آکھا من تے اپنے اصل دیس نال پیار کر

ہنسا! توں بھل گیا ایں کہ تیرا اصل دیس کیہڑا اے

توں خواہش دے پھندے وِچ پھس گیا ایں

ایتھے آون توں پہلاں توں کیہہ وعدہ کیتا سی تے ایتھے کیہہ کر رہیا ایں

بگانے دیس وِچ دھکے پیا کھانا ایں

او کبیرا! او ہنسا! اوتھے اُڈ جا جتھے کوئی نواں جنم نہیں لیندا۔

کبیر تے غیر عالماں تے صوفیاں دی صحبت کیتی سی ایس میثاق دا ذکر دوجیاں بھگتاں دی کیتا اے۔ دیا بائی کہندی اے۔

---

[1]: گنّا — [2]: ایتھے رُوح مراد اے

[3]: مقامِ عیش میسر نمی شود بے رنج — بلیٰ بحکم بلا بستہ اند روزِ الست

(حافظ شیرازی)

نروء ہی دیوں بھے کینے کوئی قرار
بھگتی قبول اوہ میں جگت ہیں ہے بہار

(ازل وچ بندے نے کئی قرار کیتے سن، بھگتی دا قول دِتا سی، جیہڑا دنیا وچ آ کے جھوٹھ ثابت ہویا)

دُکھ دا مضمون اکثر بھگتاں دے کلام وچ ملدا اے ۔ اوہ بُدھ دی طرحاں دُنیا نوں دُکھ دا گھر تے جیون نوں دکھ سمجھدے ہن ۔ کوئی بندہ سُکھی رہ ای نہیں سکدا ۔ کبیر کہندے ہن ۔

"کوئی بندہ سُکھی نہیں ، سب دُکھی ہن
راجے ، رعایا ، غریب ، امیر ، کمین دُکھیا
سبھ لوک دُکھی ہن ، کوئی بہتا کوئی تھوڑا
گرہستی وی دُکھی اے ، تیاگی وی دُکھی اے ، جوگی وی دُکھی اے ، جنگم وی دُکھی اے
تپسوی نوں دونا دُکھ اے
محلاں وچ ہوس تے آشا دے مارے ہن
میں سچ کہنا واں پر میری سُندا کوئی نہیں ۔"

یُونانی رِیت

قدیم یونان توں دو فکری ریتاں یادگار رہن :

(۱) عقلیت پسندی ۔

(۲) سریت تے باطنیت ۔

عقلیت پسندی دی ریت طالیس توں شروع ہوئی تے دیما قریطس ، ابیقورس ،
[...]شیس دے واسطے نال ہابس ، دیدرو تے کارل مارکس تیکر آئی ۔ سریت تے باطنیت
[...]ی ریت دا آغاز فیثا غورس توں ہویا تے اوہ افلاطون تے فلاطینوس دی راہیں شلائر ماخر
[...] ایوکن تیکر پجی ۔ ارسطو تے کانٹ نے ایہناں دوہاں وچ مفاہمت کران دا ترلا
[...]یا سی ۔ ایتھے اسیں یونانی سریت تے باطنیت دا ویروا کراں گے جنہاں دے اثرات
[...]ی تے پنجاب دے صوفی شاعراں تے بڑے ڈونگھے ہوئے سن ۔

[...] یونانی دیومالا وچ دیونیسس ۔ رومی ایس نوں بے کس کہندے سن ۔ انگور تے
[...]راب دا دیوتا سی ۔ اوس دی پوجا دی اک لگر آرفی مت سی جنہوں تھریس دی اک نیم
[...]ریخی شخصیت آرفیوس نیں رواج دتا سی ۔ کہندے ہن کہ آرفیوس راگ رنگ دا گنی سی ۔
[...]س نے اپنی اک نظم وچ کہیا اے کہ اوس نے پاتال دی سیر وی کیتی سی ۔ آرفی مت والے
[...]ناسخ چکر نوں مندے سن ، تے کہندے سن کہ موت توں پچھوں بندے دی روح اپنیاں
[...]ک یا بد عملاں دے مطابق نواں جنم لیندی اے ۔ اوہناں دا عقیدہ سی کہ جیون دکھ اے
[...]ے ایہہ جگ بندی خانہ اے جس وچ انسان دی روح آ کے پھس گئی اے ۔ اوہ گوشت

نہیں کرن کھاندے تے تپ جپ وچ ڈبے رہندے سن۔ کدی کدھار دیونیسیس دے پجاری شراب پی کے گٹ ہو جاندے تے اوس نشے بورے وچ سمجھدے کہ دیوتا دیونیسیس اوہناں دے اندر حلول کر گیا اے۔ اوہناں دا خیال سی کہ نشے وچ آدمی اپنے آپ توں باہر ہو جاندے۔[2] ہیری علم تیک پُج جاندا اے تے خدا نال رل مل کے جنم چکر توں آزاد ہو جاندا اے۔ جان برنٹ[3] لکھدے ہن کہ آرفی مت والیاں دے بہوں سارے خیال اوس زمانے دیاں ہندوواں نال رلدے جلدے ہن۔ پڑھے لکھے آرفی کہندے سن کہ بندے دی روح مادے دی آلائش توں پاک ہو کے ایس قابل ہو جاندی اے کہ اوہ دھیان یا مراقبے[4] وچ چلی جاوے تے مادے دیاں بندشاں توں آزاد ہو کے جنم چکر توں خلاصی پا لوے۔ یونانی سرّیت تے باطنیت[5] دا بانی فیثا غورس آرفی مت دا اِک مصلح سی۔

فیثا غورس (500 - 440 ق م) نے آرفیاں دے دو عقیدے قبول کر لئے۔ اِک تے ایہہ کہ انسان دی روح موت توں پچھوں باقی رہندی اے، دوجا ایہہ کہ روح نیک یا بُرے عملاں دے کارن نواں جنم لیندی اے۔ فیثا غورس نے مصر، بابل تے ایران دی سیاحت وی کیتی سی تے اوتھے دیاں سوجھواناں کولوں فیض پایا سی۔ مصر وچ شہنشاہِ ایران کمبوجیہ ہخامنشی نے اوس نوں قید کر لتا تے اپنے نال شام نوں لے گیا۔ کمبوجیہ دے مرن توں پچھوں اوس نوں رہا کر دتا گیا تے اوہ بابل چلا گیا جتھے اوس نے

ح 1: Enthusiasm ایہدا معنی اے خدا دا کسے دے اندر حلول کر جانا

ح 2: Ecstasy ایہدا معنی اے آپے توں باہر ہو جانا

ح 3: Early Greek Philosophy

ح 4: Mysticism

ح 5: Esotericism

ریاضی تے جوتش دے علم سکھے ۔ یونان واپس آکے اوس نے اک مجلس بناقی تے اک مدرسہ کھولیا جس وِچ مرداں تے عورتاں نوں اکٹھا پڑھاوندا سی ۔ اوس دے طالب علم دو جماعتاں وِچ ونڈے گئے :

(۱) ظاہریہ : جیہڑے صرف رسمی رواجی علوم پڑھدے سن ۔

(۲) باطنیہ : جنہاں نوں فیثا غورس پردے نال کول بٹھا کے سرّیت دی تعلیم دیندا سی ۔

فیثا غورس تے اوس دے پیرو جنم چکر دے قائل سن ۔ اک دیہاڑے فیثا غورس کدھرے جا رہیا سی ۔ اوس نے ویکھیا کہ اک بندہ اپنے کُتے نوں مارن لگ پیا تے کُتا پیڑ نال ٹُوں ٹُوں کرن لگ پیا ۔ فیثا غورس اوس بندے کول گیا تے اوس نوں آکھن لگا :

" او بھائی میاں ایس کُتے نوں نہ مار ، ایس دیاں چیکاں وِچ مینوں اپنے اک موئے ہوئے سجن دی آواز آ رہی اے "

فیثا غورس دے مت وِچ لوبیا تے گوشت کھانا ، سفید مرغے نوں ہتھ لانا ، پوری روٹی نوں توڑے بنا چک مار کے کھانا ، راتیں دیوے دے چانن وِچ آئینہ ویکھنا ، بلدی اگ نوں لوہے نال چھیڑنا منع سی ۔ فیثا غورس دے مت دی بابت جان برنٹ لکھدے ہن :

" فیثا غورس دے خیال وِچ ایس دُکھی ایس دُنیا وِچ پردیسی ہاں ، جسم رُوح دی قبر اے ، پر اساں نوں ایس توں آزاد ہون لئی خودکشی نہیں کرنی چاہیدی ، کیوں جے اسیں غلام ہاں ، ساڈا مالک رب اے جیہدے حکم بنا اساں نوں ایس جگ وِچوں رہائی نہیں مل سکدی ۔ ایس جگ وِچ ترے قسم دے لوک ہن جس طرحاں المپک کھیلاں وِچ آون والے ترے دھڑاں وِچ ونڈے جاندے ہن سبھ توں ہیٹھلا طبقہ دکانداراں دا ہے ۔ ایہناں توں اُتے اوہ ہن جو

جیہڑے کھیڈاں وچ حصہ لیندے ہن تے سبھ توں اچّا طبقہ تماشا ویکھن والیاں دا ہے۔ نفس نوں پاک کرن دا طریقہ ایہہ ہے کہ آدمی علم حاصل کرے تے اپنا سارا جیون ایسے گل لئی وقف کر دیوے کیوں جے اک فلسفی ای جنم چکر توں آزاد ہو سکدا اے۔"

فیثا غورس دے پیرو روح نوں بدن دی قید وچوں آزاد کران لئی فلسفہ[1] پڑھدے سن۔ اوہناں نے موسیقی، ریاضی تے جوتش دے علوم نوں بڑا نکھاریا تے نالے فیثا غورس دے اعداد دے نظریے نوں فروغ دِتا۔ فیثا غورس راگ دیاں سراں وچ اوہو ترتیب[2] تے سہج تلاش کردا سی جیہڑا اعداد وچ پایا جاندا اے۔ اوس نے کہیا کہ عدد سارے وجود دی اصل اے تے کائنات وچ جیہڑا تناسب نظری آوندا اے اوہ وی اعداد نال ای اے کیوں جے اعداد ای ہر شے دی بنیاد ہن تے ضد[3] جیہڑی طاق تے جفت اعداد وچ موجود اے اوہو ای اشیاء دا جوہر اے۔ ایس ضد تے توافق نال نیچر وجود وچ آئی اے۔ اوس دا دعویٰ سی کہ محبت، دوستی، عدل نیکی تے تندرستی دی تہہ وچ وی اعداد دا تناسب موجود اے۔ 8 دا عدد محبت تے دوستی دی علامت اے تے ۱۵ دا عدد کامل اے۔ طاق اعداد سعد ہوندے ہن تے جفت نحس ہن۔ فیثا غورس دے پیرو کہندے سن کہ کائنات دے توافق تے راگ دیاں سراں دے توافق دی اصل اِکو اے۔ ساڈے زمانے وچ آئن سٹائن نے وی کہیا اے کہ راگ دے توافق دی روشنی وچ اوس نے کائنات دے توافق دا کھوج کڈھیا سی۔ فیثا غورس نے سبھ توں پہلاں زمین نوں سیارہ کہیا۔ ارسطو نے اوس دے ایس خیال نوں رد کر دِتا۔

ح[1] : فلسفہ دی ترکیب فیثا غورس نے وضع کیتی سی، ایس دا معنیٰ "دانش دی محبت"

ح[2] : Harmony

ح[3] : Contradiction

پر آخر صدیاں دی تحقیق توں پچھوں فیثا غورس دا قیاس ای درست ثابت ہویا۔

فیثا غورس نے ریاضی نوں مرتب کیتا۔ اوس دی ریاضیاتی فکر دا سبھ توں ڈونگھا اثر افلاطون تے اوس توں پچھوں آون والے عقلیت پسنداں تے مثالیت پسنداں اُتے ہویا تے ایس طرحاں فلسفے دا سمبندھ شروع توں ریاضیات نال پکا پیڈا ہو گیا۔ برٹرنڈ رسل کہندے ہن کہ ریاضی دی نینہہ اُتے ایہہ گل فرض کر لئی گئی جے فکر[1] حس[2] توں برتر اے احساسات بدلدیاں رہندیاں ہن پر فکری صداقتاں ہمیشہ پیڈیاں ہوندیاں رہندیاں ہن تے ایہناں وچ ریاضیاتی صداقتاں دا اکیت ملدا اے۔ ایہہ عقیدہ جے کائنات وچ کجھ ازلی ابدی صداقتاں موجود ہن جیہڑیاں حیات توں بالاتر ہن ریاضی دی راہیں فلسفے وچ آیا سی۔ فیثا غورس نے آکھیا کہ اعداد حقیقی ہن ازلی ابدی ہن۔ بعد وچ افلاطون نے ایہناں اعداد نوں امثال[3] دا ناں دِتا تے ایہہ دعویٰ کیتا کہ امثال ازلی ابدی ہن تے ایہناں تائیں حیات دی نہیں عقل دی رسائی ہو سکدی اے۔ ایہہ خیال افلاطون توں لے کے ہیگل تیک مثالیت پسندی دا مڈھلا خیال اے۔ برٹرنڈ رسل ٹھیک ای کہندے ہن کہ افلاطونیت فیثا غورسیت دی ای بدلی ہوئی صورت اے ۔

وحدت الوجود یا ہمہ اوست دا فلسفہ فیثا غورس دے اک ہرد پارمی نائڈیس نے پیش کیتا سی۔ پارمی نائڈیس ایلیا دی ریاست دا وسنیک سی۔ ایس لئی اوس دے فلسفے نوں ایلیاطی کہندے ہن۔ ایہو فلسفہ بعد وچ تصوف دے نظریے وحدت وجود دی شکل وچ اگھڑیا۔ ایہہ خیال شروع توں سوجھواناں نوں پریشان کردا رہیا سی کہ کائنات دا مڈھلا اصول کیہہ اے۔ طالیس

ے A History of Western Philosophy

[2] Sensation : [1] Thought

[3] Ideas

نے آکھیا پانی اے ، ہیریقلیتس نے کہیا نہیں اگ اے ۔ ایمپی ڈکلیس دا خیال سی کہ کائنات
چار عناصر ہوا ، اگ ، مٹی تے پانی توں بنی اے ۔ دیما قریطس دا دعوی سی کہ ایٹم کائنات
دی اصل ہن ۔ پارمی نائڈیس نے آکھیا کہ کائنات دا مُڈھلا اصول وجود[1] اے جیہڑا واحد حقیقت
اے ۔ ایس وجود یا واحد حقیقت نوں اسیں عقل تے فکر نال ای جان سکدے ہاں ۔ حواس دا
عالم کثرت دا عالم اے ، کوڑ اے ، دکھاوا اے ، غیر حقیقی اے ، وہم اے ۔ ایلیاٹی فلسفہ پہلی
احدیت[2] اے ، جیہدے دا مطلب ایہہ ہے کہ ایس وچ کائنات نوں اک اصل اصول نال
سمجھن دا ترلا کیتا گیا اے ۔ پارمی نائڈیس دی حمایت کردیاں ہویاں زینو ایلیاٹی نے کہیا
کہ خدا تے کائنات اکو کجھ اے ۔ ایہہ نینہہ سی جس اُتے بعد وچ آون والیاں وجودی
صوفیاں نے وحدت الوجود دی شاندار عمارت اُساری سی ۔ ارسطو نے ایلیاٹی فلسفیاں دا ایہہ
نظریہ قبول کر لیا کہ کوئی شے عدم[3] وچوں پیدا نہیں ہو سکدی ، ایس لئی کائنات نوں خلق نہیں
کیتا گیا ، ایہہ ازل توں موجود اے تے ابد تیک باقی رہوے گی ۔

پارمی نائڈیس دی دلیل ایہہ سی کہ جس شے اُتے فکر نہ کیتی جا سکے اوہ موجود نہیں
ہو سکدی تے جیہڑی شے موجود نہ ہووے اوس اُتے فکر نہیں کیتی جا سکدی ، ایس لئی فکر
تے وجود اکو کجھ ہن ۔ اوہ کہندا اے کہ وجود حقیقی اک تے ایس وچ کوئی حرکت یا تبدیلی نہیں ہو
سکدی ۔ کائنات وچ جیہڑی تبدیلی یا حرکت سانوں نظری آوندی اے اوہ ساڈیاں نظراں دا
فریب اے ۔ زینو ایلیاٹی نے پارمی نائڈیس دی تائید کردیاں ہویاں حرکت دے خلاف اپنی
مشہور دلیل ایہہ دتی کہ اڈدا ہویا تیر اک ای وقت دو تھاں تے موجود نہیں ہو سکدا ۔ اک

ح 1 : Being

ح 2 : Monism

ح 3 : Nothingness

خاص وقت وچ اوہ کدھرے نہ کدھرے ٹھہریا ہویا ہووے۔ ایتھوں نتیجہ ایہہ نکلیا کہ اوہ شروع توں لے کے اخیر تک ساکن ہووے گا۔ ایس دی حرکت یا تبدیلی ممکن ای نہیں ہو سکدی۔

افلاطون دے فکر وچ عقلیت تے روحانیت دوواں دیاں رتیاں موجود ہن۔ اوس دی مثالیت ظاہر تے باطن دے فرق اتے قائم اے۔ ایہہ تفریق فیثا غورثیاں توں الیاطیاں کولوں لئی گئی اے۔ ویدانت وچ ایہو تفریق حقیقی برہمن تے غیر حقیقی مایا وچ ظاہر ہوندی اے۔ سچی گل تے ایہہ ہے کہ دنیا جہان دیاں قوماں دے تصوف تے عرفان وچ ظاہر تے باطن دا ایہہ فرق موجود اے۔ ویدانتی، اشراقی تے صوفی شروع توں ایس گل دے قائل رہے ہن کہ ظاہری عالم توں الگ اک ایہا عالم وی موجود اے جس تیک عقل تے حواس دی رسائی نہیں ہو سکدی تے جیہڑا کشف، اشراق یا باطن دیاں اکھیاں روشن ہون توں مگروں ای نظری آ سکدا اے۔ ایسے پاروں سائنس تے تصوف وچ بھنڈی پئی رہی اے۔ سائنسدان کہندے ہن کہ حقیقی عالم اوہو اے جیہڑا مشاہدے[1] تے تجربے[2] نال معلوم ہوندا اے۔ صوفی آکھدے ہن کہ ظاہری عالم کوڑ اے۔ حقیقی عالم اوسنوں نظری آوندا اے جیہنے تپ تیاگ نال اپنے باطن نوں روشن تے پاک کر لیا ہووے۔ دوجیاں لفظاں وچ ویدانت، اشراق تے تصوف دے مطابق پنج حواس توں الگ وی کوئی ایہی وجدانی[3] قوت موجود اے جیہڑی حقیقی عالم تیک پہنچ جاندی اے۔

افلاطون 427 ق م وچ جمیا۔ اوہ ایتھنز دے اک امیر گھرانے دا پتر سی تے اوس دا اصل ناں ارسطو کلیس سی۔ جوانی وچ اوسنوں پہلوانی دا شوق سی۔ بڑا دوہرا

۱۔ Observation

۲۔ Experience

۳۔ Intuition

گڈھالا تے ستراتا جوان سی۔ اوس دے موڈھے بڑے چوڑے سن۔ ایس لئی اوس دا ناں پلاٹو پے گیا جس دا معنیٰ اے چوڑیاں موڈھیاں والا۔ رسمی رواجی علوم گھر وِچ ای پڑھے تے نظماں لکھن لگ پیا۔ اِک دیہاڑے اوس دی ملاقات سُقراط نال ہوئی۔ اوہ سُقراط دی درویشی تے گمبھیر باتوں ایناں متاثر ہویا کہ سارے مشغلے چھڈ چھڈا کے سُقراط دے حلقے وِچ شامل ہو گیا۔ اپنے اِک مکالمے وِچ افلاطون کہندا اے کہ خُدا دا لکھ لکھ شکر اے جیہنے مینوں سُقراط دے زمانے وِچ پیدا کیتا اے۔ افلاطون دس ورھے اپنے استاد کول حاضری دیندا رہیا۔ سُقراط نوں زہر دے کے شہید کر دِتا گیا تے افلاطون نموجھان ہو کے دُوجیاں ملکاں دی سیاحت نوں نکل گیا۔ اوہ 12 ورھے مصر صقلیہ تے اطالیہ وِچ بھوندا پھریا۔ 387 ق م وِچ ایتھنز واپس آیا تے اِک باغ وِچ جس نوں اکیڈمی کہندے سن اپنا مدرسہ کھول دِتا۔ اپنی موت تیکر اوہ ایسے باغ وِچ درس دیندا رہیا۔ اوہنے ساری عمر ویاہ نہیں کیتا تے اپنا سارا جیون پڑھن پڑھان لئی وقف کر دِتا۔ اوہدیاں مکالمیاں وِچوں جمہوریہ، قوانین، ضیافت، غورجیاس، اپالوجی، فیدو، طیماوس، فیدرس تے کیراٹولیس بہو مُلّے ہن۔ اِک مکالمے وِچ اوس نے اِک مثالی ریاست[1] دا تصور دی پیش کیتا اے جس وِچ اِشتمالی معاشرے دی پہلی جھلک نظر آوندی اے۔

افلاطون اپنے مثالیت دے نظریے لئی مشہور ہویا۔ اوہدی مثالیت اِک بڑا منطقی نظام اے۔ اوستوں اشراقی دی ریت دی یادگار اے جس نوں افلاطونیت[2] یا اشراقیت وی کہیا جاندا اے۔ اسیں ایتھے اشراقیت دا ویروا کراں گے پر ایس نوں سمجھن لئی ویدانت دی مثالیت نوں ساہمنے رکھنا ضروری اے۔ افلاطون دے امثال[3] اَزلی تے اَبدی ہن، غیر مخلوق ہن

---

[1]: Utopia

[2]: Platonism

[3]: Ideas

اوہ مادی عالم دیاں تبدیلیاں توں متاثر نہیں ہوندے ۔ مادی عالم دیاں جتنیاں چیزاں ہن اوہ سبھ ایہناں امثال دے سانچے ہن ۔ مادہ نام مواد اے جس اُتے امثال دی چھاپ لگدی رہندی اے ، تے ایس جگ دیاں چیزاں بندیاں ہن ۔ افلاطون کہندا اے کہ حقیقی عالم ابدی ازلی امثال دا عالم اے جس نوں عقل ای جان سکدی اے ۔ جس ظاہری عالم دا علم سانوں حواس نال ہوندا اے اوہ غیر حقیقی اے نظر دا دھوکھا اے ۔ افلاطون دی عقلیت دے نال اوہدیاں مکالمیاں وچ ایسے خیال وی ملدے ہن جیہڑے فیثا غورس تے اوس دیاں بالکیاں کولوں اخذ کیتے گئے ہن ۔ افلاطون سنسار چکر دا وی قائل اے تے کہندا اے کہ نیک بندے دی روح موت توں پچھوں اپنے اصل دیس نوں چلی جاندی اے ۔ بد روحاں دوجا جنم لیندیاں ہن مثلاً بے پرواہ آدمی بھجی ہرنے کے اُٹھن گے تے کوئی مورکھ مچھیاں بن جاون گے ۔ افلاطون کہندا اے کہ ہر بندے وچ دو روحاں ہوندیاں ہن ؛ اک فانی دوجی غیر فانی ۔ غیر فانی روح نوں خدا نے پیدا کیتا اے تے فانی کجھ دیوتا دی تخلیق اے ۔ فانی روح لذت تے شہوت دی رسیا ہوندی اے تے غیر فانی روح نفس دیاں خواہشات نوں مٹا دیندی اے ۔ غیر فانی روح سر وچ رہندی اے تے فانی سینے وچ ہوندی اے ۔ روح دی ایہہ تقسیم بعد وچ ارسطو دے راہیں مسلماناں دی سوچ وچ وی دھاگی سی ۔ اگے جا کے اسیں ایس گل دی تفصیل بیان کراں گے ۔

افلاطون کہندا اے کہ صرف فلسفی ای امثال دے حقیقی عالم دی اصل نوں پا سکدے ہن عام بندیاں دی نظر مادی یا ظاہری عالم وچ ای کھچ کے رہ جاندی اے ۔ حقیقی تے غیر حقیقی ظاہر تے باطن دا فرق اوس نے اپنی غار دی مشہور تمثیل وچ نکھیڑ کے دسیا اے ۔ اوہ کہندا اے کہ عام کیہڑے اوہناں قیدیاں دی طرحاں ہن جنہاں نوں کسے غار وچ جکڑ کے بہا دتا جاوے ۔ اوہ ایوں جکڑے ہوئے ہون کہ اوہ صرف سامنے ای دیکھ سکن تے اوہناں دی نظر ایدھر اودھر نہ جا سکے ۔ ایہناں قیدیاں دی کنڈ مگر اگ دا بھانبڑ مچ رہیا اے تے سامنے غار دی کندھ اے ۔

ایہناں تے کندھ وچ وچکارلی تھاں خالی لے۔ اوہناں دے مگر جیہڑی اگ بل رہی اے ایس دے پاروں اوہ اپنے تے اپنی کندھی مگر ٹرن والیاں دے صرف پرچھانویں ای ساہمنی کندھ اُتے ویکھ سکدے ہن تے اوہناں دی حقیقت توں بے خبر رہندے ہن۔ بعد دیاں صوفیاں دا ایہہ خیال کہ مادی یا ظاہری عالم غیر حقیقی اے ایس لئی مندا اے تے روح جسم دے بندی خانے وچ پھس گئی اے جس توں خلاصی پان لئی ریاضت تے مراقبہ ضروری اے۔ افلاطون توں ای اخذ کیتا گیا اے۔

افلاطون دی باطنیت[1]، روح دی بقا، سنسار چکر، ظاہر باطن دا فرق تے ریاضی وچ دلچسپی فیثاغورس دی دین اے تے ایہہ خیال کہ مادی عالم حواس دا فریب اے پارمی نائیڈیس توں لیا گیا اے۔ افلاطون نوں اشراقیاں تے صوفیاں دا آگو سمجھیا جاندا اے، کیوں جے اوس دا

(1) ایہہ خیال اشراقی، تصوف تے عرفان دا مُڈھلا تصور بن گیا سی کہ مادی دنیا غیر حقیقی اے تے حقیقی عالم دا محض عکس اے۔ ایس دنیا نوں عکس تے بدن نوں روح دا بندی خانہ سمجھ لیا جائے تے بندے دی عمل دی قوت ٹھٹھمبر کے رہ جاندی اے تے اوہ سماج دی اصلاح کرن دی بجائی گُٹھے لگ کے روح نوں مادے دی قید توں چھڑان دے آہر لگا رہندا اے

(2) صوفیاں نے حسن مطلق تے عشق حقیقی دے تصور دی افلاطون کولوں لئے ہن۔ افلاطون اپنے اک مشہور مکالمے سمپوزیم وچ عشق نوں ایراس[2] آکھدے۔ جس دا سمبندھ شروع توں حسن مطلق[3] نال سِدھا آرہیا اے۔ جد کوئی بندہ ایس جگ وچ کسے سوہنے بندے نوں دیکھدا

---

[1]: Esotericism — ہر ظاہر دا اک باطن اے جیہڑی اوس دی اصل ہچ اے۔

[2]: Eros

[3]: Absolute Beauty

اے ۔ اوس دی روح وچ حسنِ مطلق دی یاد نویں سرے توں اگھڑ آوندی اے، جس دا سایہ اوس
سوہنے بندے دے مکھڑے اُتے پے رہیا اے[2] ۔

(3) افلاطون سندی ذاتِ احد[1] کائنات توں وکھ اے ۔ کائنات دا انتظام چلاون لئی کجھ روحاں
ہن جیہڑیاں ذات احد تے مادی کائنات وچ واسطے دا کم دیندیاں ہن ۔ لوگس[3]
ایہناں روحاں دا آگو اے ۔ لوگس ذات احد دی تجلی[4] اے جس وچوں کائنات
ایوں نکلی اے جیویں سورج وچوں شعاعواں پھٹدیاں ہن ۔ اشراق یا باطن دی
روشنی نال ذات احد دی معرفت حاصل ہو سکدی اے، عقل اوس تیک نہیں پُج سکدی
ایسے تصور نوں ابدوں وچ فلاطینوس نے نوفلاطونیت دی شکل وچ پیش کیتا سی ۔ لوگس
دا خیال حسین بن منصور حلاج تے شیخ اکبر محی الدین ابن عربی دے ھُو ھُو تے حقیقت
الحقائق دا روپ بدل کے تصوف وچ شامل ہویا سی ۔

رواقیت

یونان دے زوال مگروں رومیاں دے عروج دا زمانہ آیا تے رواقیت دے فلسفے دی
اشاعت ہوئی ۔ ایس فلسفے دا بانی زینو قبرص دا وسنیک فونیقی نسل دا بندہ سی جیہڑا اک
رنگ برنگے پچھجے[5] ہیٹھ بہہ کے درس دیندا سی ایس لئی اوہدے فلسفے نوں رواقیت آکھن لگ
پئے ۔ اوہدی مانتا کرن والیاں وچ ایپک ٹیٹس، قیصر مارکس آرلیس تے سینیکا مشہور ہوئے ۔

ح1 : One — ح2 : Trascendent

ح3 : Logos — ح4 : Emanation

ح5 : پچھجے نوں Stoa کہندے ہن جس توں ایس فلسفے دا ناں Stoicism پے گیا

اوہناں دے فلسفے دا اصل اصول ایہہ سی کہ کوئی غیر مادی شے موجود نہیں ہو سکدی تے علم صرف جسمانی حسیات دے واسطے نال ای حاصل ہو سکدا اے ۔ ایس مادیت اُتے اوہناں وحدتِ وجود دا پیوند لایا تے کہیا کہ خدا ایس کائنات دی رُوح اے جیہڑی اُدھ اَگ اے تے اوہ کائنات وِچ اِنج رچی ہوئی اے ۔ ایسے طرحاں انسانی رُوح وی اَگ اے ، جیہڑی اوہدے بدن وِچ دھاگی اے ۔ اوہ رُوح نوں عقلِ مطلق وی کہندے سن ، پر رُوح دی طرحاں عقل نوں وی مادی سمجھدے سن ۔ اوہناں دی تعلیم ایہہ سی کہ کائنات وِچ توافق[1] تے تناسب پایا جاندا اے تے کائنات دی ہر شے سبب مسبب[2] دی زنجیر وِچ جکڑی ہوئی اے ایس لئی بندہ سراسر مجبور اے ۔ اپنے وحدتِ وجود دے عقیدے نوں ثابت کرن لئی اوہ قدیم فلسفیاں وی طرحاں ایہا دلیل دیندے سن کہ کوئی شے عدم توں وجود وِچ نہیں آ سکدی ایس لئی کائنات نوں کسے شخصی خدا نے تخلیق نہیں کیتا سگوں کائنات نوں ای خدا منّدا ہوسی ۔ رواقیین نے کائنات نوں خدا کہیا ۔ مگروں آون والے صوفی وی اوہناں دی طرحاں کائنات یا وجودِ مطلق[3] نوں خدا آکھن لگ پئے ۔ ایہہ خیال رواجی مذہب دے ایس عقیدے دے خلاف سی کہ خدا نے اپنی قدرت نال کائنات نوں عدم وچوں پیدا کیتا سی ۔ ایسے لئی شوپنہائر نے کہیا اے کہ وحدتِ وجود شائستہ قسم دا الحاد اے کیوں جے ایس نال شخصی خدا دے وجود دا انکار لازم آوندا اے ۔ رواقی فلسفی ضبطِ نفس نوں ضروری جاندے سن تے کہندے سن کہ آدمی اپنے جذبات نوں عقل دے قابو وِچ دے کے ای انسان بن سکدا اے ۔ جیہڑا بندہ جذبات تے شہوات دا غلام ہووے اوہ انسان نہیں ہوندا سگوں ڈنگر ہوندا اے ۔ زینو مارکس آریلیس تے ایپک ٹیٹس آپوں

ص1 : Harmony

ص2 : Cause and Effect

ص3 : Absolute Being

دی اخلاق دے پوڑی نمونے سن۔

یونان دی سبری تے اشراقی ریت دا آخری وڈا ترجمان فلاطینوس 204ء مصر دے اک شہر لکوپالس وچ جمیا سی۔ اوس نے سکندریہ جا کے امونیس سکاس کولوں فلسفہ پڑھیا۔ بعض پڑچول کرن والے کہندے ہن کہ نوفلاطینیت دا جہیڑا فلسفہ فلاطینوس دے نال منسوب کیتا جاندا اے۔ اوس نوں دراصل امونیس سکاس نے ای پیش کیتا سی۔ امونیس سکاس عیسائی مذہب دا مخالف سی تے عیسائیت دے خلاف تقریراں کردا رہندا سی۔ ایہہ اوہ زمانہ اے جدوں عیسائیت دی اشاعت زور و زور ہو رہی سی تے یونان دے فلسفی ایس اگے ڈگا لاون دا ترلا مار رہے سن۔ سکندریہ وچ فلاطینوس نوں ہندوستان دیاں لوکاں نال دی ملن دا موقع ملیا سی۔ ایہہ ہندوستانی بودھ سن جہیڑے تجارت دے نال نال بدھ مت دا پرچار وی کردے رہندے سن۔ ایہناں بودھاں نے سکندریہ وچ اپنی اک الگ بستی وسائی ہوئی سی۔ اوہناں نال مل کے فلاطینوس دے دل وچ ہندوستان تے ایران دی سیاحت دا شوق پیدا ہویا۔ اوہ ایہناں ملکاں وچ جا کے اوتھے دیاں دانیاں کولوں فیض لینا چاہندا سی۔ قیصر روم گاردیاں نے ایران اتے چڑھائی کیتی تے فلاطینوس وی اوس دی فوج وچ بھرتی ہو گیا کہ ایس بہانے ایران تے ہندوستان جاون دا موقع مل جائے۔ قیصر جیب ای قتل ہو گیا تے فلاطینوس انطاکیہ چلا گیا۔ کجھ دناں بعد اوہ روم آ گیا تے اوتھے اپنا مدرسہ کھول دتا۔ فلاطینوس بڑا بیبا آدمی سی۔ اوہدیاں مٹھیاں تے مجھ بجھ والیاں گلاں سُن کے لوکیں اوس تے ڈُلھ ڈُلھ پیندے سن۔ اوہ اکلاپے نوں پسند کردا سی مراقبے وچ ڈُبیا رہندا سی۔ دولت تے شہرت توں دور نسدا سی۔ اوہدیاں بالکیاں وچوں امیلوس، فرفوریوس تے اسٹوکیس مشہور ہوئے سن۔ فلاطینوس دے علم دا چرچا ہویا تے قیصر روم گیلیس تے اوہدی ملکہ سلوینیا وی اوہدیاں عقیدت منداں وچ شامل ہو گئے۔ فلاطینوس دی خواہش سی کہ اوہ اک شہر افلاطون آباد دے ناں نال آباد کرے جتھے پڑھے لکھے سوجھوان رل مل کے رہن سہن۔ قیصر تے اوہدی ملکہ نے ایہہ شہر آباد کراں دا حتن وی کیتا پر فلاطینوس دی موت

دے کارن ایہہ منصوبہ ادھوٹے ای رہ گیا۔

فرفوریوس نے اپنے استاد فلاطینوس دے 54 رسالے پچھ دیاں جلداں وچ جنہاں نوں اینڈز (انسٹلی معنے ہن نوں) کہندے ہن اکٹھے کیتے۔ 9 دے عدد نوں فیثاغورث مبارک سمجھدے سن، ایس لئی 9 جلداں ترتیب دتیاں گئیاں سن۔ ایہناں رسالیاں وچ فلاطینوس نے روح تے اوہدی بقا تے کھل کے بحث کیتی اے۔ ایہناں رسالیاں دے بعض مقامات بقول برٹرنڈرسل[1] اجیہے اچے ہن کہ اوہناں دی مثال سرف دانتے دی فردوس وچ ای ملدی اے۔ فلاطینوس دی موت توں پچھوں فرفوریس نے درس دا سلسلہ جاری رکھیا تے اپنے استاد دی تعلیم نوں پھیلایا ای نہیں سگوں اوس وچ وادھاوی کیتا۔ فرفوریس نے افلاطون تے ارسطو دے نظریات دی سانجھ اُتے زور دتا سی۔

فلاطینوس دے فلسفے نوں نو اشراقیت یا نو افلاطونیت کہندے ہن کیوں جے اوس نے افلاطون دے اشراقی عقائد نوں نویں سرے توں ترتیب دے کے اپنے فلسفے دا مڈھ بنھیا سی۔ اوسدا تجلی دا خیال وی افلاطون توں اخذ کیتا گیا اے۔ افلاطون نے آکھیا سی کہ ذات احد[2] یا خدا کائنات توں وکھ اے، نظام کائنات نوں چالو رکھن لئی کجھ روحاں ذات احد تے کائنات وچ رابطے دا کم دیندیاں ہن۔ لوگس ایہناں روحاں دا آگو اے۔ عقل دی رسائی ذات احد تیکر نہیں ہو سکدی صرف باطن دی روشنی یا اشراق نال ای ذات احد دی معرفت حاصل کیتی جا سکدی اے۔ فلاطینوس نے ایہہ نہیں دسیا کہ جد ذات احد کائنات توں وکھ اے تے کائنات اوس وچوں کیویں نکلی سی۔ ویدانت دی طرحاں اوہ وی ایس گل دا ویروا کرن لئی شاعرانہ تمثیلاں کولوں کم لیندا اے تے کہندا اے کہ کائنات ذات احد وچوں ایویں نکلی اے

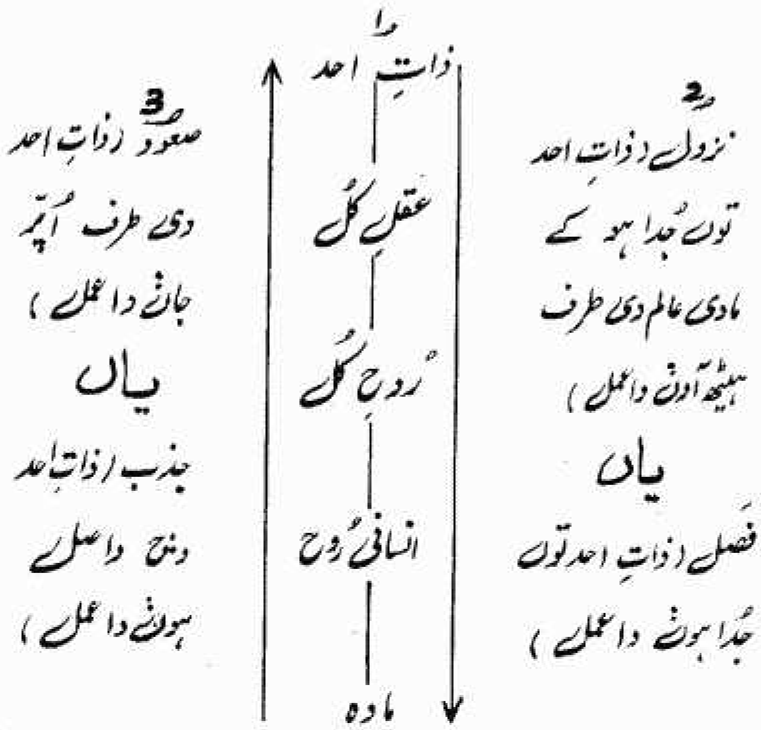
1. A History of Western Philosophy ,
2. One ;

جیویں مکڑی وچوں جالا یا سورج چ وچوں کرناں نکلدیاں ہن ۔

افلاطون وانگوں فلاطینس لئی وی انسان دے جیون دا مقصد ایہہ ہے کہ اوہ ایس مادی دنیا یا حواس دی دنیا توں بے تعلق ہو کے اپنی روح نوں بدن تے حواس دی قید توں آزاد کرا لوے ۔ ایس عمل نوں اوہ پاک کرن[1] دا عمل کہندا اے ۔ ایہہ گل بعد وچ صوفیاں نے تصفیۂ باطن تے تزکیۂ نفس دے ناں تے اپنائی سی ۔ اوسدے خیال دے مطابق روح نوں مادے دے بندی خانے توں خلاصی دوان لئی مراقبہ[2] ضروری اے ۔ مراقبے دی حالت وچ بندے دی روح مادی عالم توں بلند تر ہو کے ذاتِ احد وچ کھپ جاندی اے ۔ فلاطینوس نے دعویٰ کیتا سی کہ اوسنوں مراقبے دی حالت وچ کئی واری ذاتِ احد نال واصل ہون دا تجربہ ہویا سی ۔ فلاطینوس دے تجلی دے نظریے نوں نو اشراقیت دا مڈھلا خیال سمجھیا جا سکدا اے ۔ اوہ کہندا اے کہ عقل ، روح ، انسان دی روح تے مادہ درجہ بدرجہ ذاتِ احد وچوں نکلے ہن ۔ انسان دی روح مادے دی قید وچوں آزاد ہو جائے تے اوہ دوبارہ اپنے اصل دی طرف پرواز کر جاندی اے تے اوس وچ کھپ جاندی اے ۔ ایہہ گل سمجھن لئی اگلے صفحے تے دتی ہوئی جدول نوں چیت دھر لینا چاہیدا اے ۔

ح ۱ : Katharsis

ح ۲ : Contemplation

مسلمان دانیاں ایس نظریے نوں نزول وصعود (ہیٹھ آونا تے اُتّے جاونا) یاں فصل و جذب (جُدا ہونا تے واصل ہو جانا) کہیا تے قبول کر کے ایس نوں رواج دِتّا۔

تجلّی دے ایس نظریے دی تشریح کردیاں ہویاں فلاطینوس نے سُورج دی مثال دِتّی اے۔ اوہ کہندا اے کہ ذاتِ احد سُورج دی طرحاں اے۔ اوس وِچوں عقل تے رُوح دا بہاؤ اِنج ہوندا اے جیویں سُورج وِچوں شعاعواں چھلک پیندیاں ہَن۔ مادہ اوہ اَنھیرا اے جس تیک ایہہ شعاعواں نہیں پُہنچ سکدیاں۔

بُدھ مت تے ویدانت دی طرحاں فلاطینوس دا اخلاق وی منفی اے اوہ مادے نوں بُرائی دی جَڑ آکھدے ہَن۔ مادہ بُرائی اے ایسے لئی مادی عالم وی بُرائی دا گڑھ اے، ضروری اے کہ رُوح نوں ایس مادی عالم توں خلاصی دوا کے تے اوہنوں مادے دی آلائش توں پاک کر کے

ح1 : One
ح2 : Descent
ح3 : Ascent

دوبارہ ذات احد وچ غرق کردتا جاوے۔ اوہدے خیال دے مطابق ترک تیاگ مجھ توں سے اچی نیکی اے۔

کجھ سوجھواناں دا خیال اے کہ فلاطینوس اپنشداں تے بدھ مت توں متاثر ہویا سی۔ جی، ٹی، گیرٹ لکھدے نیں[1]۔

"سکندریہ وچ بودھاں دا اک پورا محلہ آباد سی، ایہہ لوک ہندوستان توں پرچار کرن لئی آئے سن۔ فلاطینوس دے افکار اتے بدھ مت دا اثر ہویا سی۔ فلاطینوس ہندی فلسفے دا شیدائی سی تے چاہوندا سی کہ ہندوستان جا کے ودواناں نال گل بات کرے پر اوس دی ایہہ خواہش پوری نہ ہو سکی"۔

ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ نو فلاطونیت، ویدانت تے بدھ مت وچ کجھ خیالاں دی سانجھ پائی جاندی اے۔ فلاطینوس لکھدے نیں[2]۔

"جیہڑیاں روحاں مادے دی قید توں آزاد ہو کے پاک ہو جاندیاں ہن، اوہناں دا سمبندھ جسم نال مُک جاندا اے تے جسم دے بندی خانے توں خلاصی پا کے اوہ اصل حقیقت تے وجود وچ جذب ہو جاندیاں ہن"۔

اپنشداں دا کڈھلا خیال وی ایہو ہے کہ جیو آتما اتے ایس مادی دنیا دے مایا ہون دا راز کھل جائے تے اوہ برہمن (وجود حقیقی) وچ جذب ہو جاندی اے۔

فلاطینوس دیاں رسالیاں وچ تناسخ دا ذکر وی آیا اے۔ اوہ ایہہ وی کہندا اے کہ اصل حقیقت تیک عقل دی رسائی نہیں ہو سکدی تے دھیان یا مراقبے دی حالت وچ ای بندے دی روح مادی عالم توں بالاتر ہو کے اوس دا شعور حاصل کر سکدی اے۔ ایس دے باوجود قطعی طور

---

[1] Legacy of India

[2] Enneads

تے ایہہ گل نہیں کہی جا سکدی کہ فلاطینوس نے اپنا فلسفہ بدھ مت یا ویدانت توں لیا سی۔ ایسے فیثا غورث، پارمی نائڈیس تے افلاطون دے بارے گل کر دیاں ہویاں لکھ چکے ہاں کہ سنسار چکر ظاہری عالم تے باطنی عالم دی تفریق تے مادی عالم دے فریب نظر ہون دے خیال مڈھ قدیم توں یونانی فلسفیاں نوں معلوم سن۔ ہیروڈوٹس اپنی تاریخ وچ کہندا اے کہ سنسار چکر دا خیال یونانیاں نے مصریاں کولوں اخذ کیتا سی۔ ایس گل دی کوئی تاریخی شہادت نہیں لبھدی کہ قدیم یونانی فلسفیاں تیک اُپنشداں یا بدھ مت دی تعلیم پہنچ گئی سی۔ اصل گل ایہہ اے کہ ساریاں قوماں دے سوجھوان اکو جیہے مسائل تے کم و بیش اکو طرحاں سوچدے آ رہے ہن ایس لئی مڈھلے علمی تے عرفانی خیالات وچ مشابہت دا نظر آونا کوئی اچرج گل نہیں سمجھی جا سکدی۔ ممکن اے فلاطینوس نوں بودھاں نال مل کے اوہناں دے تے اپنے خیال اکو جیہے لگے ہون تے اوہنوں ایس گل دی تانگھ پیدا ہوئی ہووے کہ اوہ ہندوستان جا کے ایہناں دی پرکھ پڑچول کرے۔

نو اشراقیت دے اثرات عیسائیاں تے مسلماناں دی فکر اتے بڑے گوڑھے تے ڈونگھے ہوئے سن۔ ولی آگسٹائن فلاطینوس دا بڑا مداح سی تے کہندا سی کہ فلاطینوس وچ افلاطون دی روح نے نواں جنم لیا سی۔ اوہ افلاطون نوں فلسفیاں دا مسیح آکھدا سی۔ اوسدا خیال سی کہ جے فلاطینوس دے فلسفے وچ تھوڑی جیہی تبدیلی کر دتی جائے تے اوہ عیسائی مذہب بن جاوے۔ ایسے لئی اڈورمائر[1] نے نو فلاطونیت دا ذکر مسیحی علم کلام دے سلسلے وچ کیتا اے۔ سٹیس[2] اوس نال اتفاق نہیں کر دا تے کہندا اے کہ عیسائیت تے نو فلاطونیت وچ مڈھلا اختلاف اے، کیوں جے فلاطینوس شخصی خدا دا منکر اے۔ ولی کلیمنٹ وی نو فلاطونیت دا بڑا شیدائی سی۔ اوس نے ایس فلسفے تے عیسائی مذہب وچ مطابقت پیدا کرن دا ترلا وی کیتا سی۔ اوسدے پیروی وچ نگروں آون والے عیسائی

---

[1] : History of Philosophy

[2] : A Critical History of Greek Philosophy

عالماں نے حضرت عیسیٰ نوں رب دا پُتر بنا دتا گئی۔ اَج دی رومن کیتھولک فرقے دی تعلیم وچ نوفلاطونیت دی بُنتر موجود اے۔

نوفلاطونیت اسلام توں پہلاں ایران تے عراق وچ پھیل چکی سی۔ خسرو انوشیرواں ساسانی دے عہد وچ رُوم دے قیصر جسٹینین نے ایتھنز تے روم دیاں مدرسیاں نوں بند کرا دتا (529ء) تے فلسفیاں نوں دیس نکالا دتا۔ فلسفی ایدھر اودھر کھنڈ پنڈ گئے۔ ست فلسفی نٹھ کے خسرو انوشیرواں دے دربار وچ آ گئے۔ خسرو انوشیرواں نے اوہناں دا بڑا آدر بھا کیتا۔ ایہناں فلسفیاں دا ملاکرا ایران دیاں مجوسیاں نال ہویا تے دوہاں وچ مناظرے ہون لگ پئے۔ جیہدے نال نوفلاطونیت ایران وچ رواج پا گئی۔ 550ء وچ خسرو انوشیرواں نے صوبہ خوزستان دے اک شہر گندے شاپور (عرب ایس نوں جندے شاپور کہندے ہن) وچ مدرسہ کھولیا جس وچ فلسفے تے طب دا درس دتا جاندا سی۔ نیقیہ دی کونسل وچ عیسائی دو دھڑاں وچ ونڈے گئے سن۔ ایہناں وچوں نسطوریاں نوں گمراہ قرار دتا گیا، تے اوہ بھج کے شام وچ آ گئے۔ ایتھے اوہناں اوڈیسہ تے نفیبین دیاں شہراں وچ اپنیاں درس گاہاں کھولیاں تے فلسفے دا درس جاری کیتا۔ اوہ نوفلاطونیت دا فلسفہ پڑھاوندے سن۔ اک درس گاہ (حرّان) عراق وچ صابیاں دی کھول رکھی سی، جتھے فلسفے ہیئت تے ریاضی دی تعلیم دتی جاندی سی۔ زاب دی جنگ وچ بنو اُمیہ نوں شکست ہوئی۔ تے اقتدار بنو عباس دے ہتھ وچ آ گیا۔ اوہناں بغداد نوں اپنا دارالخلافہ بنایا۔ بنو عباس نوں ایرانی موالیاں دی امداد نال حکومت ملی سی ایس لئی اوہناں ایرانیاں نوں بڑے بڑے عہدے دتے۔ وزارت خاندان برامکہ نوں سونپی گئی۔ برامکہ نوادھارا دے بودھ پرمکھ دی اولاد سی۔ یحییٰ برمکی تے اوہدے پتر جعفر برمکی تے فضل برمکی بڑے سخی، دیالو تے علم دوست سن۔

---

(1) : سنسکرت وچ پرمکھ دانے تے وڈے نوں آکھدے ہن۔ پرمکھ عربی وچ آ کے برمک بن گیا سی جس توں برمکی خاندان مشہور ہویا۔

ایسے لئی اوہناں دے محلاں وِچ دنے راتیں عالماں تے سُوجھواناں دا جمگھٹ رہندا سی۔ بنو عباس وِچوں ماموں الرشید علم تے فن دا بڑا قدردان سی۔ اوس نے بغداد وِچ بیت الحکمت تے دارالترجمہ کھولیا تے یُونانی، سریانی، سنسکرت تے پہلوی زباناں وِچوں چونویاں کتاباں دے ترجمے کروائے۔ جیہڑی کتاب ترجمہ کیتی جاندی سی ماموں الرشید اوس دے وزن نال تول کے ترجمہ کرن والے نوں سونا دیندا سی۔ ایہہ سلسلہ 750ء توں لے کے 900ء تیک جاری رہیا۔ ترجمہ کرن والے عالم تے بودوان حرّان، اودیسہ، گندے شاپور تے نصیبین دیاں مدرسیاں وِچوں آئے سن، حرّان دا مشہور عالم ثابت بن قرہ سی، جیہڑا یونانی، شامی تے عربی دا فاضل سی۔ اوس نے طب، فلسفے، ہیئت تے ریاضی دیاں کتاباں عربی وِچ ترجمہ کیتیاں۔ ایہہ کم اوس دے پُتر ابو سعید سنان تے پوتریاں ابراہیم تے ابوالحسن ثابت نے وی جاری رکھیا۔ نسطوری عیسائیاں وِچوں ابو یحییٰ بن البطریق نے اقلیدس دا ترجمہ کیتا۔ قسطا بن لوقا تے حنین بن اسحٰق نے ریاضی تے علم ہیئت دیاں کتاباں عربی وِچ منتقل کیتیاں۔ شامی زبان وِچوں جیہڑیاں فلسفے دیاں کتاباں دا ترجمہ کیتا گیا، اوہناں وِچوں یونانی فلسفے دی نو فلاطونی تشریح کیتی گئی سی۔ ایسے لئی یونانی فلسفے دے نال نال نو فلاطونیت مسلماناں وِچ پھیل گئی۔

سنسکرت وِچوں ریاضی، نجوم، طب تے ہیئت دیاں کتاباں دے ترجمے کیتے گئے۔ ابن ندیم الفہرست (377ھ) وِچ لکھدا اے کہ یحییٰ برمکی، جعفر برمکی تے فضل برمکی نے ہندوستان دیاں پنڈتاں، ویداں تے ودواناں نوں بغداد سدّیا تے ایہناں دی امداد نال سنسکرت دیاں کتاباں عربی وِچ ترجمہ کیتیاں گئیاں۔ سندھ توں اک پنڈت برہم گپت دی برہمپت سدھانت لے کے بغداد گیا تے اک ریاضی دان ابراہیم فزاری نے ایس نوں عربی وِچ ترجمہ کیتا۔ ہارون الرشید اپنے علاج لئی ہندوستان توں وید بلائے سن۔ ابن ابی اصیبعیہ اپنی تاریخ الاطباء وِچ لکھدا اے کہ اک واری ہارون الرشید مانداپے گیا۔ درباری طبیباں نے بڑا ترلا ماریا پر اوہ نرویا نہ ہو سکیا۔ آخر اک ہندی وید منکہ دے علاج نال اوہنوں شفا ہوئی۔ منکہ نوں سنسکرت دیاں کتاباں ترجمہ کرن دا

کم سپرد کیتا گیا۔ کئی ہور ویداں دا ذکر وی تاریخ وچ ملدا اے۔ ایہناں وچوں بہلہ، فلبر فل، سندباد، تے بازی گر مشہور سن۔ مسلماناں نے 9 تیک حسابی رقماں لکھن دا طریقہ وی ہندی عالماں کولوں سکھیا سی تے اوہناں نوں ارقام ہند کہندے سن۔ جاحظ لکھدا اے:

" ہندی نجوم (جوتش) تے ریاضی دے عالم ہن تے طب وچ وی ماہر ہن "

طب وچ سشرت تے چرک دیاں کتاباں عربی وچ ترجمہ کیتیاں گئیاں۔ کرتک دمنک دے پہلوی ترجمے نوں ابن المقفع نے کلیلہ دمنہ دے ناں نال عربی وچ منتقل کیتا۔ بودھاں دیاں کئی جاتک کہانیاں الف لیلہ ولیلہ وچ شامل ہو گئیاں۔ عرب بودھاں نوں سمنیہ یا محمرہ (لال بانے والا) کہندے سن۔ ماموں الرشید دے استاد نظام، ابوالہذیل علاف تے دوجے معتزلی عالماں دے مناظرے سمنیہ نال ہوندے سن، جنھوں مسلمان بدھ مت توں آشنا ہو گئے۔

الٰہیات ارسطو دا عربی ترجمہ 226ھ وچ ہویا۔ ایہہ ارسطو دی لکھی ہوئی نہیں سی، سگوں فلاطینوس دی اینیڈز دیاں آخری ترے فصلاں دا خلاصہ سی جیہڑا نیماح حمیسوی نے کیتا سی۔ مسلماناں ایس نوں ارسطو دی کتاب دے بھلیکھے ترجمہ کیتا تے فلاطینوس دے خیالات ارسطو نال منسوب کر دتے۔ ایس طرحاں جیہڑا فلسفہ مسلماناں وچ مقبول ہویا اوہ ارسطو دا فلسفہ نہیں سی فلاطینوس دے افکار سن۔ فرینک تھلی نے لکھیا اے کہ ارسطو دے فلسفے کئی صدیاں توں نوفلاطونی حاشیاں دے پردے پچھے لکے سن، جنہاں نوں اٹھانا سوکھا کم نہیں سی۔ مسلماناں وچ ایس نوفلاطونیت دی ترجمانی دا حق الکندی، اخوان الصفا، الفارابی تے بوعلی سینا نے ادا کیتا۔

ابو یعقوب اسحٰق الکندی (م 864ء) مسلماناں وچ نوفلاطونیت دا پہلا شارح سمجھیا جاندا اے۔ اوہ ماموں الرشید دے بیت الحکمت وچ ترجمہ کرن دا کم کردا سی۔ اوہنے ارسطو دی کتاب النفس دے ترجمے اتے نظرثانی کیتی۔ کتاب النفس دی ایہہ شرح اسکندر افرودیسی نے

حوالہ: A History of Philosophy

مذہبی رنگ وچ لکھی گئی تے ایہہ ثابت کرن دا چارہ کیتا سی کہ ارسطو روح دی بقا یا موتوں بعد حیاتی دا قائل سی۔ کندی نے وی ایہہ عقیدہ ارسطو نال منسوب کر دِتّے۔ ایس طرحاں مشائیت[1] دے ناں نال جیہڑا فلسفہ مسلماناں وچ رائج ہویا او، دی اصل وچ نوفلاطونیت ای سی۔ کندی دا عقیدہ ایہہ ہے کہ خدا کائنات توں وکھ اے۔ کائنات نال خدا دا سمبندھ ثابت کرن لئی اوس نے فلاطینوس دا فیضان و جذب دا نظریہ اپنا لیا۔ اسیں لکھ چکے ہاں کہ فلاطینوس دے خیال وچ ذاتِ احد توں سبھ توں پہلاں عقل نکلی سی۔ کندی نے ایس عقل نوں دو بھاگاں وچ ونڈ دتا عقلِ فعال[2] تے عقلِ منفعل[3]، عقلِ فعال انسان وچ براہِ راست ذاتِ احد یا خدا توں آندی اے۔ ایس لئی غیر فانی اے تے موتوں بعد پھیر ذاتِ احد وچ جا رلدی اے۔ ایس نال کندی نے انسانی نفس (روح) نوں وی دو بھاگاں وچ ونڈ دتا۔ اک علوی دوجا سفلی۔ علوی حصے دا رشتہ عقلِ فعال دے نال اے تے ایہہ مادے دی گرفت توں آزاد اے، سفلی مادے دی ملاوٹ نال بھریا اے۔ روح مادے دی قید وچ پھس کے اپنے اصل توں جدا ہو جاندی اے۔ عقلِ فعال اونوں ایہہ ترغیب دیندی اے کہ توں اپنے آپ نوں مادے دی قید وچوں آزاد کرا کے ذاتِ احد دی طرف پرواز کر جا۔ ظاہر اے کہ ایہہ خیال فلاطینوس کولوں ای لیا گیا سی۔

معلم ثانی ابو نصر فارابی (م ۹۵۰ء) نے حران دیاں صابیاں کولوں فلسفہ پڑھیا سی۔ اوس دی سبھ توں اچی کتاب احصاء العلوم اے جس وچ ہیئت، منطق، ریاضی، کیمیا تے سیاسیات دیاں بحثاں ملدیاں ہن۔ فارابی وی ارسطو دے فلسفے دی ترجمانی نوفلاطونی رنگ وچ کردا رہیا۔ اوہ ارسطو نوں صوفی کہندا سی۔ فارابی وی ارسطو دی طرحاں وجود

ح1 : Peripatetic ارسطو ٹہل ٹہل کے درس دیندا سی ایس لئی ایہہ ناں پے گیا۔ ایہدا معنیٰ چلنا پھرنا

ح2 : Active intellect ح3 : Passive intellect

دیاں دو قسماں کیتیاں ہن۔ واجب الوجود[1] جیہڑا اپنے ہون لئی کسے دا محتاج نہیں تے اپنی ذات وچ آپ موجود اے تے ممکن الوجود[2] جیہڑا اپنے موجود ہون لئی کسے دوجے وجود دا محتاج ہووے۔ فارابی کہندا اے کہ واجب الوجود نے اپنی ذات دے اظہار لئی ایس کائنات نوں تشکیل دتی سی۔ واجب الوجود توں پہلاں عقل فعال نکلی فیر روح دی گل ظاہر ہوئی۔ فیر انسانی روح تے آخر وچ مادہ نکلے۔ موت توں مگروں عقل فعال اپنی اصل دی طرف پرواز کر جاندی اے تے شخصی عقل یا عقل مستفاد جسم دی فنا نال فنا ہو جاندی اے۔ فارابی مذہبی معنے وچ موتوں بعد حیاتی دا منکر اے۔ آخری عمر وچ فارابی نے تصوف دا لڑ پھڑ لیا تے کہیا کہ ساڈے حواس توں وکھ عشق دی اک کیفیت دی اے جیہڑی عشق نال ای کائنات دا تناسب قائم اے۔ عشق انسان دی روح دی تکمیل دا سبب بندا اے تے عشق ای ایس کائنات دی تخلیق دا باعث بنیا سی۔

اخوان الصفا ایرانی فلسفیاں دی اک خفیہ جماعت نوں کہندے ہن۔ ایہہ لوک لُک چھپ کے مِل بہندے سن۔ تے ہیئت، فلسفہ، ریاضی دے مسائل اتے بحثاں کر دے سن۔ ایہناں دے ۵۱ رسالے ساڈے تیک پہنچے ہن۔ ایہناں دی نو فلاطونیت دے فلسفے دی تشریح کیتی اے فلاطینوس دی طرحاں اوہ کہندے ہن کہ خدا توں عقل فعال نکلی جس توں روح دی گل ظاہر ہوئی تے فیر اوس وچوں انسانی روحاں تے مادے دی اشیاء دی بنتر بنی۔ اوہناں لئی زندگی دا مقصد ایہہ ہے کہ روح نوں مادے دی قید وچوں چھڑا کے دوبارہ اپنی اصل وچ ملاون دا چارہ کیتا جائے۔ ایہہ گل تپ تیاگ تے مراقبے نال حاصل ہو سکدی اے۔ اوہناں دا خیال اے کہ جیہڑا بندہ صداقت تیک پہنچنا چاہے اوس نوں سقراط دی بے نیازی، عیسیٰ ابن مریم دا ایثار تے علیؑ بن ابی طالب دی جوانمردی دا نمونہ اپنے اگے رکھنا چاہیدا اے۔ اخوان الصفا

---

[1]: Necessary being

[2]: Contingent being

باطنی تحریک نال تعلق رکھدے سن تے کہندے سن کہ ہر ظاہر دا اک باطن ہوندا اے جیہڑا صرف سوجھوان ای معلوم کر سکدے ہن ۔ اوہ قرآنی آیات دی "اول" کرکے اوہناں نوں فلسفے دے مطابق کرن دی کوشش کردے سن ۔ ہسپانیہ دا اک عالم مسلم بن ابوالقاسم المجریطی رسائل اخوان الصفاء اپنے ملک لے گیا ۔ جہناں دی اشاعت نال ہسپانیہ وچ فلسفے دے مطالعے دا شوق پیدا ہوگیا ۔ اخوان الصفاء دے افکار توں ابن باجہ تے شیخ اکبر محی الدین ابن عربی نے وی فیض پایا سی ۔

شیخ الرئیس بوعلی سینا (م 1037ء) خدا نوں واجب الوجود کہندا اے جیہڑا کائنات توں وکھ اے ، تے ہر موجود شے وی اصلی اے ۔ اوسدی دلیل ایہہ ہے کہ اک شے وچوں اکو شے نکل سکدی اے ۔ ایس لئی اک واجب الوجود وچوں عقل فعال نکلی تے ایس وچوں روح کل ظاہر ہوئی موت توں پچھوں عقل فعال خدا دی طرف واپس چلی جاندی اے تے شخصی عقل (ویدانت دی جیو آتما) جسم نال ای مٹ مٹا کے فنا ہو جاندی اے ۔ جیہڑی شے اک واری مٹ جاوے اوہ دوبارہ اوسے صورت شکل وچ پیدا نہیں ہو سکدی ، ایس لئی جسم دا حشر ممکن نہیں ہو سکدا ۔

ایس نوفلاطونی نظریے دا ویروا بوعلی سینا نے شفا (عربی) تے دانش نامہ علائی (فارسی) وچ کیتا سی ۔ اوہ کہندا اے کہ کائنات ازلی تے ابدی اے تے کوئی شے عدم یا نیستی وچوں پیدا نہیں ہو سکدی ۔ دانش نامہ علائی وچ کہندا اے ۔

> "واجب الوجود اک اے تے مادے توں پاک اے ۔ اوہدی ذات اوس توں
> جُدی ہوئی نہیں ، ایس لئی اوہ آپ ای عالم اے تے آپ ای علم اے ۔"

بوعلی سینا دے خیال وچ انسان دی خوشی دی حد ایہہ ہے کہ اوس دی روح ذات واجب الوجود (خدا) وچ فنا ہو جاوے ۔ کہندا اے :

> "سبھ توں وڈی خوشی تے چنگیری نیک بختی انسان لئی ایہہ ہے کہ اوسدی
> روح خدا دی ذات وچ فنا ہو جائے ۔"

بوعلی سینا صوفیاں دے تپ تیاگ تے وجد و حال نوں بے فائدہ سمجھدا سی تے کہندا سی کہ

خُدا دی معرفت حاصل کرن لئی عقل سبھ توں اُچّا وسیلہ اے ۔ اوہدی عقلی دلیل ایہہ ہے کہ سبب اپنے مُسبّب توں کدی وی جدا نہیں ہو سکدا ۔ کائنات مُسبّب[1] اے تے خُدا سبب[2] اے ۔ ایس لئی کائنات خُدا توں جدا نہیں ۔ ایہہ کُھلّی ڈُلھی وحدت الوجود اے جنھوں اسیں معقولی کہہ سکدے ہاں ۔ دانش نامہ علائی ابن سینا دی کتاب اے ۔ ایس دا خاتمہ ایہناں لفظاں تے ہوندا اے ،

الحمد لواهب العقل (تعریف اوس خُدا دی جیہڑا عقل عطا کردا اے)

فارابی وی طرحاں ابن سینا وی عشق نوں اوہ کجھ کہندا اے جیہڑی کائنات دی ہر شے حُسنِ ازل دی طرف محسوس کر رہی اے ۔ ایہہ کجھ تے حرکت جمادات توں شروع ہو کے درجہ بدرجہ حیوانات تے نوعِ انسان توں ہوندی ہوئی حسنِ ازل دے وصال تیک جا پُجدی اے ۔ ایہہ خیال اوہدے تے اخوان الصفاء کولوں لیاسی جنہاں دے رسالے اوہ پڑھدا رہندا سی ۔

آخری وڈّا مسلمان فلسفی قاضی ابن رشد (م ۱۱۹۸ء) اندلس دا رہن والا سی ۔ اوس نے ارسطو دی شرح لکھی سی ۔ ایس لئی اوہنوں اہلِ مغرب ترجمانِ[3] ارسطو کہندے ہن ۔ اوہ موتوں پچھوں حیاتی دا قائل نہیں سی تے کہندا سی کہ کوئی شے نیستی وچوں پیدا نہیں ہو سکدی ایس لئی کائنات کسے نے خلق نہیں کیتی ، سگوں ایہہ ازل توں موجود اے تے اَبد تیک رہسی ۔ اوہدیاں ترَے عقیدیاں پاروں علماء اوسدے مخالف ہو گئے سن ؛

(۱) کائنات قدیم اے ۔

(۲) کائنات دی کوئی شے سبب مُسبّب[4] دے رِشتے توں آزاد نہیں ۔

---

[1]: Effect

[2]: Cause

[3]: Commentator

[4]: Cause and effect

(3) انسان دی شخصی رُوح فنا ہو جاندی اے، ایس لئی اوسدا حشر نشر ممکن نہیں ہو سکدا۔

ابنِ سینا دی طرحاں ابنِ رُشد وی کہندا اے کہ ذات واجب الوجود وچ جذب ہونا یا صوفیاں دی زبانے وچ فنا فی اللہ عقلی استدلالی یا فلسفیانہ سوچ وچار نال ای میسر آ سکدی اے۔

صوفیاں دے وجد و حال یا کشف و اشراق دا کجھ فائدہ نہیں ہوندا۔ ایس لئی ایہناں دے فلسفے نوں تصوف فلسفیانہ تے صوفیاں دے تصوف نوں تصوفِ حالی کہندے ہن۔ ایہناں دوہاں دا فرق اک حکایت نال واضح ہو جاندا اے۔ اک دیہاڑے بو علی سینا اک صوفی ابو سعید ابو الخیر نوں مل گیا تے ڈھیر چر دوویں رَل کے بہہ کے گل بات کردے رہے۔ بو علی سینا اُٹھ کے ٹر گیا۔ تے لوکاں نے ابو سعید ابو الخیر کولوں پُچھیا بو علی سینا دے بارے تہاڈا کیہہ خیال اے۔ اوہناں کہیا "جو کجھ میں ویکھدا ہاں اوہ جاندا اے"۔

مطلب ایہہ ہے کہ صوفی دا مشاہدہ تے فلسفی دی سوچ اکو کجھ ہن۔

اُپر دتی ہوئی تفصیل توں پتا لگ گیا ہووے گا کہ فلسفے تے سریت یا عقلیت تے باطنیت دوہاں دا ڈھیر قدیم توں سنگ ساتھ رہیا اے۔ یونان دی وجودیت، مثالیت، اشراقیت تے سریت نے جیہڑے خیال مسلمان فلسفیاں تے صوفیاں دی فکر تے عمل وچ داخل ہوئے اوہ ایہہ سن:

(1) وجود مطلق یا واجب الوجود یا خدا ای اصل حقیقت اے۔ اوس توں وکھ جو کجھ وی ہے اوسدا وجود حقیقی نہیں اعتباری اے۔

(2) عالم دو ہن: ظاہری تے حقیقی۔ ظاہری عالم نوں اسیں حواس نال جان سکدے ہاں پر حقیقی عالم تیک وجدان دی ای رسائی ہو سکدی اے۔

(3) کائنات ذات واجب الوجود یا خدا وچوں درجہ بدرجہ ایسے طرحاں نکلی ہے جس طرحاں سورج دیاں شعاعواں سورج وچوں نکلدیاں ہن۔ ایس لئی کائنات تے خدا اک دوجے توں وکھ نہیں۔

(4) انسان دی روح عالم حقیقی نال تعلق رکھدی اے تے ظاہری عالم وچ آکے مادے دی قید وچ پھس جاندی اے۔ ایس قید وچوں صرف تپ تیاگ تے مراقبے نال سینے نوں روشن کرکے (اشراق) خلاصی پائی جا سکدی اے۔

(5) بندے دے جیون دا مقصد ایہہ ہے کہ روح نوں مادے دی قید وچوں چھڑا کے اوہنوں دوبارہ خدا دی ذات وچ جذب کر دتا جاوے۔ ایسے فنا وچ اوس دی بقا دا راز اے۔

(6) عالم ازلی تے ابدی اے۔ ایس نوں نیستی وچوں پیدا نہیں کیتا گیا۔

(7) کائنات دی ہر شے واجب الوجود یا حسن ازل دی طرف حرکت کر رہی اے۔ ایسے حرکت تے کچھ دا نال عشق اے۔ ایہو صوفیاں دا عشق حقیقی اے۔

فلسفیاں دا واجب الوجود کائنات توں وکھرا اے، ایس لئی بندہ ایس نال پیار محبت دا سمبندھ قائم نہیں کر سکدا، کیوں جے پیار محبت تے کسے شخصیت نال ای کیتا جا سکدا اے۔ صوفیاں واجب الوجود نوں محبوب ازلی تے خدا کہہ کے اوس نال عشق دا رشتہ قائم کر لیا۔ صوفیاں دے نال باطنیہ، قرامطہ، تے اسمٰعیلیہ نے وی یونانی فلسفے نوں غور نال پڑھیا۔ اوہناں نوں تعلیمیہ وی کہندے سن کیوں جے اوہ فلسفے دی تعلیم نوں ضروری سمجھدے سن۔ تے فلسفہ یونان نوں اصل سمجھ کے مذہبی عقائد دی تاویل کرکے مذہب نوں فلسفے دے مطابق ڈھالنا چاہندے سن۔ اخوان الصفاء، ابن سینا، تے حکیم ناصر خسرو، ایسے جماعت نال تعلق رکھدے سن۔ بعد وچ باطنیہ دے امام حلول[1] تے تناسخ دے عقیدے بعض صوفیاں دی تعلیم وچ شامل وی ہو گئے سن۔

نوفلاطونیت دا کھوج ایرانی ویاں دانیاں ملا ہادی سبزواری تے ملا صدر الدین شیرازی

---

[1] : اوتار

دے افکار وچ وی کڈھیا جا سکدا اے۔ ایہو فلسفہ فتح اللہ شیرازی لے کے ہندوستان آیا سی
ابوالفضل علامی دی نوفلاطونی فلسفے توں متاثر ہویا سی۔ اوہ کہندا اے کہ نفسِ ناطقہ[1] اک
لطیفۂ ربانی اے۔ جیہڑا انسان دی رُوح وچ شامل ہو جاندا اے تے موت توں پچھوں اپنے اصل
نوں واپس بھوں جاوندا اے۔

---

[1] Rational Soul :

تصوّف دی ریت

صُوف پشم یا اُنی کھدر نوں کہندے ہن ۔ عربی لغت وِچ تصوّف دا معنیٰ اے '' اوہنے صُوف دا لباس پایا ۔'' ایس لئی صوفی اوہ ہویا جیہڑا اُونی کھدر دا بانا پاوے ۔ اکثر توہاں دے تارک شروع توں اُنی کھدّر دا کھلتا پاؤندے رہے ہن ۔ کیوں جے اوہ کھپرا تے کھوہرا ہوندا اے ۔ جُثّے وِچ چُبھدا رہندا اے تے اوہناں نوں غفلت دی نیندر توں بچاؤندا اے ۔ تارک پیٹ تے گُوتر دے گولے بانے نوں کھپائے دُنیا داراں دے لیڑے کہندے کرن ۔ اوہناں دا خیال سی کہ جُثّے نوں جِتنا دُکھ دِتا جائے اوتنی ای بندے دی رُوح پاک تے نرمل ہوندی اے ۔ پہلی صدی ہجری دے اخیر وِچ عیسائی تارکاں دی ویکھا ویکھی بعض مسلمان زاہد وی اُنی کھدر دا کھلتا (خرقہ) پاون لگ پئے ۔ ایس لئی لوک اوہناں نوں صوفی آکھدے سن ۔ ابو ریحان البیرونی تے حاجی خلیفہ چلپی دا خیال ایہہ ہے کہ لفظ صوفی یُونانی زبان دے لفظ سوف وِچوں نکلیا سی ، جس دا معنیٰ اے '' دانش '' ۔ ایسے لئی دانشمنداں نوں صوفی آکھن لگ پئے ۔ علاّمہ لطفی جمعہ کہندے ہن کہ صوفی دا لفظ یونانی دے لفظ تھیوصوفیا توں لیا گیا اے ۔ جس دے معنے ہن '' حکمت الٰہی ''۔ پر ایہہ خیال وی درست نہیں ۔ ایران وِچ اج کل وی سوفی نوں پشمینہ پوش کہندے ہن ۔

---

[1] : Soph - معنے دانش ۔

[2] : تاریخ فلاسفۃ الاسلام ۔ [3] Theosophia خدائی سوجھ

کجھ عالماں نے صُفہ تے صفا نوں تصوف دا مادہ کہیا اے۔ شیخ علی ہجویری[1] لکھدے ہن کہ ایہہ لوکیں عرب
ت توں واقف نہیں ہن کیوں جے صُفّہ وچوں نسبتی تے صفا وچوں صفوی نکلے گا نہ کہ صُوفی۔ اوہناں
شیخ شہاب الدین سُہروردی[2] نے کہیا اے کہ لفظ صوفی تے تصوف دا مادہ صُوف اے۔ جرمنی دے
لم نولدیکے وی اوہناں دی تصدیق کیتی اے۔ مسلماناں وِچ تصوّف دے رواج دے بارے
نے نظریے ہن۔

(1) تصوّف اسلام دی اِک ٹہنگھ اے جیہڑی قرآن تے حدیث وچوں نِکلی اے۔ ایہہ خیال
دلبر فورس کلارک تے موسیو لوئی ماسی نوں دا ہے جنہوں میں ابن منصور حلاج آتے سند
منیا جاندا ہے۔

(2) نکلسن تے براؤن کہندے ہن کہ تصوّف نوفلاطونیت دے فلسفے دی بدلی ہوئی صورت
اے۔ آریائی عجمی ذہن سامی عرباں دے شخصی خُدا نوں قبول نہیں سی کر سکدا۔ ایس لئی
فلاطینوس توں خدا دا سریائی تصور لے کے اوس اُتے تصوف دی نینہہ رکھی گئی سی۔
ایسے لئی اکثر صُوفی عجمی ہن۔

(3) ڈوزی تے فان کریمر نے تصوف وِچ بدھ مت تے ویدانت دا کھوج کڈھیا اے،
تے کہیا اے کہ صوفیاں نے تپ تیاگ عیسائی تارکاں توں اخذ کیتا سی۔ ڈاکٹر اقبال[3]
وی تصوف اُتے بدھ مت دے اثر دا ذکر کردے ہن۔

"ایس وِچ کوئی شک نہیں کہ تصوف دا وجود اسلام دی بھوئیں وِچ اِک اوپرا رُکھ
سی جیہڑا عجمیاں دی دماغی آب و ہوا وِچ نسریا سی۔ میرا عقیدہ ایہہ ہے کہ عدم
توں چوکھا زُہد تے وجود دا مسئلہ مسلماناں وِچ بُدھ مت دے اثرات دا
نتیجہ اے۔"

1: کشف المحجوب۔ 2: عوارف المعارف۔ 3: اقبال نامہ جلد اوّل۔

ایہناں تناں خیالاں وچ کجھ نہ کجھ سچ ضرور اے، پر کسے وی نظریے نوں برا تیجا نہیں سمجھیا جا سکدا۔ اصل گل دا کھوج کڈھن لئی سانوں تاریخ دا ورقہ پھولنا پوسی۔

بنو اُمیہ نے جبر تے تشدد نال اپنی سلطنت قائم کیتی سی ایس لئی اوہناں دے خلاف تحریکاں اُٹھ کھلوتے۔ بغاوتاں نوں ٹھپن لئی حجاج بن یوسف جیہاں ظالماں نوں اگے کیتا گیا۔ ایس قصائی نے اک لکھ ویہہ ہزار بندیاں نوں پھڑ پھڑ کے قتل کرایا۔ تے ہزاراں مرداں عورتاں نوں بھیڈاں بکریاں وانگر واڑیاں وچ ڈک دتا۔ بنو اُمیہ نے اک دھکا ایہہ کیتا کہ اوہناں موالیاں کولوں وی جزیہ وصول کرن لگ پئے جیہڑے مسلمان ہو چکے سن۔ ایس لئی جد کدی بنی اُمیہ دے خلاف بغاوت ہوندی سی، عجمی موالی اوہدے وچ ود ودھ کے حصہ لیندے سن۔ بنو عباس نے بنو اُمیہ دے خلاف ہڑھالیا تے عجمیاں نے تنگ ہو کے اوہناں دا ساتھ دتا۔ زاب دی جنگ وچ بنو اُمیہ نوں بھاج ہوئی۔ ایہہ جنگ اصل وچ عجمیاں تے عرباں دی کھچ سی، جس وچ عرباں نوں ہرا کے عجمیاں نے اپنی پرانی شکست دا بدلہ لیا سی۔ بنو اُمیہ دے عہد وچ عالم دو دھراں وچ ونڈے گئے سن۔ اک مرجیہ جیہڑے بنو اُمیہ دی دھڑ کردے سن، دوجے قدریہ جیہڑے کہندے سن کہ ظالم تے جابر نوں حکومت کرن دا کوئی حق نہیں پجدا تے اوہنوں تلوار دی دھار نال ظلم توں باز رکھنا ہر مسلمان دا مذہبی فرض اے۔ اوہ کہندے سن کہ بندہ مجبور نہیں مختار اے تے اوہ ظالماں نوں روکن دا اختیار رکھدا اے (قدریہ دا معنی اے جیہڑا مختار ہووے) قدریہ وچوں معبد جہنی تے غیلان دمشقی، بنو اُمیہ دے جبر و تشدد دے خلاف ہک ڈاہ کے اگے آئے تے اوہناں نوں قتل کرا دتا گیا۔ بعد وچ ایہناں قدریہ نوں معتزلہ (الگ

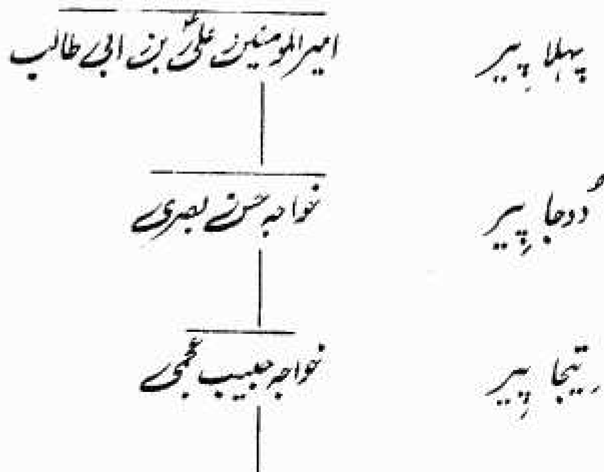
ط : ایس لفظ دا مادہ اے ارجا جس دا معنی اے "ملتوی کر دینا" اوہ کہندے سن کہ کسے نوں ایہہ حق نہیں پجدا کہ قیامت توں پہلاں کسے بندے نوں گناہگار یا کافر آکھے۔ ایہہ فیصلہ قیامت دے دن خدا کرسی۔

نے والے) کہیا گیا سی ۔ مرجیئہ تے قدریہ توں وکھ اِک فرقہ زاہداں وا سی جیہڑے بادشاہاں دے
توں بیزار ہو کے گُٹھے لگ پئے تے وِرد وظیفے وِچ رُجھ گئے ۔ صوفی ایہناں زاہداں وِچوں
ٹھے سن ۔

—— زُہد تے تقوے دی رِیت مسلماناں وِچ مُڈھ قدیم توں موجود سی ۔ رسول کریمؐ تے
ہناں دے بعض صحابی فقر تے زُہد دے بڑے اُچے تے سُچے نمونے سن ۔ رسول کریمؐ دا
ناد اے **الفقر فخری** (فقر میری وڈیائی اے) اوہ سارے عرب دے حاکم تے آقا سن
ہناں دے گھر کئی کئی دیہاڑے اگ نہیں سی بلدی ، اوہ موٹا جھوٹا لا کے تے رُکھی سُکی کھا کے گزارہ
دے سن ۔ جنگل وِچوں اپنیاں لکڑیاں آپ لیاوندے سن تے اپنیاں کپڑیاں دا گاندھا آپ
دے سن ۔ امیرالمومنین علی بن ابی طالب کئی کئی دن فاقے کٹدے سن ، تے رِجھیا پکا غریباں
نوں ونڈ دیندے سن ۔ اوہ ساری عمر جَوں دی روٹی کھا کے تے سُکے ستو پھک کے ڈنگ ٹپاوندے
سے ۔ ایہو حال سلمان فارسیؓ ، عمار یاسرؓ تے ابوذر غفاریؓ دا سی ، ابوذر غفاریؓ نے کھلم کھلا بنو امیہ
نوں دولت اکٹھی کرن توں منع کیتا تے اوہناں دے ظلم دا نشانہ بن گئے ۔ بادشاہی وِچ فقیری
تے فقیری وِچ بادشاہی کرن دی ایہہ رِیت مگروں آون والیاں نے بھلا دِتی تے حکومت
دے لوریے وِچ آ کے بیت المال دے روپے اُتے آپ چھینا جھپٹی اُڈاون لگ پئے ۔ پر
زاہد اجیہے وی سن جیہڑے فقر تے زُہد دی ایسے رِیت نوں نبھاوندے رہے ۔ اوہناں
حکومت تے دولت نوں اپنی جُتی دی نوک برابر وی نہ سمجھیا تے حاکماں دے لوبھ لالچ
توں جھگھدے رہے ۔ ایہہ گل پلے بنھن جوگی اے کہ پہلے صوفی کوفہ تے بصرہ دے
شہراں دے وسنیک سن جیہڑے بنو امیہ دے جبر تے ظلم دے سبھ توں ودھ کے نشانے
بنے سن ۔ ایہناں دے نال خراسان وِچوں جیہڑا کہ زمانے وِچ زرتشت دے مذہب تے
حکومت دا گڑھ سی ، زاہداں دی اِک جماعت ظاہر ہوئی ۔ اسلام توں پہلاں ایس صوبے وِچ جاتی
دے بودھاں دے دیہارے ، چھتریاں تے ستوپ ... بودھ سوامی تے بھکشو رہندے

سن ۔ مسیح توں وڈا ریہارا بلخ وچ سی جس دے مہا سوامی نوں پرمکھ کہندے سن ۔ خراسان
دیاں زاہداں اتے بودھاں دے تپ تیاگ دا وی اثر ہویا سی ۔ عیسائیاں وچ رہبانیت وی
ریت بھر وچوں ابھر رہی سی ، جتھے سے راہب پہاڑاں دیاں گندراں تے تھلاں دیاں نکراں
وچ بہہ کے جپ تپ کردے سن ۔ اوتھے دیاں مسلمان زاہداں نے ایہناں راہباں دے طو
طریقے اپنائے سن ۔ تصوف دا چوتھا مرکز بغداد سی جتھے پاسیاں علاقیاں دے زاہد آ آ کے
وس گئے سن ۔ ایس طرحاں کوفہ ، بصرہ ، بلخ ، مصر تے بغداد وچوں تصوف چارے پاسے
پھیلیا سی ۔

تصوف دے اکثر سلسلے خواجہ حسن بصری دی راہیں امیر المومنین علیؓ بن ابی طالب نال
جڑدے ہن ۔ حسن بصری دے بارے روایت ہے کہ اوہناں علم لدنی (علم جیہڑا سدھا خدا کولوں
ملدا اے) امیرالمومنین توں حاصل کیتا سی ۔ جعفر شریف[1] ہوراں تے ابوالفضل علامی[2] نے تصوف
دا ذکر کردیاں ہویاں چار پیراں تے چوداں خانوادیاں (خانداناں) دا ذکر کیتا اے ، جیہ
ایس جدول توں واضح ہو جاسی ۔

۱ : قانونِ اسلام ۲ : آئینِ اکبری

چوتھا پیر

عبدالواحد بن زید کوفی

1- جیبیاں پیروان حبیب عجمی

2- طیفوریاں پیروان بایزید بسطامی

3- کرخیاں پیروان معروف کرخی

4- جنیدیاں پیروان جنید بغدادی

5- سقطیاں پیروان سری سقطی

6- گازرونیاں پیروان حنیف گازرونی

7- فردوسیاں پیروان نجم الدین کبری

8- طرطوسیاں پیروان عبدالفرح طرطوسی

9- سہروردیاں پیران شیخ ضیاالدین ابوالنجیب سہروردی

10- زیدیاں پیروان عبدالواحد بن زید کوفی

11- عیاضیاں پیروان فضیل بن عیاض

12- ادھمیاں پیروان ابراہیم ادھم بلخی

13- ہبیریاں پیروان امین الدین الہبیری

14- چشتیاں پیروان ابو اسحاق چشتی شامی

جعفر شریف نے قادریاں دا سرسری ذکر کیتا اے تے شاذلیہ، مولویہ، شطاریہ، نقشبندیہ، حلاجیہ، جلالیہ، قلندریہ تے سہروردیہ پیروان شیخ شہاب الدین سہروردی نوں چھڈ گئے ہن، پر اوہناں دی ایس تقسیم توں اک گل اگھڑ کے ساہمنے آوندی اے کہ صوفیاں دی اکثریت عجمی سی، تے عرباں وچوں کوئی ٹانواں ٹانواں بندہ ای ایس راہ اُتے چلیا سی۔

صوفی پہلی صدی ہجری دے اخیر وچ ظاہر ہون لگ پئے۔ عبدالرحمن جامی[1] دے بقول سبھ توں پہلاں ابو ہاشم عثمان بن شریک کوفی نوں صوفی کہیا گیا سی۔ پہلے دور دیاں زاہداں وچ دو نویکلیاں گلاں ایہہ سن کہ اک تے اوہناں نوں اپنے گناہگار ہون دا شدید احساس سی تے دوجا

1۔ نفحات الانس

اوہ آخرت دے عذاب توں بڑا خوف کھاندے سن تے ہر ویلے خدا دی رضا نوں ساہمنے رکھدے سن۔ ایہناں زاہداں وچ حسن بصری (م 728ء) امام جعفر صادق، معروف کرخی جیہڑے عیسائی سن تے امام جعفر صادق دے ہتھیں مسلمان ہوئے سن، داؤد طائی، بشر بن الحارث، ابراہیم ادھم، شقیق بلخی، سفیان ثوری، اچا مقام رکھدے ہن۔ ایہناں لئی نیک اخلاق، دل دی صفائی تے نفس دی پاکیزگی تصوف دی اصل روح سی جس طرحاں کہ شیخ الاسلام زکریا انصاری دا ارشاد اے:

التصوّف ھو علم تعرف بہ احوال تزکیۃ النفوس وتصفیۃ اخلاق

(تصوّف اوہ علم ہے جس نال نفس پاک تے اخلاق صاف ہوندے ہن)

شیخ ابوالحسن فرمایا سی:

لَیسَ التصوّف رسوما و لا علوما ولکنہ اخلاق

(تصوّف رسوم یا علوم دا ناں نہیں سگوں اخلاق دا ناں ہے)

ابوعلی روزباری دا قول اے:

الصوفی من لبس الصوف علی الصفاء و اذاق الھویٰ طعم الجفا

(صوفی اوہ ہے جیہڑا صفائے قلب نال صوف دا بانا پہندا ہے تے نفسانی خواہش نوں سختی دا مزہ چکھاوندا ہے)

عشق حقیقی دی ریت ذوالنون مصری (م 860ء) تے رابعہ بصری توں شروع ہوئی سی۔ رابعہ بصری خدا دی محبت وچ ڈبی رہندی سی۔ کسے پچھیا:

"تہانوں شیطان نال نفرت ہے کہ نہیں؟"

اوہناں کہیا:

"مینوں خدا دی محبت توں وہل ای نہیں لگدی جے کسے غیر نال نفرت کر سکاں۔"

صوفی ذوالنون مصری نوں اپنا پہلا قطب کہندے ہن۔ اوہناں دا ارشاد اے کہ

حرف وجد تے حال نال ای خدا دی معرفت نصیب ہو سکدی اے۔ اوہناں دا مقبرہ غزہ وچ موجود اے تے لوک اوتھے جا کے منتاں منّدے نیں۔

بایزید بسطامی (م 875ء) ایرانی سن۔ اوہناں نوں [illegible] الست کہیا جاندا سی۔ بعض صوفی اوہناں نوں پہلا صاحب حال عارف مندے نیں۔ وجد دی حالت وچ اوہناں دے مونہوں ایہے جہے [illegible] وی نکل جاندے سن جنہاں نوں شطحیات (خلاف شریعت) کہیا گیا اے مثلاً:

۱۔ "سبحانی ما اعظم شانی" (میری ذات پاک اے تے میری شان کنی اچی اے)

2۔ "میرے جھنڈے ہیٹھ خدا اے۔ میں ساغر ہاں، میں ای پیالہ ہاں، میں ای شرابی ہاں۔"

3۔ "میں خدا کولوں خدا دی طرف گیا تے میرے اندروں آواز آئی [illegible] توں میں ای!"

4۔ "میں خدا دا عرش ہاں، [illegible] لوح محفوظ ہاں، میں قلم ہاں۔"

سبھ توں پہلاں فنا فی اللہ دا تصور شیخ الطائفہ جنید بغدادی (م 910ء) نے تصوف وچ داخل کیتا۔ اوہناں کہیا کہ [illegible] ازل توں [illegible] فنا تو اللہ [illegible] بندہ [illegible] خدا نوں عقیدت، بندگی تے محبت دا [illegible] انسان [illegible] دا اصل مقصد اے۔ اوہناں [illegible] کیتا سی تے [illegible] منزلاں مقرر کیتیاں [illegible] والے صوفیاں دی ایس ٹکڑے اوہناں دی پیروی کیتی سی۔ اوہناں دا ارشاد اے۔

"(۱) صوفی ظاہر وچ بندہ اے پر باطن وچ خدا اے۔

30

(2) تیہہ ورھے خدا جنید دی زبان توں بولدا رہیا پر [illegible]"

حضرات ذوالنون مصری، بایزید بسطامی تے جنید بغدادی نال عشق حقیقی، فنا فی اللہ

وجد و حال، جذب و وصل، کشف تے اشراق دے تصورات جیہڑے نوفلاطونیت دے فلسفے توں اخذ کیتے گئے سن، مسلمان دے تصوف وچ شامل ہو گئے۔ ایہہ تصورات ساہنوں پہلے دور دیاں صوفیاں تے زاہداں وچ نظریں نہیں آؤندے۔ اسیں ویکھاں گے کہ حلول (اوتار) تے وحدت الوجود دے مسلے ابو مغیث حسین بن منصور حلاج تے شیخ اکبر محی الدین محمد بن علی ابن العربی دی دین ہن۔ حسین بن منصور حلاج[1] (مقتول 922ء) نے شروع وچ جنید بغدادی تے تستری توں فیض پایا ای فیر اوہ اسمٰعیلیہ باطنیہ دا پرچارک بن گیا، تے ایسے چکر وچ اوہنے کئی ملکاں دی سیاحت کیتی۔ اوہ سمندر دی راہ ہندوستان وی آیا تے خشکی دی راہ واپس مڑ گیا۔ ہوندیاں ہوندیاں اوہدے اُتے حال دا غلبہ ہو گیا تے اوہنے انا الحق دا نعرہ ماریا۔ علماء نے اوہنوں پھڑ کے عدالت وچ لے گئے پر اوہ قاضی دے ساہمنے وی ٹک کے انا الحق دا ورد کردا رہیا۔ اپنی کتاب الطواسین وچ لکھدا اے۔

" جے تسیں خدا نوں پچھاندے او تے اوہدے نشان نوں وی پچھانو۔ میں اوہ نشان ہاں۔ میں حق ہاں، حق دے طفیل ازلی حق ہاں، میرے سجنو۔ تے مرشد فرعون تے ابلیس ہن۔ ابلیس نوں دوزخ وچ سُٹن دی دھمکی دتی گئی پر اوہنے توبہ نہ کیتی۔ فرعون سمندر وچ غرق ہو گیا۔ پر اوہنے توبہ نہ کیتی نہ اپنے تے اپنے خدا دے وچکار کسے ہور نوں واسطہ بنایا۔ مینوں قتل کرن بھاویں سولی تے ٹنگن یا میرے ہتھ پیر وڈھ دین۔ میں وی توبہ نہیں کراں گا۔"

قاضی اوہنوں موت دی سزا دتی تے خلیفہ المقتدر دے عہد وچ اوہنوں تیسے دے

---

[1] : حلاج عربی زبان وچ روں پینجے نوں آکھدے ہن، اوہ روں پنجن دا کم کردا سی، ایسے لئی حلاج دے ناں نال مشہور ہویا۔

دے کے سُولی اُتّے ٹنگ دِتا گیا۔ جتھے اوس دی لوتھ تڑے وِیہاڑے لمکدی رہی۔

فرانس دے اِک عالم موسیو لوئی ماسی نوں نے حلاّج دی کتاب "الطواسین" حاشیاں نال چھاپی سی۔ ایس کتاب توں حلاّج دیاں خیالاں دا پتا لگدا اے۔ حلاّج کہندا اے کہ کائنات نوں بناون توں پہلاں خدا اپنی شان تے جلال اُتّے گوہ کر رہیا سی تے اپنے حمد تے توصیف وِچ غرق رہندا سی۔ ایہو توصیف عشق اے۔ اپنی وحدانیت دی حالت وِچ اوس دے من وِچ عشق پیدا ہویا تے اوس نے اپنی ذات دے اظہار وِچ خوشی محسوس کیتی جِس دے نال آدم پیدا ہویا۔ خدا دی خدائی (لاہوت) ناسوت (آدم) وِچ حلول کر گئی۔ حلول دا ایہہ تصور اسماعیلیاں دے امام دی شکل وِچ موجود سی، تے ہندوواں دے اوتار نال رلدا مِلدا سی۔ سریان تے حلول وِچ فرق کرنا ضروری اے۔ سریان دا معنیٰ ہے خدا دا ساری کائنات وِچ رَچ جانا تے حلول دا مطلب ہے خدا دا کسی بندے دی روح وِچ رَس وَس جانا۔ بعض عالماں دا خیال ہے کہ حلاّج نے ہندوستان دی سیاحت ویلے ایہہ تصور ہندوواں توں اخذ کیتا سی پر ایہہ گل یاد رکھن جوگی اے کہ حلول دا خیال نو فلاطونیت دے لوگس دی صورت وِچ پہلاں توں موجود سی۔ جِتھوں اسماعیلیہ نے امام دی شکل وِچ لیا سی۔ حلاّج دا سمبندھ ایسے باطنیہ فرقے نال بڑا گوڑھا سی ایس لئی قیاس ایہہ ہے کہ اوس نے حلول دا خیال اسماعیلیہ توں ای لیا سی۔ ایسے حلول نال حلاّج دا "ھُو ھُو" دا تصور وی وابستہ ہے جیہڑا صاف لوگس دی اِک صورت ہے۔ حلاّج نے انسانِ کامل نوں "ھُو ھُو" آکھیا تے ایس توں اوس دی مراد رسولِ عربیؐ سن۔ ایس طرحاں حلاّج نے رسولِ عربیؐ نوں خدائی دا جامہ پہنا دِتا تے کہیا کہ اوہ کائنات دے بنن توں پہلاں موجود سن۔ اوہناں دا اسم مبارک قلم توں وی پہلاں لیا جاندا سی۔ سارے نبیاں تے ولیاں نے اپنا نور نورِ محمدیؐ توں اخذ کیتا سی جیہڑا لوح و قلم توں وی زیادہ قدیم سی۔ قرآن دی آیت اللّٰہ نور السمٰوات والارض۔ (اللہ آسماناں تے زمین دا نور اے) دی تشریح کردیاں ہویاں حلاّج نے کہیا کہ ایس نور توں رسولِ عربیؐ مراد ہن۔

حلاج دی وحدت الوجود وچ دوئی[1] دا رنگ وی موجود ہے جیہدا اظہار اوہنے ایہناں شعراں وچ کیتا اے ۔

" میں اوہ ہاں جو میرا محبوب اے ، میرا محبوب میں ہاں ،
اسیں دو روحاں ہاں جیہڑیاں اکو جُسّے وچ رہندیاں ہاں ۔
تسیں مینوں ویکھو گے تے اوہنوں ویکھو گے ،
تسیں اوہنوں ویکھو گے تے مینوں ویکھو گے ۔"

حلاج کہندا سی کہ جیہڑا صوفی فنا فی اللہ یا واصل بحق ہو جاوے اوہدا مرتبہ پیغمبر دے مرتبے توں اچا ہو جاندا ہے ۔ کیوں کہ پیغمبر تے صرف پرچار کردا اے ۔ بگروں آون والے صوفیاں دے قطب غوث تے قیم دے تصورات وچ اسماعیلیہ دے امام تے حلاج دے ھُو ھُو دا جھلکارا صاف نظر آوندا ہے ۔ حلاج وی اخوان الصفا دی طرحاں حضرت عیسیٰ ابن مریم نوں چوتھے جیون دا سرگرم نمونہ کہندے سن ۔ بعض مسائل وچ ابن العربی وی حلاج توں متاثر ہوئے سن ۔ اوہناں حلاج دی صوفیانہ اصطلاحات دی شرح لکھی سی جیہدا ناں سی السراج الوہاج فی شرح کلام الحلاج ۔ اوہناں آپنیاں کتاباں وچ جابجا حلاج دے مقولے درج کیتے ہن تے حلاج دی طرحاں قرآنی آیات دی تاویل کیتی ہے ۔

امام الموحدین شیخ اکبر محی الدین ابن عربی الطائی (560 - 638 ھ) ہسپانیہ دے اک شہر مرسیا دے وسنیک سن ۔ اوہ سلطان محمد بن سعید بن مردنش دے عہد حکومت وچ پیدا ہوئے ۔ اوہ اپنے نام دے نال الحاتمی الطائی لکھدے سن کیوں کہ قبیلہ بنو طے دے فرد سن ۔ لڑکپن وچ اوہناں دی ملاقات مشہور فلسفی قاضی ابن رشد نال ہوئی سی جیہڑا قرطبہ دا قاضی سی ۔ 597 ھ وچ اوہ مصر آ گئے ایس سفر وچ اوہناں دا چیلا تے خدمت گار عبداللہ الحبشی اوہناں دے نال سی ۔

---

[1] : Duality دو ہونا ۔

جیون دا باقی حصہ اوہ دمشق وچ گزار کے پورے ہوئے تے اوہناں نوں دمشق وچ ای دفن کیتا گیا ۔

ابن عربی دنیا دے چاہن سمجھ تولے آپے تے ڈوڈے سوجھواناں وچوں ہن جنہاں وحدت وجود نوں پھیلایا ۔ پادری ناڈیس دے آکھن اَنوسار ابن عربی تے سپینوزا ۔ ایہہ لکھ چکے ہاں کہ اخوان الصفا دے رسالے ہسپانیہ پہنچے تے اوتھے دیاں لوکاں فلسفہ پڑھنا شروع کیتا ۔ "ڈاکٹر ارتھر" دے زمانے وچ ابن عربی نے وحدت وجود نوں رواج دتا سی ۔ ابن عربی صوفی ہون توں علاوہ فلسفی تے شاعر وی سن ۔ اوہناں دی وحدت وجود اک پکا پیڈا منطقی نظام ہے جیہنوں عقلی استدلال اُتے اُساریا گیا ہے تے جس وچ کدھرے رخنہ نہیں پایا جا سکیا ۔ بروکلمان نے اوہناں دیاں اک سو پنجاہ کتاباں دا ذکر کیتا ہے پر اوہناں وچوں بہتیاں گم ہو چکیاں ہن ۔ اوہناں اپنی سمجھ توں اُچی کتاب فصوص الحکم 626 ھ وچ لکھی ۔ دوجی مشہور کتاب فتوحات مکیہ اوہناں مکے وچ رہ کے لکھی سی ۔ ایس وچ اوہناں اپنے کشف تے مشاہدے درج کیتے ہن ۔ اوہ کہندے ہن کہ اک دیہاڑے ایہہ کتاب اوہناں نوں رسول عربی نے خواب وچ دتی سی ۔ ترجمان الاشواق وچ اوہناں دے پرجوش عشقیہ قصیدے ہن ، جیہڑے اوہناں مکین الدین دی دھی عین الشمس نظام دی محبت وچ لکھے سن ۔ مکین الدین اک ایرانی عالم سی جیہڑا مکے وچ حدیث دا درس دیندا سی ۔ ایس کولوں ابن عربی نے حدیث پڑھی تے ترمذی دی سند لئی سی ۔ مکین الدین دی دھی عین الشمس نظام بڑی سوہنی تے سوجھوان سی ۔ ابن عربی اوس اُتے فریفتہ ہو گئے تے اپنے دل دی بھڑاس ایس وچ کڈھی ۔ ایہناں شعراں وچ اوہناں نظام دے سوجھ دی رج کے تعریف کیتی ، کہندے ہن کہ :

" اوہدا نام عین الشمس اے ۔ اوہ بہت خوشبو پھیلان والی اے ۔ اوہدا متھا چند وانگوں ڈلھک دا رہندا ہے تے اوہدیاں زلفاں رات دی طرح کالیاں ہن ، کتنی عجیب گل ہے کہ اوہدے مکھڑے اُتے سورج تے رات دوویں اکٹھے ہو گئے ہن "

اِک ہور قصیدے وِچ کہندے ہن :

" اوس دے وصال نے مینوں ایس طرحاں مست کر دِتا جس دا مینوں گمان دی نہیں سی ہو سکدا ، جد کدی میں اپنے محبوب نوں ملدا ہاں اوسدا جمال پہلاں توں وَدھ لشکارے ماردا اے ، اوس عشق توں کیویں کھہڑ چھڑائی جا سکدی ہے جیہڑا محبوب دے حُسن وِچ وادھے دے نال نال وَدھ رہیا ہووے۔"

ایہہ قصیدے پڑھ کے مُلّوانیاں ابنِ عربی نوں بڑا اکھیا کہ توں چنگا صُوفی ایں جس نوں ہوس نے انھیاں کر دِتا ہے ۔ ابنِ عربی نے ایہہ گلاں سُنیاں تے اوہناں اپنیاں شعراں دی تشریح ترجمان الاشواق وِچ کیتی تے اوہناں اُتے عشقِ حقیقی دا رنگ چڑھا دِتا ۔ مُلاں ابنِ عربی دے اُنج دی کھوج پئے ہوئے سن تے کہندے سن کہ ابنِ عربی دے خیال تے دعوے مذہب دے خلاف ہن ۔ ابنِ عربی نے کہیا کہ رسول عربی اُتے وحی جبریل فرشتہ نہیں سی لیاوندا سگوں وحی تے الہام دا سرچشمہ اوہناں دے اپنے باطن وِچ سی ۔ فیر ابنِ عربی کہن لگے کہ فرعون تے ابلیس وَڈّے جوانمرد (من اهل الفتوت) تے مومن سن کیوں کہ اوہناں خُدا دی پوری اطاعت کیتی سی ۔ ابلیس نے آدم اگّے سجدہ کرن توں انکار کر کے خود خُدا دا ایہہ حُکم منیا سی کہ خُدا دے سوا کسے ہور نوں سجدہ کرنا جائز نہیں ۔ ابنِ عربی کہیا کہ دوزخ دا عذاب جسمانی نہیں ہووے گا ذہنی ہووے گا ۔ ایسے طرحاں جنت دا ذکر کردیاں ہویاں ایہہ کہن لگے کہ لفظ جنت دا مادہ جنّ اے جس دا معنیٰ اے چُھپا لینا ۔ جنت اصل وِچ وحدت وجود اے جیہڑی کثرت نوں چُھپا لیندی اے ۔ عذاب دا لفظ عذوب وِچوں نکلیا ہے، جس دا معنیٰ ہے مِٹھا ہونا ۔ ایس لئی دوزخ دا عذاب ہمیشہ رہن والی خوشی ہووے گی ۔ کہن لگے کہ حشر توں مراد ایہہ ہے کہ ساریاں بندیاں دیاں رُوحاں خُدا دی ذات وِچ سما جاون گیاں ۔ دوزخ جنت دا خارجی وجود کوئی نہیں ۔ اپنی ذات نوں خُدا دی ذات توں وکھ جاننا دوزخ اے تے خدا دی ذات نال

اکو کجھ ہو جانا جنت ہے۔ جنت دوزخ وچ کوئی فرق ہے تے ایہو کہ جنتی محبوب ازلی دے حسن دا جھلکارا ویکھ سکن گے تے دوزخی اوستوں محروم رہن گے۔ ابن عربی نے وحدت وجود دا اعلان کر دیاں ہویاں آکھیا صوفیاں دا کلمہ ایہہ ہے کہ لا موجود الا اللہ (خدا دے بنا کوئی موجود نہیں) اخیر عمر وچ اوہناں دعویٰ کیتا کہ میں خاتم الاولیاء ہاں جیویں طرحاں رسولِ عربیؐ خاتم الانبیاء ہن۔ فتوحاتِ مکیہ وچ کہندے ہن:

" میں ہاں خاتم الولایت، میرے ہاشمی (رسولِ عربی) تے مسیح دے ورثے دا خاتم ہاں۔"

ایہناں گلاں توں علماء اوہناں دے کھہڑے پے گئے تے اوہناں اُتے کفر دے فتوے لاوندے رہے۔ ابن تیمیہ تے محمد بن عبدالوہاب نے اوہناں نوں کافر آکھیا اے۔

اپنی حیاتی دے اخیر وچ اوہ دمشق جا وسے تے وحدت وجود دا درس دیندے رہے اوہناں دی وفات مگروں اوہناں دے عزیز شاگرد صدرالدین قونوی نے درس جاری رکھیا۔ جنہاں صوفیاں ابن عربی توں فیض پایا سی، اوہناں وچ جلال الدین رومی، ابن الفارض، عبدالکریم الجیلی تے عراقی مشہور ہن۔ ایہناں لوکاں دی تبلیغ نال ابن عربی دا وحدت وجود دا نظریہ سارے اسلامی دُنیا وچ پھیل گیا تے اسلامی تصوف دا مُڈھلا تصور بن گیا۔ ڈاکٹر تارا چند، اے اے عفیفی تے ڈاکٹر اقبال ہوراں ابن عربی نوں فلسفی کہیا ہے پر ایس گل توں انکار نہیں کیتا جا سکدا کہ اوہ بہوں وڈے صوفی وی ہن۔ ایس پہلاں اوہناں دے فلسفے دے بارے کجھ عرض کراں گے تے فیر اوہناں دے تصوف دی پرچول دی کراں گے۔

ابن عربی دا توحیدِ وجودی یا وحدت وجود دا نظریہ ایہہ ہے کہ کائنات تے خدا اکو کجھ ہن۔ اک دوجے توں وکھ نہیں ہن۔ اوہناں دیاں دلیلاں ایہہ ہن:

۱۔ کوئی شے عدم یا نیستی توں وجود وچ نہیں آ سکدی، ایس لئی ایہہ عالم ازل توں

موجود ہے۔ ایس عالم دیاں ساریاں موجود چیزاں دی شکل وچ اک دوجے توں مختلف ہین
ایہناں وچ ساریاں وچ پر اک گل وی سانجھی ہے۔ ایہہ سانجھ وجود دی ہے ایس لئی وجود دے فرق
وحدت نوں منناپوے گا۔

2۔ قدیم (جیہڑا ازل توں موجود ہے)، حادث (جیہڑا پیدا کیتا گیا ہے) دا سبب نہیں ہو سکدا ایس لئی حادث دا وجود حقیقی نہیں۔ حقیقی وجود اکو ہے جیہڑا قدیم ہے۔ ایہہ حقیقی وجود خدا ہے جیہڑا کائنات دی ہر شے وچ موجود ہے۔ ابن عربی نے کہیا **یا خالق الاشیاء فی نفسہ انت لما تخلقہ جامع** (اے اشیاء نوں پیدا کرن والے! جو کجھ توں پیدا کیتا ہے اوہ تیرے وچ موجود ہے) اک ہور جگہ کہندے ہین **تخلق ما ینتہی کونہ فیک فانت ضیق الواسع** (جو کجھ توں پیدا کیتا ہے اوس دا انت تیرے ہی اندر ہے)۔

3۔ قرآن وچ آیا ہے کہ جدوں خدا نے کہیا **کُن** (ہو جا) تے کائنات پیدا ہو گئی (**فیکون**) ابن عربی پچھدے ہین کہ ایس کُن (ہو جا) دا مخاطب کون سی؟ ایس سوال دے دو ہی جواب ممکن ہو سکدے ہین۔ اک تے ایہہ کہ مخاطب مادہ سی جیہڑا پہلاں توں موجود سی۔ جد خدا نے اوہنوں کہیا کُن (ہو جا) تے اوہ کائنات بن گیا (فیکون)۔ جے ایہہ گل من لئیے تے مادے نوں وی خدا دی طرحاں قدیم منناپوے گا تے ایہہ شرک ہووے گا کیوں جے مسلمان فلسفیاں تے ودواناں لئی تعدد قدماء (اک توں زیادہ چیزاں دا قدیم ہونا) شرک ہے وحدت نہیں۔ ابن عربی دے خیال وچ کُن دے مخاطب خدا دیاں اپنیاں صفتاں ہین جیہڑیاں کائنات دی شکل اختیار کر گئیاں ہین۔ دوجیاں لفظاں وچ ذات (خدا) نے اپنیاں صفتاں نوں کہیا (ہو جا) تے صفتاں کائنات بن گئیاں ہین۔ ایس لئی کائنات ذات (خدا) توں جدا نہیں ہو سکدی۔
ایس دلیل دی صورت ایوں ہوئی۔

صفتاں ذات خداوندی توں جدا نہیں

کائنات صفتاں توں بنی اے

ایس لئی کائنات ذات خداوندی توں جدا نہیں ۔

ابنِ عربی کہندے ہن کہ **وجود المخلوقات عین وجود الحق** (مخلوقات دا وجود عین خالق ہے)

4۔ خدا کائنات دا سبب[1] ہے تے کائنات مُسبّب[2] ہے۔ سبب اپنے مسبب توں جدا نہیں ہو سکدا، ایس لئی ذات خداوندی یا سبب وی کائنات یا مسبب توں وکھ نہیں ۔

ابنِ عربی اپنے وحدت وجود دے نظریے نوں احدیت معنوی کہیا جس دا مطلب ایہہ ہے کہ وحدت وجود سراسر عقلی تے منطقی اے ۔ اوہناں دے ایس نظریے نوں اتحاد وی کہیا جاندا اے تے اوہناں دی پیروی کرن والیاں نوں اتحادیین کہندے ہن کیونکہ اوہناں دے عقیدے مطابق کائنات تے خدا دی ذات وچ کامل اتحاد پایا جاندا ہے ۔ ایسے لئی ابنِ عربی نوں امام الموحدین کہیا گیا ہے ۔ ایتھے اک گل دا ذکر کرنا ضروری اے ۔ ویدانت، نوفلاطونیت حلاج دے حلول تے ابنِ عربی دی وحدت وجود توں پتا لگدا اے کہ وحدت وجود یاں ہمہ اوست دے تِن پکھ ہن ۔

اشراق : کائنات ذات احد وچوں ایویں نکلی جیویں شعاعواں سورج وچوں نکلدیاں ہن ۔ (فلاطینوس)

اتحاد : خدا کائنات نال متحد ہے اوس توں جدا نہیں (شنکر ۔ ابنِ عربی)

سریان : خدا کائنات وچ رچیا رچیا ہویا اے (فلاطینوس، شنکر، ابنِ عربی)

---

1 : Cause   2 : Effect

سریان تے علول وچ فرق ایہہ ہے کہ سلول اوس حالت نوں کہندے ہن جدوں خُدا کسے بندے وچ رس رچ جاوے ، (ہندوواں دا اوتار ، اسماعیلیہ دا امام ، حلاج دا ھُوَ ھُوَ ، غلو دا لوگس)

اسیں لکھ چکے ہاں کہ مسلمان فلسفی نوفلاطونیت توں متاثر ہوئے سن ۔ ابن عربی اُتے وی ایس فلسفے دا پرچھاواں پیا سی پر اک مُڈھلے مسئلے وچ اوہناں ذاتی اُپج توں کم لیا ہے ۔ اوہناں فلاطینوس دا ایہہ نظریہ رد کر دتا کہ ذات احد وچوں درجہ بدرجہ عقل، روح تے مادہ نکلے سن ۔ اوہناں دی دلیل ایہہ ہے کہ کائنات اوہناں معلومات[۱] توں بنی ہے جیہڑیاں خُدا دے ذہن وچ ہن ۔ معلوم عالم توں وکھ نہیں ہو سکدا ایس لئی کائنات دی جیہڑی معلومات دی مادی صورت ہے ۔ اپنے عالم (جانن والا خُدا) توں وکھ نہیں ہو سکدی ۔

دوجیاں وجودی فلسفیاں دی طرحاں ابن عربی وی جبر دے قائل ہن تے کہندے ہن کہ بندے نوں کسے گل دا اختیار حاصل نہیں ایسے طرحاں اوہ خیر تے شر دے فرق نوں وی نہیں مندے ۔ اوہناں دے خیال دے مطابق خُدا نے شر یا بُرائی نوں پیدا نہیں کیتا ۔ دُنیا دی کوئی شے اپنی ذات وچ بُری نہیں ہوندی ساڈے بُرے ورتارے نال بُری ہو جاندی ہے ایس لئی بدی یا شر دا وجود حقیقی نہیں اعتباری ہے ۔ ایہو خیال شنکر تے سپینوزا دا وی ہے ۔

ابن عربی فلسفی ای نہیں بہوں وڈے صوفی وی ہن ۔ اوہناں دے زمانے وچ مسلماناں دا فلسفہ سہک رہیا سی ۔ ابن رشد نوں کٹڑ علماء دے ہتھوں بڑے دُکھ پہنچے سن ۔ فلسفہ اوڑھ گیا سی پر تصوف ٹہک پیا سی ۔ کجھ عالماں دا خیال ہے کہ تصوف

---

[۱] : ایہناں معلومات نوں ابن عربی عیونِ ثابتہ کہندے ہن جیہناں دی مادی صورت ایہہ کائنات ہے ۔

کسے قوم دے زوال دے دَور وِچ نسروا ہے۔ ابنِ عربی دا فلسفہ رواج نہ پا سکیا، پر اوہناں دے تصوف نوں پھلن پھلن دا موقع ملدا رہیا۔ ابنِ عربی وی رُوحے صوفیاں دی طرحاں کہندے سن کہ عقل حقیقت تیکر نہیں پُج سکدی۔ ایس لئی مراقبہ تے کشف ضروری اے۔ اوہناں نوں صوفیاں دی طرحاں ظاہری عالم تے باطنی عالم دی تفریق کیتی تے کہیا کہ باطنی عالم اصل ہے تے ظاہری عالم اوسدا پرچھاواں ہے وجودِ مطلق اصلی تے ابدی صداقت ہے تے ظاہری عالم دی اشیا، وجودِ مطلق دیاں صفتاں دے عکس ہن، ایہناں دا حقیقی وجود کوئی نہیں، ایس گل نوں اوہ سُورج دی مثال دے کے سمجھاندے سن۔ کہندے سن کہ بدّل سُورج نوں چھپاندا ہے پر سُورج دیاں کرناں تے موجود رہندیاں ہن، ایسے طرحاں ایہہ ظاہری عالم نُورِ ازلی اُتے پردہ پا دیندا ہے۔

حلاج دی پیروی وِچ ابنِ عربی دی لوگس دا تصور قبول کر لیا۔ ایس لکھ چکے ہاں کہ لوگس[1] قدیم یونانی فلسفیاں دا اک تصور ہے تے خیال دی اوہ قوت ہے جیہڑی کائنات تے خدا دے وِچکار واسطے دا کم دیندی ہے۔ بعد وِچ اک عیسائی عالم اوریجن نے کہیا کہ لوگس وِچ خدا دا ظہور ہویا ہے۔ ہوندیاں ہوندیاں لوگس یاں کلمہ عیسائیاں دی تثلیث دا اک رُکن بن گیا۔ اسماعیلیاں نے لوگس دا تصور نوفلاطونیاں کولوں اخذ کیتا تے اپنے امام دی صورت وِچ پیش کر کے آکھن لگ پئے کہ ساڈے امام وِچ خدا نے حلول کیتا اے۔ یاد رکھنا چاہیدا اے کہ حسین بن منصور حلاج اک اسماعیلی سی۔ اوس نے کہیا کہ لاہوت (خدا) نے ناسوت (آدم) وِچ پھوک ماری تے اوس وِچ حلول کیتا، ایس توں پہلاں وی ایہو ازلی نُور رسولِ عربی وِچ ظاہر ہویا سی۔ اوہ اپنی کتاب الطواسین وِچ لکھدا اے:

"رسولِ عربی عدم توں پہلاں وی موجود سن تے قلم توں وی پہلاں اوہناں دا اسم موجود سی، اوہ اوس وقت وی سن جدوں نہ جوہر دا وجود سی نہ حوادث

---

[1] : لوگس دا معنی ہے "کلمہ، لفظ"۔ حضرت عیسیٰ نوں قرآن وِچ کلمہ کہیا گیا ہے۔

ظاہر ہوئے سن ۔ ۔ ۔ اوہناں دا نور قلم توں وی زیادہ روشن تے قدیم ہے [1]

حلاج انسانِ کامل نوں ھُوَ ھُوَ کہیا جس توں اوہدی مراد رسول عربی سن۔ اے اے عفیفی کہندے ہن کہ ابنِ عربی نے حلاج دے ھُوَ ھُوَ نوں حقیقتِ محمدیہ، عقلِ اوّل، العرش، روح، عرش انسانِ کامل، تے آدمِ حقیقی دے نام دتے سن تے کہیا کہ حقیقتِ محمدیہ کائنات دا سبب وی اے تے کائنات دے نظام نوں چلاوندی رہی اے۔ ابنِ عربی لکھدے ہن [1]

"آدم توں ساڈی مراد اوہ واحد نفس اے جس توں نوع انسان پیدا ہوئی ہے تے جس نوں بعض لوکیں وحدت یا حقیقتِ محمدیہ کہندے ہن انا من نور اللّٰہ و کلھم من نوری جس دے مظاہر عینی عیان تے روح ارواح ہن۔ ایس دی دلیل ایہہ آیت اے یا ایھا الناس اتقو ربکم الذی خلقکم من نفس واحدۃ ۔ ۔ ۔ ہر ذاتِ محمد فردیت اے کیونکہ آپ نوعِ انسان دے کامل ترین فرد ہن ایسے لئی حقیقی معنیاں وچ نبوت آپ توں ای شروع ہوئی تے آپ اتے ہی ختم ہو گئی۔"

ابنِ عربی توں پچھوں اوہناں دیاں پیرواں ابن الفارض تے عبدالکریم الجیلی نے حقیقتِ محمدیہ یا انسانِ کامل نوں قطب آکھیا جس دے گرد ا گرد زمین تے آسمان گھمدے ہن۔

ابنِ عربی وی ذوالنون مصری تے رابعہ بصری وانگوں پربوش طریقے نال عشقِ حقیقی دا اظہار کردا ہے۔ اوہناں کہیا کہ میرا اصل مذہب عشق اے۔ شعراں وچ کہندے ہن [2]

---

[1] : فصوص الحکم ۔ فصِ حکمت فردیہ بکلمہ محمدیہ ۔

[2] : ترجمان الاشواق ۔

"اَج توں پہلاں میرا ایہہ حال سی کہ جیہڑا بندہ میرے دین نوں نہیں سی منیندا یا اوہدے دا انکار کردا سی میں اوہنوں اپنے آپ توں بیگانہ سمجھدا ساں پر ہُݨ میرا دِل ہر صورت نوں قبول کر لیندا ہے۔ اوہ چراگاہ بݨ گیا ہے ہر قسم دیاں ہرناں دی، اوہ عبادت خانہ ہے، عیسائی تارکاں دا، آتش کدہ ہے مجوسیاں دا، کعبہ ہے حاجیاں دا، الواح ہے توریت دی، صحیفہ ہے قرآن دا۔ ہُݨ میں عشق دے مذہب دا پیرو ہاں، عشق دا قافلہ بھاویں میںنوں کدھرے لے جاوے، میرا دین وی عشق ہے، میرا ایمان وی عشق ہے"[1]

ابنِ عربی دی عشق اوہ اکسیر ہے جیہڑی دل دے کھوٹ کپٹ نوں اعلیٰ اخلاق دے کندن وِچ بدل دیندی اے، اوہ رنگ نسل تے مذہب دیاں بندشاں نوں توڑ کے ساری خدائی نال پیار کرن لگ پیندا ہے۔ جس وجودی صوفی دا ایہہ عقیدہ ہووے کہ ایہہ جہان اِکو وجودِ مطلق دا جزو ہے یا ساریاں بندیاں وِچ اوسے ذاتِ حقیقی دی رُوح سمائی ہوئی اے، یا دُنیا دی ہر سوہݨی شے تے ہر سوہݨے بندے وِچ اوسے محبوبِ ازلی دا حُسن لشکارے مار رہیا اے، اوہ کسے شے تے کسے بندے نال نفرت نہیں کر سکدا۔ کیونکہ اوہ اپنے آپ نوں نوعِ انسان دا فرد ہی نہیں سگوں ساری کائنات دا جزو خیال کرن لگ پیندا ہے۔ ایسے لئی رومی[2] ورگیاں رولاں نے صوفیانہ جذبے نوں اوقیانوس کہیا ہے۔

---

[1]: مولانا رُومؒ

مذہبِ عشق از ہمہ دیں ہا جُدا است

اقبال — اگنی ہے وہ جو نرگس کہتے ہیں پیت جس کو
دھرموں کے یہ بکھیڑے اس آگ میں جلا دیں

[2]: Oceanic

ابن عربی دے ولایت دے تصور وچ وی حسین بن منصور حلاج دے خیال دا جھلکارا پیندا اے ۔ اوہ کہندا ہے کہ ہر نبی ولی وی ہوندا ہے تے اوس وچ ولایت دا جز نبوت دے جز توں اُچا ہوندا ہے ۔ الحاکم ترمذی (م 934ء) نے کہیا سی کہ ولیاں دی اک خاتم (مُہر) ہوندی ہے ۔ ابن عربی آکھیا ایہہ مُہر میں ہاں ۔ جس طرحاں رسولؐ عربی اُتے نبوت ختم ہو گئی ہے ایسے طرحاں میری ذات اُتے ولایت دا خاتمہ ہو گیا ہے ۔ ایسے لئی اوہ اپنے آپ نوں خاتم الاولیا کہندے سن ۔

حسین بن منصور سُولی تے کڈھیا گیا تے صوفی ڈر گئے تے اسماعیلیہ باطنیہ دی طرحاں قرآنی آیات دی تاویل کر کے اپنے عقیدیاں نوں اسلامی رنگ دین دا جتن کرن لگ پئے ابن عربی نے وی اپنی وحدت وجود نوں سچا ثابت کرن لئی قرآن تے حدیث توں سند لئی مثلاً "ایہہ کہ اللہ انسان دی شہ رگ توں وی قریب اے ، یا ظاہر وی اوہو ہے باطن وی اوہو ہے یا جس پاسے وی مکھ موڑیا جاتے اوسے پاسے اللہ دا چہرہ نظریں آوسی یا اوہو اول ہے اوہو آخر ہے ۔ عبدالکریم الجیلی نے اپنی کتاب انسانِ کامل وچ ابن عربی دی وحدت وجود دی بہوں چنگی تشریح کیتی ہے ۔ عراقی نے ابن عربی دی کتاب فصوص الحکم دی شرح مولانا صدرالدین قونوی دے درس وچ سُن کے اپنی کتاب لمعات لکھی ۔ اوس دے اک پیرو عبدالرحمن جامی نے لوائح لکھی جس دا موضوع وی عشق ، عاشق تے معشوق ہے ۔ عطار تے رومی نے اپنی فارسی شاعری وچ وحدت وجود دا پرچار کیتا ۔ اگے جا کے ایس گل دا ذکر تفصیل نال آسی ۔

اسیں لکھ چکے ہاں کہ کٹڑے علماء نے ابن عربی اُتے کُفر دے فتوے لائے سن ۔ دوجے پاسے بعض عالماں نے اوہناں دی عظمت تے بزرگی دا اعتراف وی کیتا ہے ۔ شاہ ولی اللہ دہلوی ابن عربی نوں اپنے دور دا فاتح تے خاتم کہندے ہن تے وحدت وجود دے عقیدے نوں اسلامی سمجھدے ہن ۔ مشہور حنفی عالم علامہ شامی نے ابن عربی دے بارے کہیا **فلا تعقل فی حقہ شئی فانہ رجل کبیر فی الاسلام** (اوہناں اُتے نکتہ چینی نہ کرو اوہ اسلامی دُنیا دی اک عظیم

شخصیت ہن۔)

صوفیاں ساڈی تعلیم نوں پھیلاون لئی کتاباں لکھیاں جنہاں وچ اوہناں دی زندگی دے حالات دی ملدے ہن۔ حارث بن المحاسبی (781ء) بصرے وچ پیدا ہوئے سن فیر بغداد دے وسنیک ہو گئے۔ اوہناں دو کتاباں لکھیاں کتاب التواہم تے فصل فی المحبت۔ دوجی کتاب ہن نہیں ملدی۔ جنید بغدادی اوہناں دے شاگرد سن۔ عبداللہ بن مبارک دی کتاب الزہد وی نہو ملی اے۔ پہلے دور دیاں صوفیاں دے حالات ابو نصر سراج (م 988ء) دی کتاب اللمعہ تے ابوطالب مکی دی قوت القلوب وچ ملدے ہن جس توں غزالی فائدہ اٹھایا سی۔ ابوعبدالرحمٰن سلمی (م 1021ء) نے صوفیاں دے حالات بارے طبقات الصوفیین لکھی جنہوں ویکھ کے عبداللہ انصاری نے طبقات الصوفیہ لکھی تے اوس نوں سامنے رکھ کے عبدالرحمٰن جامی نے نفحات الانس لکھی سی۔ ابونعیم الاصفہانی (م 1038ء) دی کتاب حلیتہ الاولیاء وچ وی صوفیاں دے عقیدیاں دا ذکر تفصیل نال کیتا گیا ہے۔ ابوالقاسم القشیری (1072ء) نے اپنے مشہور رسالے وچ تصوف دے نظریے تے کھل کے بحث کیتی ہے۔ شیخ علی ہجویری (م 1057ء) نے فارسی وچ کشف المحجوب لکھی، جس وچ بڑے عالمانہ طریقے نال صوفیاں دے عقائد دا ذکر کیتا گیا ہے۔ عبداللہ انصاری دی منازل السائرین تے ابوسعید ابوالخیر (م 1049ء) دے فارسی قطعات وچ بیان تے خیال دے اوہ نمونے ملدے ہن جنہاں توں سنائی، عطار، رومی، سعدی تے حافظ شیرازی نے فیض پایا سی۔ ابوحامد غزالی (م 1111ء) نے احیاء علوم الدین وچ فقہ تے تصوف وچ مطابقت پیدا کرن دا کامیاب جتن کیتا تے سماع نوں جائز ثابت کیتا۔

غزالی توں مگروں تصوف اسلامی شریعت دا اک ضروری حصہ بن گیا تے ظاہری عالماں دی ایسے دی مخالفت چھڈ دتی۔ غزالی نے اپنی گل اک تمثیل نال سمجھائی ہے۔ اوہ کہندے ہن کہ فرض کرو اک حوض اے جس وچ کئی نالیاں باہر توں پانی لیا رہیاں ہن۔ ایہناں نالیاں توں وکھرا اک پھوارا وی ہے۔ جیہڑا حوض دے اپنے اندروں پانی اچھال کے باہر لیا

رہیا ہے۔ ایہہ چیز وجدان[1] ہے، جیہڑا تصوف دا اعلیٰ سرچشمہ ہے تے انسان دا دل
حوض دی طرحاں ہے جیہڑا باہر دے اثرات قبول کردا ہے تے اپنے اندروں پھوارے نوں
وی فیض پہنچاندا ہے۔ شیخ شہاب الدین دی کتاب حکمت الاشراق وچ خدا دا تصور نور
ازلی دی صورت وچ کیتا گیا ہے، جس دیاں شعاعواں بندیاں دی روح تے دل نوں روشن
کردیاں ہن۔ اوہناں زردشت نوں پیغمبر تسلیم کر لیا۔ مولویاں اوہناں اُتے کفر دا فتویٰ لا
دتا تے اوہناں نوں صلاح الدین ایوبی نے قتل کرا دتا۔ بعض صوفیاں نے دعویٰ کیتا کہ
اوہناں نوں الہام ہوندا ہے تے الہام دا دروازہ کھلا ہے بند نہیں ہویا۔ ابن عربی کہیا
سی کہ نبوت تے رسول عربیؐ اُتے ختم ہو چکی ہے پر الہام جاری ہے۔ محمد بن عبدالجبار النفری
نے دعویٰ کیتا کہ خدا نے اوہناں نوں کشف دی حالت وچ کتاب المواقف تے کتاب المخاطبات
لکھوائی سی، جد اوہ خدا دے حضور کھلوتے خدا دی آواز سُن رہے سن۔

اولیا دا مسلک[2] خراسان وچوں اُٹھ کے سامنے آیا سی جیہڑا ایران توں بدھ مت دا گڑھ
رہیا سی۔ بعض عالماں نے تصوف اُتے ویدانت تے بدھ مت دے اثرات بارے بحث کیتی اے
تے کیہا اے کہ فنا فی اللہ دا نظریہ بدھ مت دے نروان دی بدلی ہوئی شکل اے۔ ایہہ گل
ٹھیک نہیں لگدی کیوں جے فنا فی اللہ دا تصور نو فلاطونیت وچ موجود سی تے مسلمان اوہدے توں
چنگی طرحاں واقف سن۔ بودھیاں دا نروان فنا فی اللہ توں وکھرا اے۔ بودھ خدا دی ہستی
دے قائل نہیں سن ایس لئی نروان توں اوہناں دی مراد نری فنا تے مکتی اے۔ خدا وچ
فنا نہیں ہوندا پر ایہہ گل منی جاوے گی کہ صوفیاں نے اپنیاں بہت ساریاں ریتاں رسماں بدھ متاں
کولوں لئیاں سن جس نال اولیاء دا مسلک پیدا ہویا سی: مرشد تے مرید (گورو چیلا) سلسلہ

1: Intuition

2: Cult of Saints

(سنگھ) تکیہ تے خانقاہ (وہارا) روضہ (ستوپا) اولیاء دیاں قبراں اُتے جا کے منتاں منّنا تے اوہناں دی زیارت نوں جاناں (یاترا) مراقبہ (سمادھی) تسبیح (مالا) اولیاء دے تبرکات، دنداں یاں والاں نوں متبرک سمجھ کے اوہناں نوں محفوظ کرنا (بودھ ایہناں اُتے چھتریاں اُسار دے سن) طریقت، سلوک (مارگ) ناد (شنکھ) کشکول (کھپری) کفنی (سیلی) کرامت (استدراج) توں بودھاں دے اثرات دا پتا لگدا اے۔ اسلام دی ابتدا وچ ایہناں ریتاں رسماں دا کوئی وجود نہیں سی۔ ایس گل دی کوئی شہادت میری نظر توں نہیں گذری کہ ابتدائی دور دے صوفی ویدانت توں واقف سن۔ اُپنشداں دا ترجمہ پہلی وار دارا شکوہ نے کرایا سی، پر ایہہ گل تے بہت بعد دی اے۔

بارہویں صدی عیسوی وچ صوفیاں دے سلسلے ظاہر ہون لگ پئے سن۔ سبھ توں پہلاں قادریہ سلسلہ بنیا جس دے بانی شیخ عبدالقادر گیلانی (1166-1078ء) سن جیہڑے بغداد وچ ابوحنیفہ نعمان بن ثابت دے مقبرے دے مجاور سن۔ اوہناں دے سپتر سید شاہ میر ہندوستان آئے تے ایتھے وی ایہہ سلسلہ قائم ہو گیا۔ چشتیہ سلسلہ شیخ ابواسحٰق شامی توں یادگار ہے جیہڑے شیخ العلو بن نوری دے مرید سن۔ اوہ چشت (ایران دا اک شہر) وچ آئے تے خواجہ ابواحمد ابدال اوہناں دے مرید بن گئے۔ اوہناں توں مگروں خواجہ سمعانی نے ایس سلسلے نوں جاری رکھیا، فیر خواجہ مودود چشتی نے ایس نوں پھیلایا۔ خواجہ معین الدین حسن سجزی نے خواجہ عثمان چشتی توں خرقہ لیا تے ہندوستان وچ آ کے ایس سلسلے دی اشاعت کیتی۔

سہروردیہ دے بانی شیخ شہاب الدین سہروردی (1234ء) سن جنہاں بغداد وچ اپنا سلسلہ جاری کیتا سی۔ خواجہ بہاؤالدین زکریا ملتانی نے بغداد جا کے شیخ شہاب الدین سہروردی کولوں خلافت لئی تے ہندوستان وچ ایس سلسلے نوں رواج دِتا۔ خواجہ بہاؤالدین زکریا ملتان دے لاگے کوٹ کروڑ وچ خواجہ وجیہہ الدین محمد بن کمال علی شاہ قریشی دے گھر جمے سن۔ اوہناں توں مگروں شیخ رکن الدین خلیفہ بنے سن۔ نقشبندیہ یا سلسلہ خواجگان ترکستان وچ قائم ہویا سی۔

ایس دے سبھ توں وڈے بزرگ خواجہ محمد آتالیسوی سن پر ایس نوں مقبول خواجہ بہاؤالدین نقش بند نے کیتا سی۔ خواجہ باقی باللہ (م 1603ء) ایس نوں ہندوستان لیائے سن۔ اوہناں دے خلیفے شیخ احمد سرہندی نے ایس نوں ترقی دِتی تے ایس سلسلے دا نام مجددیہ پے گیا۔ ایہہ چارے سلسلے ہندوستان وِچ پھیل گئے۔ ایہناں وِچوں نقش بندیہ تے سہروردیہ زیادہ مقبول نہیں ہو سکے، پر چشتیہ تے قادریہ حد توں ودھ کے ہرمن پیارے ہوئے کیونکہ ایہناں دا دربارا صلح کُل تے دوجیاں مذہباں نال روا داری دا سی۔ مولانا جلال الدین رومی توں جلالیہ سلسلہ شروع ہویا جس دے درویش گھمن گھیریاں پاکے تاڑی مار کے نچدے گاؤندے ہن۔ جلالیہ نے ترکی تے شام وِچ اپنے تکیے قائم کیتے سن۔

شاذلیہ سلسلہ نورالدین احمد بن عبداللہ الشاذلی نے تیونس (شمالی افریقہ) وِچ قائم کیتا سی۔ اشراقیہ شیخ شہاب الدین سہروردی مقتول دے پیرو ہن۔ شیخ نوں قتل کر دِتا گیا جس توں ایہہ سلسلہ پھل پھُل نہیں سکیا۔ شطاریہ سلسلے دا ڈھیرا بایزید بسطامی نال جا رلدا اے۔ شطار دا معنی ہے تِرکھا تے پھِلاک۔ ایہہ لوک طریقت دی راہ وِچ تتر تیزیاں وکھاؤندے سن، ایس لئی شطاریہ اکھواؤن لگ پئے۔ ہندوستان وِچ شطاریہ نے ملامت دی رِیت نوں ساہی دِتی سی تے ایہناں دا سمبندھ قادریہ نال گوڑھا ہو گیا سی۔

فارسی دے صوفی شاعر

جس طرحاں بھگتی لہر نے ہندی تے بنگالی دی نویں کویتا نوں جنم دِتا سی ایسے طرحاں تصوف نے فارسی دی پھوکلی تے بے سواد شاعری وِچ مٹھ تے کچھ پیدا کیتی۔ فارسی دیاں صوفی شاعراں نے عشقِ حقیقی دے مضمون عشقِ مجازی دے رس بھرے پیرائے وِچ لکھے تے محبوب ازلی دے حُسن دی تعریف حسنِ مجازی دے رنگ وِچ کیتی جس نال فارسی شاعری وِچ بیان دی آپچ تے جذبے دا خلوص پیدا ہو گیا۔ جے دیو نے گیتا گووندا وِچ رادھا دی زبانی کرشن

د دا اظہار کیتا ای، اوہدے گروں رادھا جیو آتما دی علامت بن گئی جیہڑی اپنے محبوب کرشن
ے وراگ وچ تڑپدی رہندی لے تے اودے ملن دی آس وچ "تانگھدی لے - ایسے
عدی شیرازی، حافظ شیرازی، تے عبدالرحمٰن جامی نے گل بلبل، شمع پروانہ، سرو قمری،
ے تے شیریں فرہاد دیاں علامتاں وچ محبوبِ ازلی دے نال عشق جتایا تے وحدت وجود
تصور دی سادہ زبان وچ تشریح کیتی۔ اوہناں مرشد نوں پیرِ مغاں تے دید و حال
ب دا نام دتا۔ عطار، رومی تے محمود شبستری نے وحدت وجود، بقا و فنا، سلوک و
کشف و اشراق دیاں فلسفیانہ بحثاں نوں شعراں وچ کھول کے بیان کیتا۔ اوہناں
لاں نوں قوال سماع دیاں مجلساں وچ گاون لگ پئے جس دے نال تصوف اسلامی
ں جوہاں گٹھاں وچ مقبول ہو گیا۔ ایس فارسی دی صوفیانہ شاعری دا پوں کجھ نمونے
ے۔ کیونکہ پنجابی دیاں صوفی شاعراں نے ایس شاعری توں گوڑھا تے ڈونگھا اثر لیا
ولانا جلال الدین رومی دی مثنوی معنوی وحدت وجود دے فلسفیانہ تے صوفیانہ پکھاں
علی شرح ہے۔ اوہ فصل و تنزل (روح ذات باری توں وکھ ہوندی سی) دے
ہندے ہن:

منبسط بودیم و یک گوہر ہمہ	بے سر و بے پا بدیم آں سر ہمہ
یک گہر بودیم ہمچوں آفتاب	بے گرہ بودیم و صافی ہمچو آفتاب
چوں بصورت آمد آں نورِ سرہ	شد عدد چوں سایہ ہائے کنگرہ
کنگرہ ویراں کنید از منجنیق	تا رود فرق از میانِ ایں فریق

ا ایس روح دی حالت وچ اکو سان تے جسم توں پاک سان، سورج دی طرحاں
نے سان تے پانی وانگوں صاف سان، جدوں ایہہ نور جسم دی قید وچ آ گیا تے
دیاں سایاں دی طرحاں کئی حصیاں وچ ونڈیا گیا۔ ایس برج نوں ڈھا دیو تے ایس
نوں مٹا دیو)

جذب وصعود دا مضمون (رُوح بدن دی قید توں آزاد ہو کے **فنا فی اللّٰہ**

ہو جاسی)

صد ہزاراں حشر دیدی اے عنود	تاکنوں ہر لحظہ از بدوِ وجود
از جمادی بے خبر سوئے نما	وز نما سوئے حیات و ابتلا
باز سُوئے عقل و تمیزاتِ خوشی	باز سوئے خارجِ ایں پنج و شش
تالبِ بحر ایں نشانِ پائہاست	پس نشانِ پا درونِ بحر لاست

(او ہٹھ ہڑا بندیا ! توں اپنی پیدائش توں لے کے ہن تیکر کئی حشر ویکھ چکا ہیں۔ تو
پتھراں روڑیاں وچوں ہو کے نباتات دی طرف آیا فیر حیوانی تے انسانی زندگی وَل مُڑیا۔
جدوں تیرے وچ عقل تے تمیز پیدا ہوئی، ایس دے مگروں پنج حواس توں نکل کے حقیقت
تے مقام تیکر پہنچا۔ ایہناں تبدیلیاں دے نشان دریا دے کنڈھے تیک ہن۔ ذات خدا وندی
دے سمندر وچ وڑ کے ایہہ نشان وی مٹ جاوندے ہن)

بندے دی رُوح مادے دی قید آ کے اپنے اصل نوں بُھل جاوندی ہے ؎

سالہا ہم صحبتی و ہم دمی	با عناصر داشت جسمِ آدمی
رُوح او خود از نفوس و از عقول	رُوحِ اصلِ خویش را کردہ نکول
از نفوس و از عقولِ با صفا	نامہ می آید بجاں کاے با وفا
یارگانِ پنج روزہ یافتی	رُوز یارانِ کہن بر تافتی

(بندے دا سریر کئی وَرہے عناصر (ہوا، اَگ، مٹی، پانی) دی صحبت وچ
رہندا اے۔ اوہدی رُوح اپنے اصل توں مُکھ موڑ لیندی ہے۔ رُوحاں دے عالم وچوں اودے
کول سنیہے آوندے ہن کہ او بے وفا ! توں دُنیا وچ چار پنج دیہاڑیاں دے یاراں دے خا
پُرانیاں یاراں نوں بُھلا دتا ہے)

فنا فی اللّٰہ دا مضمون ؎

عاشقِ حقی وحق آنست کو | چوں بیاید از بنود تارِ مو

چوں تو فانی راست پیش آں نظر | عاشقی بر نفی خود خواجہ مگر

سایہ و عاشقی بر آفتاب | شمس آمد سایہ لا گردد شتاب

(توں خدا دا عاشق ایں، سچ تے ایہہ ہے کہ اوسدے جلوے دے ساہمنے تیرا وجود وال برابر وی نہیں رہ جاندا۔ محبوب حقیقی دی نظر وچ تیرے جیہے سیکڑے وجود فانی ہن یا لوکا! شاید توں اپنی فنا دا عاشق ایں (وصل توں پہلاں روح دی فنا لازمی ہے، لئی وصل دا طالب فنا دا طالب ہوندا اے) توں پرچھانواں ایں پر سورج اتے عاشق سورج آوے تے پرچھانواں مٹ جاندا اے)

ہم چنیں جویانے درگاہِ خدا | چوں خدا آید شود جوئندہ لا

(ایہو حال خدا نوں ڈھونڈن والے دا ہوندا اے، خدا دا جلوہ اگھڑے تے ڈھونڈن فنا ہو جاندا اے)

وحدت وجود حقیقی ہے سہ

اے منے دماں بہر آں برساختی | تانگو با خود نرد خدمت باختی

تا تو ماد توئی یک جوہر شوی | عاقبت محض جناں دلبر شوی

تا منے وتو ہا ہمہ یک جاں شوند | عاقبت مستغرق جاناں شوند

(ایہہ مخلوق توں ایس لئی پیدا کیتی سی کہ توں آپ ای اپنا تماشا ویکھیں، جدوں تیرے دا فرق مٹ جائے گا تے اے محبوب تیرے بنا کوئی باقی نہیں رہے گا۔ میں توں اک جان ہو جاسن تے تیرے جلال تے جمال وچ غرق جاسن گے)

مولانا رومی نے ابن عربی دی حقیقت محمدیہ دا تصور وی پیش کیتا اے، تے ہے کہ رسول عربی کائنات بنن توں پہلاں ای موجود سن۔ آدم دی تخلیق تے اوہناں

دے مگروں ہوئی سی۔ مولانا رسولِ عربیؐ دی زبانی کہندے ہن ـــ

نقشِ تن را نا فتاد از بام طشت　　　پیشِ چشم کُلُّ آتِ آتِ گشت !

بنگرم در غورہ مے بینم عیاں　　　بنگرم در نیست شے بینم عیاں

بنگرم سرِ عالمے بینم نہاں　　　آدم و حوّا نرستہ از جہاں

مر شمارا وقتِ ذرّاتِ الست　　　دیدہ ام پابستہ و منکوس و پست

از حدوثِ آسمانِ بے عمد　　　آنچہ دانستہ بدم افزوں نشد

مر شمارا سرنگوں می دیدہ ام　　　پیش ازاں کز آب و گِل بالیدہ ام

(اجے بندے دا وجود ظاہر نہیں سی ہویا پر میری اکھ اگے ہر وجود وچ آون
والی شے موجود ہوگئی سی۔ میں کچے انگوراں نوں ویکھاں تے اوہناں دے اندر شـ
نوں تک لیندا ہاں۔ میں عدم دی ہر شے نوں وی ویکھ سکدا ہاں۔ اجے آدم تے
پیدا نہیں سن ہوئے تے میں مخفی عالم نوں ویکھ رہیا ساں۔ میں تہانوں روز الست
ازل دے دن قیدی تے مغلوب ویکھیا سی۔ جو کجھ وی موجود ہے اسمان یا زمین وچ
مینوں پہلاں توں معلوم سی۔ میں ایس دُنیا وچ جنم لین توں پہلاں تہانوں قید
حالت وچ تکیا سی)

ایہہ مادی دُنیا نظراں دا فریب ہے، جس نوں ویدانتی مایا تے بودھ شـ
کہندے ہن ـــ

دیدہ کاندر دوی لغای شد پدید　　　کے تواند جز خیال و نیست دید

لاجرم سرگشتہ گشتیم از ضلال　　　چوں حقیقت شد نہاں پیدا خیال

ایں عدم را چوں نشاند اندر نظر　　　چوں نہاں کرد آں حقیقت از بصر

آفریں اے اوستادِ سحر باف !　　　کے نمودے معرضاں را دُرد صاف

ساحراں مہتاب پیمایند زود　　　پیشِ بازرگاں و زر گیرند سود

یم بر بانند زینگوں پیچ و پیچ — یم از کف رفتہ و کرباں باہیچ

ایں جہاں جادوست ما آں تاجریم — کہ ازد مہتاب پیمودہ خریم

(ساڈوں اپنی نظر دی خرابی نے گمراہ کر دتا تے معدوم (جس دا کوئی وجود نہ ہووے) نوں موجود سمجھدے رہے، ساڈے توں اصل حقیقت گجھی رہی۔ اساں اصل نوں چھڈ کے وہم نوں من لیا۔ اے مداری تینوں شاباش کہنی چاہیدی اے، توں میلی شراب نوں صاف شراب دکھا رہیا ایں جس طرحاں جادوگر گلاں گلاں وچ سوداگراں اگے چن دی چاننی نوں سفید کپڑا بنا کے ناپ دیندے ہن تے اوہناں کولوں مل مُنھ لیندے ہن۔ اوہ جادوگر روپیہ لے جاندے ہن تے سوداگراں نوں نہ کپڑا ملدا اے نہ اپنا روپیہ ای ہتھ آوندا اے ایہہ دنیا جادوگر ہے تے اسیں اوہ وپاری ہاں جیہڑے چاننی ناپ کے خرید رہے ہاں)

شکر نے کہیا سی کہ ساڈوں رب تے سپ دا گمان گزردا اے۔ مولانا روم کہندے ہن کہ اسیں چن دی چاننی نوں سفید کپڑا سمجھ کے خرید لینے آں۔

وحدت وجود دے بارے عطار کہندے ہن ؎

در انجمن فرق و نہاں خانۂ جمع — واللہ ہمہ اوست ثم باللہ ہمہ اوست

ہر کہ از ورے نزد انا الحق سر — او بود از جماعت کفار

(ایہہ دنیا ذرہ سمجھ خدا ای خدا ہے۔ جیہڑا انا الحق (میں خدا ہاں) نہیں کہندا اوہ کافراں وچوں ہے)

حافظ شیرازی وحدت وجود دا ذکر کردے ہن۔

ندیم و مطرب و ساقی ہمہ اوست — خیالِ آب و گل در رہ بہانہ

(مادے دا خیال وہم ہے، اوہ آپ ہی مجلس دا رفیق ہے آپ ہی گویا ہے۔ آپے ہی ساقی ہے)

عمر خیام کہیا سی ع

خود کوزہ و خود کوزہ گر خود گلِ کوزہ

(آپ ہی کوزہ ہے، آپ ہی کوزہ بناون والا ہے، آپ ہی کوزے دی مٹی ہے)

کعبے تے بُت خانے دِچ تینوں ہی سجدہ کیتا جاندا ہے تے سوجھوان تیری ہی طرف مُکھ موڑدے ہن ؎

در قبلہ و بُت خانہ تو مسجودی و معبود

رو سوئے تو می باشد صاحب نظراں را

(حافظ شیرازی)

مُرشد آکھے تے مصلے دی شراب وِچ بوڑ دینا چاہیدا اے ؎

بہ مے سجادہ رنگین کن گرت پیرِ مغاں گوید

کہ سالک بے خبر نبود زراہ و رسم منزل ہا

(حافظ شیرازی)

ایس مادے دے پردے پچھے محبوبِ حقیقی موجود ہے۔ قطرے توں سمندر دا پتا لگدا ہے ؎

دل گواہیست کہ در پردہ دلآرائے ہست

ہستیِ قطرہ دلیل است کہ دریائے ہست

(حزیں)

عشق عقل توں اُچا ہے ایس دیاں رمزاں عاقلاں نوں نہیں دسیاں چاہیدیاں ؎

بدرد عشق بساز و خموش شو حافظ

رموزِ عشق مکن فاش پیشِ اہلِ عقول

سچے عاشق ہمیشہ زندہ رہندے ہن ؎

ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بہ عشق
ثبت است بر جریدۂ عالم دوام ما!
(حافظ شیرازی)

ریاکاری تے دین فروشی شراب پین توں وڈا گناہ ہے ؎
حافظا مے خور و رندی کن و خوش باش ولے
دام تزویر مکن چوں دگراں قرآں را
روزِ الست نوں رُوحاں نے قالو بلیٰ کہہ کے جیہڑا قرار کیتا سی اوہ ازلی و ابدی ہے ؎
از دمِ صبحِ ازل تا آخرِ شامِ ابد!
دوستی و مہر بر یک عہد و یک میثاق بود
(حافظ شیرازی)

مادے دی قید رُوح دے لائق نہیں۔ میں ایس نوں توڑ کے اصل عالم نوں چلا جاواں گا ؎
چنیں قفس نہ سزای من خوش الحان است
روم بہ گلشنِ رضوان کہ مرغِ آں چمنم!
(حافظ شیرازی)

ملامتیہ دی طرحاں حافظ کہندے ہن کہ میں تے تیرا کتا ہاں، میرے گل وچ پٹا پا دنا ؎
شنیدہ ام کہ سگاں را قلادہ مے بندی
چرا بگردنِ حافظ نمی نہی رسنے
قلندر وڈی شان والے ہوندے ہن۔ تے بادشاہاں نوں تخت و تاج ڈنڈے تے کھوہ لیندے ہن ؎

بر درِ میکدہ رندانِ قلندر باشند
کہ ستانند و دہند افسرِ شاہنشاہی

(حافظ شیرازی)

اخیر وِچ ایس عبارت نُوں جامی دی اِک غزل درج کر دے ہاں جیہڑی وحدت وجود تے عشقِ حقیقی دے درد وِچ بھِجی ہوئی ہے تے بہوں سوادلی ہے ؎

نرگس اندر باغ حیران از نگاہِ چشمِ تو
مست آہو در بیابان از نگاہِ چشمِ تو

جامہ نیلی کردہ سوسن لالہ را در سینہ داغ
کاکلِ سنبل پریشان از نگاہِ چشمِ تو

با ہزاران حسن و خوبی دامنِ گل در چمن
چاک گشتہ تا گریبان از نگاہِ چشمِ تو

قمریان کوکو نمایان عندلیبان صد ہزار
در فراقِ یار نالان از نگاہِ چشمِ تو

حالِ جامی را چہ دانی تیر خوردہ در جگر
گاہ اُفتان گاہ خیزان از نگاہِ چشمِ تو

ایہہ اوہ مقام ہے جتھے عرفان تے فن یا بھگتی تے کلا دا سنگم ہو جاندا ہے بھگتی کلا نُوں رس بخشدی ہے تے کلا بھگتی وِچ تاثیر دا جادو جگاوندی ہے۔ جامی کہندے ہن کہ اے محبوبِ ازلی! ایہہ تیری ہی نظر دی تاثیر ہے کہ نرگس دا پھُل باغ وِچ حیران کھلوتا اے (نرگس خوبصورت اکھ دی علامت ہے)، ہرن جنگل وِچ مست ہویا پھردا اے۔ (ہرن دی اپنی اکھ بڑی سوہنی ہوندی اے) سوسن نے نیلے لیڑے پائے ہن (سوسن نیلے رنگ دا پھُل ہے تے نیلا ماتمی رنگ ہے) لالہ دے پھُل وِچکار داغ ہے، (لالہ سُرخ رنگ دا پھُل ہے جس دے وِچکار کالا نُقطہ ہوندا ہے) سنبل دیاں لِیاں کھلے وال پٹیاں ہن (سنبل زلف دی علامت ہے) گُلاب دا پھُل جیہڑا آپ بڑا سوہنا ہے اوس نے اپنا گلما پاڑ سٹیا ہے۔ قمریاں تے بلبلاں اپنیاں پیاریاں دے وراگ وِچ رو پٹ رہیاں ہن (ہزار دا معنیٰ دی بلبل ہے) جامی دا حال کیہہ دساں، اوس دے جگر وِچ تیری نظر دا تیر کھُبھ گیا ہے، تے اوہ ڈِگدا ڈولدا پھردا ہے۔

عربی زبان وچ صرف ابنِ عربی دے شاگرد شرف الدین ابنِ الفارض ہی وحدت وجود دے
مضامین اپنیاں قصیدیاں وچ بیان کیتے ہن ۔ اپنے قصیدے طائیہ وچ اوہ کہندا ہے کہ
محبوب ازلی دے عشق وچ میرے حواس خلط ملط ہو گئے ہن ۔

" میریاں اکھیاں گلاں کرن لگ پئیاں ، میری زبان تکنا شروع کیتا ،
میرے کن بولن اُٹھے تے میرے ہتھ سُنن لگ پئے "

وحدت وجود دا تصور عرباں وچ مقبول نہیں ہو سکیا ، کیونکہ اوہ شروع توں خُدا دی
تشخصیت دے قائل رہے ہن ، جیہڑی کائنات توں وکھ اے ۔ اوہ ایہجے خُدا دا تصور وی
نہیں کر سکدے جیہڑا کائنات نال متحد ہووے یا اوس وچ رَبیا وسیا ہووے ، ایسے لئی
عرب علماء ابنِ عربی اُتے کُفر دے فتوے لاوندے رہے ۔ ایہہ گل بڑی اچرج ہے کہ ابنِ ع
آپ عرب سن تے مشہور سخی عرب سردار حاتم طائی دی اولاد ہون تے فخر کردے سن ۔ ایسے
طرحاں ابنِ میمون تے سپینوزا دے وحدت وجودی ہون تے حیرانی آوندی ہے کہ او
یہودی سن تے یہودی دوجیاں سامیاں دی طرحاں خُدا دی تشخصیت نوں منّد
رہے ہن ۔ خُدا دے کائنات وچ رچن وسن دا تصور آریائی قوماں وچوں اُچیا سی ایہا گل
چیت لگدی ہے کہ ابنِ میمون ، ابنِ عربی تے سپینوزا نے وحدت وجود دا مُڈھلا خیال نو فلاطو
فلسفیاں توں اخذ کر کے اوس وچ اپنی طرفوں اضافے کیتے سن ۔

وحدت الوجود

تے

پنجابی شاعری

پنجاب وچ وحدت وجود نوں صوفیاں دیاں دو دھراں نے پھیلایا ؛ چشتیہ تے قادریہ ۔ سہروردیہ ملتان تیکر ہی محدود رہے تے نقش بندیہ سلسلہ پنجاب وچ پھل پھل نہ سکیا چشتیہ تے قادریہ دے ہر من پیارے ہون دا کارن ایہہ سی کہ اک تے ہندوواں نال اوہناں دا ورتارا پیار محبت دا سی تے اوہناں دی روا داری تے صلح کُل دے پاروں لکھاں ہندوواں اسلام قبول کیتا سی ۔ دُوجا ایہہ کہ چشتیہ تے قادریہ سماع نوں جائز سمجھدے سن تے اوہناں دیاں مجلساں وچ غزلاں، کافیاں تے دوہڑے گائے جاندے سن۔ جیہڑے سُنن والیاں دی رُوح وچ اُتر جاندے سن ۔ تیجا ایہہ کہ اوہ اپنے کلام دیاں دُھناں لوک گیتاں دے انگ وچ رکھدے سن تے لوکائی دی بولی بولدے سن ۔ بابا فرید، شاہ حسین، شاہ لطیف بھٹائی تے خواجہ غلام فرید دے کلام وچ لوک گل بات' لوک علامتاں تے رس بھریاں راگنیاں نے مٹھ تے تاثیر دا جادو جگایا سی ۔ چشتیہ سلسلے دے سبھ توں اُچّے شاعر خواجہ غلام فرید تے قادریہ دے جیتھل شاعر بلھے شاہ ہن ۔ ایہناں دے کلام وچ وحدت وجود تے بھگتی لہر دا گوڑھا سمبندھ نظری آندا ہے۔

شیخ فریدالدین گنج شکر دے فیضان دی لہر پنجاب وچوں پھُٹی تے ہندوستان دی اک نکر توں لے کے دوجی نکر تیکر پھیل گئی ۔ شیخ نظام الدین اولیاء تے شیخ نصیرالدین چراغ

دلی وچ اپنی اپنی خانقاہ قائم کیتی سی۔ بنگال وچ حضرت اخی سراج تے سید اشرف جہانگیر سمنانی
دکن وچ سید محمد گیسو دراز تے گجرات وچ شیخ حسام الدین ملتانی نے ایس سلسلے نوں اگے
ودھایا۔ اٹھارہویں صدی وچ شاہ کلیم اللہ نے نویں سروں ایس دی تبلیغ شروع کیتی۔ پنجاب وچ خواجہ
محمد مہاردی، خواجہ سلیمان تونسوی، مولوی فضل الدین (اچاچڑ شریف) مولوی محمد امین (چکوڑی شریف)
خواجہ شمس الدین (سیال شریف) پیر مہر علی شاہ (گولڑہ شریف) تے سید حیدر علی شاہ (جلالپور
شریف) نے فیض دے دیوے جگائے جنہاں دیاں لاٹاں نال سارا پنجاب لشکن لگ پیا۔
خواجہ غلام فرید دے وڈکے پہلاں پہل سہروردیہ سلسلے دے صوفی سن، فیر اوہناں چشتیہ سلسلے
وچ بیعت کرلئی۔ خواجہ غلام فرید نے اپنیاں کافیاں وچ چشتیہ دی وحدت وجود دی
ترجمانی کیتی ہے۔

پنجاب وچ قادریہ دے مشہور وڈکے میاں میر ہن (م 1635ء) ایہناں دا
اصل نام شیخ محمد سی۔ قادریہ تے شطاریہ دا گوڑھا سمبندھ سی۔ شطاریہ دا سلسلہ سلطان العارفین
بایزید بسطامی تیکر پجدا ہے۔ روم وچ ایس نوں بسطامیہ تے ایران وچ عشقیہ کہندے ہن۔
شیخ عبداللہ شطاری ہندوستان وچ آئے تے ایس سلسلے دی سنگت قادریہ نال ہوگئی۔ ایس
دے وڈے پیشوا شیخ محمد غوث گوالیاری سن۔ اوہناں دا اصل نام ابوالمؤید محمد سی پر اوہناں
نوں اپنے پیر حاجی حمید گوالیاری توں غوث دا لقب ملیا تے ایہو مشہور ہوگیا۔ شیخ غوث
گوالیاری نے لوگ پنتھ توں وی اثر لیا سی۔ اوہ کئی ورھے صوبہ بہار [illegible]
وچ مراقبے کردے رہے تے چلے کٹدے رہے۔ اوہناں اپنی کتاب بحرالحیوٰۃ وچ
آسناں تے یوگیاں دے تپ جپ دے طریقے بڑی تفصیل نال فارسی وچ لکھے سن
اپنی دوجی کتاب جواہر خمسہ وچ وی ایہناں دا ذکر کیتا سی۔ ایتھوں پتا لگدا ہے بئی

---

۱ : لکھاری دے وڈکے ہن۔

شطاریہ دا جوڑ میل لوکاں نال دی ہو گیا سی ۔ بلھے شاہ دے مرشد شاہ عنایت قادری دیاں پیراں دی نسبت شاہ محمد غوث گوالیاری تیکر پجدی اے ۔ قادریہ تے شطاریہ نے ویدانت دا وی مطالعہ کیتا سی ۔ شہزادہ دارا شکوہ قادری لکھدا اے کہ اوس نوں قرآن دیاں رمزاں دی سمجھ اُپنشد پڑھ کے آئی سی ۔ دارا شکوہ مُلا شاہ بدخشی دا مریدسی جنہاں دے پیر میاں میر سن شہزادے نے اپنی پہلی کتاب سفینۃ الاولیاء وچ چار سو یاراں بزرگاں دے حالات لکھے سن ۔

دارا شکوہ نے بنارس دیاں پنڈتاں دی امداد نال پنجاہ کو اُپنشد فارسی وچ ترجمہ کروائے تے اوسدا نام سرِ اکبر رکھیا ۔ ایس دے دیباچے وچ لکھدا اے کہ قرآن وچ جیہڑی کتاب مکنون (مخفیہ کتاب) دا ذکر آیا اے ۔ اوہ اُپنشد ہن ۔ مجمع البحرین وچ کہندا اے کہ مسلماناں دا تصوف تے ویدانت اکو کجھ ہن ۔ اوس نے جوگ بششٹ دا فارسی وچ ترجمہ کروایا تے اوسدا نام منہاج السالکین رکھیا ۔ اوس نے وحدت وجود دی بہو چوکھی تعریف کیتی اے ، کہندا اے ۔

" عارف تے معروف ، شاہد تے مشہود ، محب تے محبوب ، طالب تے مطلوب اکو ای ذات ہن ۔ ایس توں وکھ جو کجھ وی اے نستی اے "

بلھے شاہ دے مرشد شاہ عنایت قادری اک شطاری پیشوا محمد علی رضا دے مرید سن ، تے پڑھے لکھے سوجھوان سن ۔ اوہناں اپنی کتاب دستور العمل وچ اوہ سارے طریقے گنائے ہن جیہڑے ہندو قدیم زمانے توں مکتی یا نجات دے حصول لئی ورتدے رہے سن ۔ اوہناں دی صحبت وچ بہہ کھلو کے بلھے شاہ نوں ایس گل دا علم ہو گیا سی کہ وحدت وجود تے ویدانت دی تعلیم بہوں کجھ ملدی جلدی اے ۔ چشتیہ نے قادریہ دی تعلیم نال وحدت وجود دا تصور پنجابی شاعراں تے صوفیاں دی رگ رگ وچ رچا گیا سی ۔ نتیجہ ایہہ ہویا کہ ساڈے

صوفی شاعراں نے ایہہ مضمون بڑے جوش خروش نال پیش کیتا ہے۔ اسیں ایہناں دے کلام وچوں کجھ ونگیاں دیاں گے۔

پنجابی صوفی شاعری دے پہلے شاعر بابا فرید فرماندے ہن ؎

فریدا جنگل جنگل کیا بھویں ونہا کنڈا موڑیں
وسّے رب ہیا لئے جنگل کیا ڈھونڈیں

کہ رب تے اپنے اندر موجود ہے توں ایدھر اودھر کیوں لبھدا پھرنا ہیں۔

ایہو گل شاہ حسین کہندے ہے ؎

اندر توں باہر توں روم روم وچ توں
توں ہی تانا توں ہی بانا سبھ کجھ میرا توں
کہے حسین فقیر سائیں دا میں ناہیں سبھ توں

بُلھے شاہ نے وحدت وجود دی سوہنی ترجمانی کیتی ہے۔ میاں محمد بخش کہیا سی ؎

بُلھے شاہ دی کافی سُن کے ترٹدا کفر اندر دا
وحدت دے دریا دے اندر اوہ بھی دِتیا تُردا

بُلھے شاہ دا ارشاد ہے ؎

بُلھا شوہ ہے دو ہیں جہانیں کوئی نہ دوسرا غیر

آپ آہو آپے چیتیا آپے مارنے دھایا
آپے صاحب آپے بردا آپے مُل وِکایا

قرآن دی اک آیت ہے کہ جس پاسے دیکھو اللہ دا مکھ ہی نظری پوے گا۔

بُلھے شاہ ؎

میں انجانے تیرا نیو کیہہ جاناں

لاون دا نہیں پچ او یار   قسم وجہ اللّٰہ دسائیں او یار

کیوں او ہلے بہہ بہہ بجا کیندا
ایہہ پہ دا کس توں راکھیندا

تسیں آپے آپ ہی سارے ہو
کیوں کہندے اسیں نیارے ہو
آتے اپنے آپ نظارے ہو
وچ برزخ رکھیا خاکی دا
کیوں او ہلے بہہ بہہ بجا کیندا

بندے دے خاکی بُت وچ اوہ آپے ولیس وٹا کے وڑ بیٹھا ہے، کہندے ہن۔

دوئی دور کرو کوئی شور نہیں
ایہہ ترک ہندو کوئی ہور نہیں
سبھ سادھ کہو کوئی چور نہیں
ہر گھٹ وچ آپ سمایا ہے

ٹک بوجھ کون چھپ آیا ہے
کس بھیکھی بھیکھ وٹایا ہے

قرآن وچ آیا ہے کہ ظاہر وی اللہ ہے باطن وی اللہ ہے سو

واہ سوہنیا تیری چال عجائب
لٹکاں نال چال چلیندے ہو

آپے ظاہر آپے باطن آپے لُک لُک بہندے ہو
آپے قاری آپ صفتی آپے علم پڑھیندے ہو

ہُن کس تھیں آپ چھپائیدا

کتے مُلاّں ہو بلیندے ہو
کتے سُنّت فرض دسیندے ہو
کتے رام دُہائی دیندے ہو
کتے متھے تلک لگائیدا
ہُن کس تھیں آپ چھپائیدا

بُلھے شاہ بھگتاں دی زبان وچ کہندے ہن کہ ہر وچ ہر موجود ہے ۔

اِک لازم بات ادب دی اے
سانوں بات ملومی سب دی اے
ہر ہر وچ صورت رب دی اے
کتے ظاہر ہے کتے چھپدی اے

سیتو ہُن میں ساجن پائیو نی — ہر ہر دے وچ سمائیو نی
کہندے ہن کہ چاندی اِکو ہے بھاویں اوس دے کتنے گہنے گھڑ لئے جان ۔
ایسے طرحاں کثرت وچ وحدت ظاہر ہوئی ہے ۔

بُلھیا چل سُنیار دے جتھے گہنے گھڑیئے لاکھ
صُورت آپو آپنی توں اِکّو رُوپا آکھ

خُدا نے چار عناصر (اگ، ہوا، مٹی، پانی) دا ایہہ جگ بنا کے اپنی ذات نوں ایس وچ ظاہر کیتا ہے ۔

اربع عناصر محل بنایو وِچ وڑ بیٹھا آپے
آپے کُڑیاں آپے رنگر آپے بنّیاں ماپے

آپے مریں تے آپے جیویں آپے کریں سیاپے
بُلھیا جو کجھ قدرت رب دی آپے آپ سنجاپے

قرآن دی اک آیت ہے کہ اسیں بندے دی شہ رگ توں وی نیڑے آں۔
وجودی صوفی ایس توں وحدت وجود دی سند لیندے ہن۔ سُلطان باہو ؒ

شاہ رگ تھیں نزدیک اوہ رہندا
یار نہ ملیا جانی ہو

کہ ایہہ گل کیڈی اچرج ہے کہ شہ رگ توں نیڑے ہو کے وی اوہ سانوں
نہیں ملدا۔ وارث شاہ کہندا ہے کہ رب ونگی ونگی دیاں شکلاں وچ اپنے آپ نوں
ظاہر کردا رہندا ہے ؎

مُڑ بھیتے ایس جہان آ تے رب کیتے پیار پیار دانی
قدرت نال خواہش خاص اپنی دے رنگا رنگ دیاں صورتاں دھار دانی

وارث شاہ لئی سبھ کجھ حق ہی حق ہے ؎
وارث شاہ یقین دی گل ایہا سچا حق ہی حق ٹھہرائیے جی

ایہو وچار علی حیدر دا ہے ؎

دیکھے آپ نوں ویکھاتے آپ نوں اساندا ایویں بہانا نی
اتے اپنی صورت نال جانی آرسی کھنوں بیگانا نی!
وچ لیلے دے کرکے تماشا اپنا قیس سے دلوانا نی
خُم آپ شراب آپ تے آپے آئے میمانا نی

میاں محمد بخش کہندے ہن کہ جدوں وحدت دا دریا چھل ماردا ہے، بُلھیاں
بُلھیاں ڈھاباں اوس وچ رل کے مست جاندیاں ہن ؎

وحدت دا دریا ... وچ آوے

ڈھاباں وکھریاں بھن ٹھہاں ہکو لہر بناوے
قطرہ وچ پیا دریاے تاں اوہ کون کہاوے
جس تے اپنا آپ گواوے آپ اوہو ہو جاوے

نحن اقرب آپ کو کیندا ہک دم دور نہ وسدا
اسدے ڈیرے اندر تیرے پھریں لوڑاؤ جسدا

کہندے ہن کہ چنگے بھلے دانے کسے سوہنے بندے نوں ویکھ کے کیوں مٹھے جاندے ہن۔ ایس دا کارن ایہہ ہے کہ سوہنیاں وچ حسنِ ازل دا جھلکارا نظریں آوندا ہے ۔

ہر ہر وچ نہ ہوون جے کر ہر دے روپ سمانے
دانشمنداں دا دل ٹھگّن کد معشوق ایانے

خواجہ غلام فرید نے شیخ اکبر ابن عربی دی وحدت وجود دی چوکھی تشریح کیتی ہے تے اوہناں نوں اپنا اُستاد منیا ہے ۔

عارف ابن العربی — ساڈا ہے استاد

ملوانے دے وعظ نہ بھانے بے شک ساڈا دین ایمانے
ابن العربی دی دستور

اوہ وحدت وجود نوں اپنا دین کہندے ہن ۔

یار فرید عیاں بیانے نحن اقرب وچ قرآنے
ایہہ عقیدہ دین ایمانے توڑے پکڑ چڑھاوے دار

سوہنا محنے اقرب ڈسڈا اڑی ساڈے نال نہ ہس وس وسداڑی

کہندے ہن کہ اساں اپنے مُرشد کولوں وحدت وجود دا ہی سبق پڑھیا اے سے

مُرشد محقق وَنج وِجا ہمہ اوست دا ڈِتڑا اسبق!

ایہو فکر ہے ایہا گالھ ہے ایہو وجد ہے ایہو حال ہے

ایہو ذوق دم دم نال ہے ایہو ہے بیا سبھ نحق

بھٹ وہم خطرے دی ادا ڈودھا نویں ہے ہک خُدا

اندر تے باہر ہے سدا موجود حق موجود حق

خواجہ غلام فرید جانی دُوئی نوں بھُدیا ہے تے وحدت وجود دی

تصدیق کیتی ہے سے

سبھ صورت وِنج ذات سنجانی حق باجھوں بیو غیر نہ جانی

نہ کوئی آدم نہ کوئی شیطان بن گئی کُل کُوڑ کہانی

باجھ خُدا دے محض خیالے دل نہ کہ غیریت ہانی

مطلب وحدت ہے ہر جاپوں رکھ نہ رکھ تے پاسے تانی

اوہناں لئی وجودی مذہب فرض ہے سے

مذہب وجودی فرض ہے ہِتو گل اجائی غرض ہے

دیدیم با چشم یقین ھذا جنون العاشقین

فیر جوش وِنج آکے کہندے ہن سے

باغ بہشت دا توں ہیں مالک توں بُلبُل خود گُل

عرش دی تیںڈا فرش دی تیںڈا توں عالی اَن مُل

یار فریدا کول ہے تیںڈے نال بے ہودہ رُل

اوہ وحدت دی شراب پیتی بیٹھے ہن سے

کل تے وِچ گل تے ڈٹھیو سے — ہمہ اوست دا ورد کیتو سے
برکت صحبت پیراں سے — پی کر بادۂ وحدت کوں سے

تصوف تے ویدانت دے میل جول دا اک نتیجہ ایہہ ہویا کہ صوفی بھگتاں دی زبان دے
وِرتن لگ پئے تے ویدانتی بھگتاں نے تصوف دیاں ترکیباں اپنا لئیاں۔ مشہور ویدانتی
سوامی تیرتھ رام نے سوہنے پیرائے وِچ وحدت وجود دا ذکر کیتا ہے سے

جام شراب وحدت والا — پی پی ہر دم متوالا
پی میں داری لاکے ڈیک — اللہ شہ رگ تھیں نزدیک
سُن نے سُنڑنے رام دہائی — بے انتا کیوں انت تاں پائی
ذات پات نوں لا نہ ڈیک — اللہ شہ رگ تھیں نزدیک

پاگل ہو جا پاگل ہو جا — مست الست صفا میرے پیاریا
ظاہر صورت دولا مولا — باطن خاص خدا میرے پیاریا
پُستک پوتھی سٹ گنگا وِچ — دم دم الکھ جگا میرے پیاریا
عزت پھوکی پھوک دُنی دی — اِک دھتورا کھا میرے پیاریا
سلی ٹوپی لاہ دے سر توں — رُنڈ مُنڈ ہو جا میرے پیاریا
جھگڑے جھگڑے فیصل تیرے — لیکھا پاک چُکا میرے پیاریا
پردے پاڑ دُوئی دے سارے — اِکو ایک لکھا میرے پیاریا
گُنگلی وِچ تیرے پیا لیٹے — کھول تنی گل لا میرے پیاریا

وحدت وجود دا تصور پنجابی شاعری دی اک مستقل ریت بن گیا سی۔ سید محمد شاہ
ہوری فرماندے ہن سے

رنگ رنگ گوہڑا جیکر چھب اوہدی شجر شجر چھٹے چمن چمن دے تے
سوج سوج اُچی جیکر دُھپ اوہدی شہر شہر ڈتے دمن دمن دے تے
حُسن حُسن کامل جیکر تاب اوہدی نگر نگر پشکے گگن گگن ہووے
بُلھے شاہ محمدا بیت تیرے بانکی بنت ہووے مٹھا سخن ہووے

پیر فضل گجراتی ؂

کتے ڈھونڈییے تے کتے ڈھونڈییے نہ گل کوئی نہ سمجھ دے وچ آوے
ہیں تے ہر تھاؤں ڈیرا لا بیٹھے نالے آکھدے نیں کوئی نہیں تھاں میری

پنجابی دیاں صوفی شاعراں نے حرف ا دے حوالے نال ذی وحدت وجود دا مضمون پیش کیتا ہے۔

الف اللہ نال رتا دل میرا　　مینوں ب دی خبر نہ کائی
ب پڑھدیاں مینوں سمجھ نہ آوے　　لذت الف دی آئی

(بُلھے شاہ)

جس کسے الف مطالعہ کیتا ب دا باب نہ پڑھیا ہُو

(سلطان باہُو)

مُلاں مینوں سبق پڑھایا　　الفوں اگے کجھ نہ آیا
اوہ ب ای ب پکاردا ئی　　مُلاں مینوں ماردائی

(بُلھے شاہ)

علم نہ آوے وچ شمار　　اکو الف تیرے درکار
جاندی عمر نہیں اختیار　　علموں بس کریں او یار

(بُلھے شاہ)

الف ہکو ہم بس وے میاں جی　　ہور کہانی مُول نہ بھانی

الف گیوس دِل کھس ڈے میاں جی   ب ت دی پٹی کل نہ کائی

(خواجہ غلام فرید)

ب بے دی بیچ نہ رس مُلاں اوہو الف سِدّعا خم گھت آیا
اوہو یار کا دو کری رات دالا ہِن نے جھیں وٹا کے وَت آیا

(علی حیدر)

ا ساڈے صوفیاں لئی ذات احد یا وجود مطلق دی علامت ہے۔ جس طرحاں کائنات ذاتِ احد وچوں نکلی ہے ایسے طرحاں ا وچوں ب۔ ت ... ی نکلے ہن۔ حقیقی وجود ا دا ہے باقی سبھ حروف ب، ت وغیرہ اپنے وجود لئی ایسے دے محتاج ہن جیویں کائنات دی کثرت اپنے وجود لئی ذات احد یا وجودِ مطلق دی محتاج ہے۔ سبھ توں پہلاں ... اخوان الصفاء نے حرفاں تے ہندسیاں دی علاماتاں دی شکل وچ فلسفے تے عرفان دے مضمون پیش کیتے سن۔ ا دی طرحاں ۱ (اک) وی ذات احد دی علامت بن گیا سی، جس وچوں ۲، ۳، ۴ وغیرہ دوجے ہندسے نکلے ہن۔

خواجہ غلام فرید ؎

سبھ اعداد کوں سمجھیں واحد   کثرت ہے مفقود

وحدت وجود نوں منن والے جبر دے قائل ہن تے رب دے سامھنے بندے نوں مجبور سمجھدے ہن۔ پنجابی دے وجودی شاعر وی جبر نوں مندے ہن۔

شاہ حسین ؎

ساجن دے ہتھ ڈور اساڈی میں ساجن دی گُڈی

ایسے زبان وچ ہاشم شاہ نے کہیا ہے ؎

میں گُڈیاں منجھ ڈور کھڈاری جیویں خواہش نال پھراوے

وارث شاہ ... نامے ... ... ہن۔

نک مہار مجنوں دی وارث   جت ول چاہے اُت وَل چل

وجودی صوفیاں دی طرحاں پنجابی دے صوفی شاعر وی خیر تے شر وِچ فرق نہیں کردے میاں محمد بخش کہندے ہن کہ نیکی بدی دا وجود تے کثرت وچ ہوندا ہے ۔ وحدت وچ ایہہ فرق مٹ جاندا ہے ے

نیکی بدی نہ تکدے سوئی جو وحدت وچ بہندے
نیکی بدی تداہیں بھائی اسیں تسیں جد کہندے

عشق حقیقی

صوفیاں نے عشق مجازی نوں عشق حقیقی دا پُل آکھیا ہے[۱] ۔ اوہ کہندے ہن کہ کسے بندے نال پیار کیتے بنا رب نال پیار نہیں پایا جا سکدا ۔ رب ہی محبوب ازلی ہے جس دے حسن دیاں لاٹاں نال ایہہ سارا جگ لشک رہیا ہے ۔ جنید بغدادی ، رابعہ بصری ، شمس تبریز ، مولانا روم تے عبدالرحمن جامی نے بڑے جوش خروش نال عشق حقیقی دے گاون گائے ہن ۔ اوہ کہندے ہن کہ بندے دا اخلاق وی عشق بغیر سنواریا نہیں جا سکدا ۔ عشق بندے دے دل وچوں آکڑ تے خودی دا کھوٹ کپٹ کڈھ دیندا ہے تے اوسنوں لوکائی دوستی دا سبق دیندا ہے ۔ مولانا روم نے کہیا سی ے

شاد باش اے عشق خوش سودائے ما
اے طبیب جملہ علت ہائے ما
اے دوائے نخوت و ناموس ما
اے تو افلاطون و جالینوس ما

---

۱ : المجاز قنطرۃ الحقیقۃ

عشق تکبر تے اہنکار جیہیاں روحانی بیماریاں دا علاج کردا ہے۔ نظیری نیشاپوری

ہیچ اکسیر بتاثیرِ محبت نہ رسد
کفر آوردم و در عشقِ تو ایماں کردم

(عشق اوہ پارس ہے جیہڑا آکڑ تے کفر نوں عاجزی تے ایمان وچ بدل دیندا ہے)

صوفی کہندے ہن کہ عشق دے پاروں ہی ایہہ کائنات بنائی گئی سی۔ خُدا نے جدوں رُوحاں نوں پیدا کیتا اوہناں توں پُچھیا کہ مَیں تہاڈا رَب ہاں کہ نہیں۔ اوہناں جواب دِتا "ہاں"۔ ایتھوں رب تے رُوحاں دے وچکار اِک میثاق یا قرار ہو گیا۔ ایہہ قرار عشق دا سی تے ایس نال ہر بندے اُتے رب نال عشق کرنا فرض ہو گیا سی۔

حافظ شیرازی سے

از دمِ صبحِ ازل تا آخرِ شامِ ابد
دوستی و مہر بریک عہد و یک میثاق بود[1]

بندے دی روح ایس جگ وچ آ کے ایس پرانے قرار نوں بھُل جاندی ہے۔ دوبارہ رب نیکر پُجن لئی ضرورت ہے کہ اوہ لوبھ تے مایا توں آزاد ہو کے رب نال پیار کرے۔ عشق مجازی دی راہ تلوار دی دھار وانگوں ڈاڈھی تکھی ہے تے ایس اُتوں گزرنا بہوں اوکھا ہے۔ کئی سالک تے سنت عشقِ مجازی دے کھوبھے وچ پھس جاندے ہن تے اوہناں دا حشر وی شیخ صنعان دی طرحاں ہوندا ہے جہناں اک سوہنی کڑی اُتے عاشق ہو کے دین دُنیا سبھ کجھ لُٹا دِتا سی۔ ایہیں لکھ چُکے ہاں کہ حُسنِ ازل دا تصور افلاطون نے پیش کیتا سی۔ اوہ کہندا ہے کہ دُنیا دی ہر شے حُسنِ ازل دی طرف کجھ ہی سہی کر رہی ہے

---

[1] : عشق دا قرار ازل توں ابد تیکر بدھا گیا ہے۔

صوفیاں نے ایسے پکے نور عشق حقیقی دا نام دتا ہے۔ اوہ کہندے ہن کہ ہر سوہنے بندے دے مونہہ مہاندرے وچ حسن ازل دا لشکارا ہوندا ہے۔ ایسے لئی ساڈی روح بے اختیار اوسدی طرف کھچ تریہہ ہی کر دی ہے۔ میاں محمد بخش فرماندے ہن ۔

ہر ہر وچ نہ ہوون جیکر ہر دے روپ سہانے
دانشمنداں دا دل ٹھگن کد معشوق ایانے

بابا فرید کہندے ہن کہ اصل پیار اوہو ہے جیہڑا خدا نال کیتا جائے ۔

فریدا کالیں جنہیں نہ رادیا دھولیں رادے کوئی
کر سائیں سوں پریہڑی رنگ نویلا ہو ۔

شاہ حسین وی ابن عربی دی طرحاں عاشق دی موت نوں شہادت کہندے ہن ۔

شاہ حسین شہادت پائیں جو مرن متراں دے اگے

عشق نماز روزہ بھلا دیندا ہے ۔

لگا عشق چکے مصلحت وسریاں پنجے رتے

شاہ حسین ۔

سونا رُپا سبھ جھل ولے عشق نہ لگدا لیہا
عشق فقیراں دا قائم دائم کبھوں نہ تھیوے بیہا

حافظ شیرازی ۔

خلل پذیر بود ہر بنا کہ می بینی
مگر بنائے محبت کہ خالی از خلل است

(دنیا دی ہر شے برباد ہو جاندی ہے پر عشق ہمیشہ قائم رہندا ہے)

سلطان باہو دا ارشاد ہے کہ عاشق شراب بنا مست رہندے ہن ۔

جنید ے اندر عشق دی رتی اوہ بن شراباں کھیوے ہو

عشق اگے عقل عاجز ہے ؎

عقل فکر دیاں سبھ بُھل گئیاں باہو جد عشق دبائی تاڑی ہُو

مُلاں یا قاضی کی جانن عشق کیہہ ہوندا ہے ؎

قاضی آن شرع ول باہو کدیں عشق نماز نہ نیتی ہُو

عشق دے بنا علم حقیقت نوں نہیں پا سکدا ؎

پڑھ پڑھ علم ہزار کتاباں عالم ہوئے سارے ہُو!

اِک حرف عشق دا نہ پڑھ جانن بُھلے پھرن وچارے ہُو

فاضل چھوڑ فضیلت بیٹھے باہو عشق نماز جاں نیتی ہُو

سچا عشق امام حسینؓ ابن علیؓ دا سی جنہاں سر دے دِتا پر عشق دا بھیت نہ دِتا ؎

سچا عشق حسین علیؓ دا باہو سر دیوے راز نہ بھنے ہو

عشق اج کل دی گل نہیں سدا توں چلیا آ رہیا ہے۔ بُلھے شاہ ؎

کیا جاناں کوئی جنگ لگی ہے	نت سُول کلیجے سَلدا
نی مینوں لگا عشق ازل دا	اول دا روز ازل دا

عشق دا سبق پڑھن نال ہی وحدت دا کھوج ملدا ہے ؎

جد میں سبق عشق دا پڑھیا	دریا دیکھ وحدت دا وڑیا
گھمن گھیراں دے وچ اڑیا	شاہ عنایت لایا پار

عشق بندے نوں شرع دیاں پابندیاں توں آزاد کر دیندا ہے ؎

نماز روزہ اوہناں کیہہ کرنا	جنہاں پریم صراحی لٹی کرٹے
پھوک مُصلیٰ بھن سٹ لوٹا	نہ پھڑ تسبیح عاصا سوٹا!
عاشق کہندے دے دے ہوکا	ترک حلالوں کھاہ مُردار
عشق دی نویوں نویں بہار

عشق بُھلایا سجدہ تیرا ہُن کیوں پاویں ایویں جھیڑا
بُلھا ہُندا چُپ بہتیرا عشق کریندا مارو مار
عشق دی نوایوں نویں بہار

بھٹھ نمازاں تے چکڑ روزے کلمے تے پھر گئی سیاہی
بُلھے شاہ شوہ اندروں ملیا بھُلی پھرے لوکائی

فارسی دا اک شعر ہے ؎

ہر قومے راست راہے دینے و قبلہ گاہے
من قبلہ راست کردم برسمت کج کلاہے
(ہر قوم دا اپنا اپنا قبلہ تے دین ہوندا ہے۔ اسیں اپنا قبلہ اوس ونگی ٹوپی پاون والے دی طرف سِدّھا کر لیا ہے)

بُلھے شاہ فرماوندے ہن ؎

لوکی سجدہ کعبے نوں کردے ساڈا سجدہ یار پیارے نوں

ایس عشق دی جھنگی وچ مور بُلیندا ساڈے کعبہ تے قبلہ پیارا یار دسیندا
ساڈے گھائل کرکے فیر خبر نہ لئی آ تیرے عشق نچایا کر تھیّا تھیّا

بُلھے شاہ ہوری دی عشق مجازی نوں ضروری جاندے ہن ؎

جچر نہ عشق مجازی لاگے سُوئی سیوے نہ بِن دھاگے
عشق مجازی داتا ہے جس پچھے مست ہو جاتا ہے

مولانا روم تے عبدالرحمٰن جامی دا اکھوں فرماوندے ہن کہ عشق ہی کائنات دے ظہور وچ آون دا اصل کارن ہے۔

کتھوں لا مکانی وسدے ہو — تسی ہر رنگ دے وچ وسدے ہو
کُن فیکوں تیں آپ کہایا — تیں باجھوں ہور کیہڑا آیا
عشقوں سبھ ظہور بنایا — عاشق ہو کے وسدے ہو

حافظ شیرازی فرماوندے ہن سے

ندیم و مطرب و ساقی ہمہ اوست — خیالِ آب و گلِ در رہ بہانہ

[عناصر (مٹی، پانی، اُگ، ہوا) دا تے بہانہ ہے اوہ آپے ندیم ہے، آپے گویا ہے آپے پلاون والا ہے]

خواجہ غلام فرید سے

ہک جا رُوپ سنگار ڈکھاوے — ہک جا عاشق بن بن آوے
ہر مظہر وچ آپ سماوے — اپنا آپ کرے دیدار
کڈیں شہانہ حکم چلاوے — کڈیں گدا، مسکین سڈاوے
اوسدا بھید کوئی نہ پاوے — سبھ مست پھرن سرشار

خواجہ غلام فرید فرماندے ہن کہ ذات خدا وندی دی محبت ہی اصل ہے، باقی سبھ کوڑ ہے سے

باجھوں احد حقیقی — محض خراب آباد
حُسن مجازی کوڑا — ہے فانی برباد
کل شئے غیر خدا دی — ہالک بے بنیاد
باجھ محبت ذاتی — کوجھا شور فساد

خُدا نال شکایت کردے ہن کہ اوس نے روزِ اوّل توں بندے نوں اپنا محرم بنایا فیر اپنے توں دُور کردیتا سے

قدسی گھر وچ کول بُلا کے　　اپنا محرم راز بنا کے
کیتو سخت پریرے وِد یار

حُسنِ ازل تے عشق حقیقی دا سمبندھ بہوں پُرانا ہے

پریت پُرانی کملا کیتا　　عشق اوڑا ڑوں توں سیتا
پووِن کلکڑے پلپل پور

طرز نیاز اساڈی موڑی　　قبلہ قدیمی یار دی دھوّی
حُسن ازل دی چال غرور

عشق دی راہ وچ سر قربان کرنا پوندا ہے۔ سوچاں تے دلیلاں کم نہیں آندیاں ہے

پیش نہ کیتا جیہے فہم فکر کوں　　لیت لعل دی ارکھر کوں
کر کر شکر نہ ڈترس سر کوں　　عشق دی راہ وچ بھس پیا

عشق ہی بندے نوں سدّھی راہ وکھاندا ہے ہے

عشق ہے دُکھڑے دل دی تسادی　　عشق ہے رہبر مُرشد ہادی
عشق ہے ساڈا پیر　　جیں گل راز سمجھایا

عاشق عبادت توں بے نیاز ہوندے ہن ہے

گمراہی سبھ زہد عبادت　　شاہد مستی عین ہدایت
جس جا کیتا عشق ظہور

جڈاں عشق فرید استاد تھیا　　سبھ علم و عمل برباد تھیا

ایسے مضمون نوں علی حیدر پیش کردے ہن ہے

خ خلقت خدا دی علم پڑھدی سانوں اکا مطالعہ یار دا اے
جنھاں کھول کے عشق کتاب ڈٹھی صیغے منہ تے سبھ وسار دا اے

جیہناں یار دے نام دا سبق پڑھیا ایتھے بات نہ صبر قرار دا اے
حیدر ملاں نوں فکر نماز دا اے ایہناں عاشقاں طلب دیدار دا اے

ک کافر ہویاں سوہنے یار پچھے ملاں دیکیں نماز پڑھاوندے نی
عاشق سجدہ کردے مکھ یار دے نوں دل کعبے نوں سیس نواوندے نی
دین مذہب نہیوں ایہناں عاشقاں دا تسبیح توڑ جنجو گل پاوندے نی
حیدر وارے جائیے ایہناں عاشقاں دے جیہڑے کفر دے راہ نوں پاوندے نی

ہاشم شاہ لئی وی عاشق دی موت شہید دی موت ہوندی ہے
ہاشم ہون شہید شہادت جنہاں زہر عشق دی چکھی

عشق بندے نوں دین مذہب توں بے نیاز کر دیندا ہے۔ ایسے لئی منصور نوں سولی اتے ٹنگیا گیا سی

جاں منصور ہویا مد ماتا تد سولی نال پروتا
ہاشم عشق اجیہا بلیا جس دین مذہب سبھ دھوتا

ہاشم شاہ دی اک گل دو جیاں صوفی شاعراں توں وکھری ہے۔ اوہ عشق مجازی نوں عشق حقیقی نالوں بہوں اوکھا سمجھدے ہن

رب دا عاشق ہون سکھالا ایہہ بہت سوکھالی بازی
گوشہ پکڑ رہے ہو سابر پھڑ تسبیح بنے نمازی
سکھ آرام جگت وچ سوبھا لیتے دیکھ ہوئے جگ راضی
ہاشم خاک رلاوے گلیاں ایہہ کافر عشق مجازی

سچ تے ایہہ ہے کہ ہاشم شاہ دی گل وی چیت لگدی ہے تے سچی جوگی ہیں۔
میاں محمد بخش نے عشق بارے فلسفیانہ تے نفسیاتی پکھ دے بارے نویکلے انداز وچ گل کیتی ہے۔ پرانے زمانے دے یونانی سوچواناں، عارفاں، تے صوفیاں نے بار بار کہیا ہے کہ بندے

دے اخلاق تے عادتاں سنوارن لئی تے اوہنوں اپنی ذات دی پچھان کران لئی عشق ہونا ضروری ہے۔ افلاطون نے اپنے مکالمے فیدرس وچ ایس نکتے نوں کھول کے بیان کیتا ہے۔ چین دے تاؤ مت والیاں، ہندو بھگتاں، مسلمان صوفیاں تے جرمنی دے اشراقیاں نے عشق نوں نجات دا وسیلہ منیا ہے۔ نفسیاتی پکھوں جیہڑا بندہ پیار نہ کرے اوہ اُجڈ تے کرڑا ہو جاندا ہے۔ عشق بندے دے اہنکار نوں تروڑ کے اوہنوں آکڑ تے ٹوہر دی قید وچوں آزاد کرا دیندا ہے۔ خودی تے آکڑ دی شکست بندے دے دل وچ انسانی ہمدردی دا جذبہ پیدا کر دیندی ہے تے اوہ پہلاں توں بہتر انسان بن جاندا ہے۔ میاں محمد بخش کہندے ہن کہ عشق ہی انسان نوں ڈھوراں ڈنگراں توں وکھ کردا ہے۔ ایہدے بنا کوئی عمل تے عبادت سپھل نہیں ہوندی۔ عشق اجیہا روگ ہے جیہڑا ساریاں روگاں دا دارو ہے ؎

جس دے اندر عشق نہ رچیا کُتے اوس تھیں چنگے
خاوند دے گھر راکھی کردے صابر بُھکھے ننگے

جے لکھ زُہد عبادت کریئے بِن عشقوں کس کاری
جاں جاں عشق نہ ساڑے تینوں تاں تاں نبھے نہ یاری

جنہاں درد عشق دا ناہیں کد پھل پاون دیداروں
سبھے رب روگ عشق دا [illegible] کوئی داروں

خامی انسانی اُنہاں نوں کہیے جنہاں عشق [illegible]
[illegible] سر نال نہ آدم [illegible] جان جہان پھیر نہ پایا

اوپر بیتی دونہوں جگ اندر نہایت تجلی !!
جب لگ عشقوں جانے نہ جاتی بجھ کھلی کیا کھلی

سُرا آپے دیہہ لذت اوداں مثل شراب کباباں
آپ فنا ہو ذاتی [illegible] جباباں

دُنیا کُوڑ ہے

موت تے فنا دا ڈر مُڈھو شروع توں بندے دی دِکھی وِچ کنڈا بن کے چُبھدا رہیا ہے
کوئی بندہ کِنّا ہی بھلی ہار تے مُورکھ ہووے کدی نہ کدی بیٹھیاں کھلوتیاں اوہنوں ایہہ خیال
آ ہی جاندا ہے کہ میں چار دیہاڑیاں لئی ایس دُنیا تے آیا ہاں تے موت دی تلوار ہر ویلے
میرے سر اُتے لٹک رہی ہے۔ کیہہ پتا کیہڑے ویلے ڈِگے کے میرے ٹُکرے کر دیسی -
سوچوان کہندے ہن کہ مذہب تے تصوّف دی اساری موت دے تصوّر کرکے ہی کیتی گئی
ہے۔ مذہب دا مُڈھلا خیال ایہہ ہے کہ مرن توں پچھوں میں پھیر جی اُٹھاں گا۔ ایسے آس
دے سہارے لوکیں مذہب دا لڑ پھڑی رکھدے ہن۔ تصوّف وی ایہو جیہا اک نفسیاتی سہارا
ہے۔ صوفی یا ویدانتی اپنی روح نوں محبوب ازلی یا برہم وِچ کھپا کے ہمیشہ دا جیون
حاصل کرن دا جتن کردا ہے۔ لوکیں پُتراں لئی ایسے پاروں سِکھدے ہن کہ اوہناں
دی نسل وِچ اسیں زندہ رہاں گے۔ دُنیا دے مشہور دانے، کلاکار تے حاکم اپنے
نام دی بقا لئی وڈے وڈے کارنامے انجام دیندے رہے ہن۔ دُنیا جہان دیاں عارفاں تے
صوفیاں نے آکھیا ہے کہ اوہو بندہ اپنا جیون چنگی طرحاں بتا سکدا ہے جیہڑا ہر ویلے موت نوں
یاد رکھے۔ موت دے ڈر بھَو نے وکھرے بندیاں دے دل دماغ اُتے اپنا اثر پایا ہے۔ کجھ
لوکیں تے ایہے ڈرے کہ سبھ کجھ چھڈ چھڈا کے پہاڑاں دیاں کندراں تے تھلاں دیاں نکراں
وِچ لُک بیٹھے۔ کجھ سوچواناں دا ایہہ خیال سی کہ ایہہ دُنیا چار دیہاڑیاں دی کوڑی کھیڈ ہے
تے موت ہر ویلے سر اُتے کھلوتی ہے ایس لئی کیوں نہ اپنے جیون نوں چنگے طریقے نال گزاریے
تے اک اک پل توں بھرپور آنند لئیے۔ گوتم بُدھ، شوپنہاور تے ہارٹ مان آکھدے ہن
کہ ایہہ دُنیا دُکھ دا گھر ہے۔ موت توں بچیا نہیں جا سکدا۔ ایس لئی بندے نوں ویاہ ہی
نہیں کرنا چاہیدا کہ نہ جاتک جمن تے نہ اوہ دُکھ جالن۔ کجھ ہندو یوگی تے سادھو ایس

لئی مُردے دی کھوپڑی وِچ اَن پانی لیندے سَن کہ موت ہر ویلے یاد رہوے۔ کنپاٹے جوگی ہتھ وِچ کھپری (اصل معنی ہے کھوپڑی) رکھدے سَن تے اوسے وِچ کھاندے پیندے سَن۔[1] دُوجے پاسے عارف، سنت تے صوفی موت نوں ایس لئی یاد کردے ہَن کہ اوہ نیک عمل کر سکن تے اپنا جیون بھوے دے بھا نہ ونجا بیٹھن۔ پنجابی دیاں صوفی شاعراں نوں دی موت تے فنا دی چِنتا لگی رہی۔ ایسے ریت دا جھلکارا ناتھاں دی شاعری، گورو بابا نانک تے شیخ فریدالدین گنج شکر دیاں شلوکاں وِچ نظری آوندا ہے۔ شیخ فریدالدین نے موت تے فنا دا ذکر بار بار کیتا ہے۔ کہندے ہَن کہ موت دا فرشتہ اپنے نال لے جاون لئی ہر ویلے تیار کھلوتا ہے ؎

جند ووہٹی مرنا ور لے جاسی پرنا
اپنے ہتھیں جول کے کیں گل لگے دھا

انیر بندے نے مٹی وِچ رُل جانا ہے ایس لئی مٹی دی نندیا نہیں کرنی چاہیدی ؎

فریدا خاک نہ نندیئے خاکو جیڈ نہ کو
جیوندیاں پیراں تلے مویاں اُپر ہو

اِک عربی شاعر نے اپنی قبر دا کتبہ ایہہ لکھوایا سی :

"میں موتوں پچھوں مٹی دے ڈھیر ہیٹھ دبیا ہاں۔ اینج لگدے جویں میں کدی ایسے مٹی اُتے ٹُریا پھریا نہیں ساں۔"

شیخ فرید کہندے ہَن کہ سوہنیاں تے مَن موہنیاں اکھاں جیہڑیاں کجلے دی دھار نہیں سہہ سکدیاں اوہناں وِچ پکھیرو آہلنا پا لیسن ؎

---

[1] : عمر خیام ؎ وز کلہ او جام شراب است مرا
(میں اوس دی کھوپڑی وِچ شراب پیندا ہاں)

فریدا جِت توں میں جگ موہیا سے توں میں میں ڈٹھ
کجلی ریکھ نہ سہندیاں پنکھی سوتے بھٹھ

عمر خیام کہیا سی ۔

ہر سبزہ کہ بر کنارِ جوئے رستہ است
گویا زلبِ فرشتہ خوئے رستہ است

پا بر سرِ سبزہ با بخواری ننہی
کاں سبزہ ز خاکِ لالہ روئے رستہ است

(گھاہ اُتے پیر بچ بچ کے رکھو، کدھرے ایہہ گھاہ کسے لالے دے پھُل ورگے مکھڑے توں نہ اُگی ہووے)

بندے دا آخری ٹھکانا گور ہے، محل ماڑیاں سبھ ایتھے ہی رہ جاسن ۔

فریدا کوٹھے منڈپ ماڑیاں اوساریندے بھی گئے
کوڑا سودا کر گئے گوریں آئے پئے

ایس دنیا وچ آ کے بندہ چنگی طرحاں بہہ کھلو وی نہیں سکدا کہ موت سر اُتے آ کھلوندی ہے جویں ہنس کسے تلا اُتے آؤندے تے پانی پیتے بنا اُڈاری مار جاوندے ۔

کلر کیری چھپڑی آ کے اُلتھے ہنجھ
چنجو بوڑن ناں پیویں اُڈن سندی ڈنجھ

بندہ دریا دی کندھی اُتے اُگیا ہویا رُکھ ہے یا اجیہا مٹی دا کچا بھانڈہ ہے جس وچ پانی بھریا ہووے۔ ایس رُکھ نے ڈھیناں ہی ڈھیناں ہے تے ایس بھانڈے نے بھجنا ہی بھجنا ہے ۔

کندھی اُتے رُکھڑا کچرک بنھے دھیر
فریدا کچے بھانڈے رکھیے کچر تائیں نیر

بڈھیپا فنا دی اک صورت ہے کیوں کہ ایس نال موت نیڑے آ ڈھکدی ہے۔ بابا فرید کہندے ہن ؂

ویکھ فریدا جو تھیا داڑھی ہوئی بھور
اگوں نیڑا آیا پچھا رہیا دور

بڈھیپے وچ سریر تھر تھر کنبݨ لگ پیندا ہے۔ بھاویں سو ورھے جیوے، انت مٹی وچ ہی رلنا ہے ؂

بڈھا ہویا شیخ فرید کنبݨ لگی دیہہ
جے سو ورھیاں جیوناں بھی تن ہوسی کھیہہ

شاہ حسین بار بار موت تے فنا دا ذکر کردا ہے ؂

سر تے موت کھڑی پکارے من لوچے باغ بہاراں نوں
کہے حسین فقیر نمانا کوئی مڑ سمجھاوے ایہناں یاراں نوں

کتھے نیں تیرے نال دے ہانی کلر وچ سبھ جائے سمانی
کتھے ای تیری اوہ جوانی کتھے تیری حسن ہوائے
کتھے نیں تیرے ترکی تازی سائیں بن سبھ کوڑی بازی
کتھے نیں تیرا سونا روپا ہوئے خاک سواہ!
کتھے نیں تیرے مانک موتی ویکھ اوہ تیری بنج کھلوتی
کہے حسین فقیر نمانا پو سائیں دے راہ

اک ہنیری کوٹھڑی دوجے متر وچھنے
کالے ہرنا چر گیوں [illegible]

کہے حسین فقیر نمانا کوڑا کوڑ دا کردا ای مانا
خاک دے وِچ سمانا

شاہ حسین نے موت تے فنا دے مضمون چھلّی ہار کُڑیاں چِڑیاں دی مثال نال واضح کیتے ہن۔ اوہ اگلے جہان نوں سوہرا گھر کہندے ہن تے ایس جہان نوں پیکے وانگوں سمجھدے ہن۔ اوڑک اِک دیہاڑے کُڑی نوں پیکا گھر چھڈ کے سوہرے جانا ہی پیندا ہے۔ سُگھڑ سیانیاں کُڑیاں اپنی رِت دے وچ آپ کَت کے تیار کر دیاں ہن تے کملیاں ویلا وقت گنوا دیندیاں ہن ؎

کیا کیتو ایتھے آئے کے کیا کریسیں اوتھے جائے کے !!
نہ تیں تُمب تُمبیا نہ تیں پونی پنجیا لیتو نہ سُوت کتائے کے
نہ تیں چرخا پھیریا نہ تیں سُوت اٹیریا نہ لیتو تانی تنائے کے
نہ تیں ویل پنجایا نہ تیں کُچّی پایا نہ لیتو داج رنگائے کے
شاہ حسین مُرے داج دھونی آں عملاں باجھوں گلاں کوڑیاں
نہ لیتو شوہ رجھائے کے

شاہ حسین دیاں کافیاں وِچ تُمبنی، ویلنی، پونی، کتنی تے بُننی دے کم نیک عملاں دیاں علامتاں بن گئے ہن۔ اوہ ایہناں بِمبناں دی زبان وِچ نیک عمل کرنے دی ترغیب دیندا ہے تے توشہ اعمال نوں داج کہندا ہے۔ جیہڑی کُڑی داج لے کے نہ جاوے اوسنوں سس ننانّاں طعنے دیندیاں ہن تے لاڑا وی چنگا نہیں جاندا۔
ایتھے لاڑا یا شوہ محبوب ازلی دی علامت بن جاندا ہے ؎

کتن ہِکھ نی دِللیئے کڑیئے چرخیاں لوڑیں کھاری
تند ٹٹّے ، اٹیرن بھنّا چرخے دی کر کاری
کہے حسین فقیر اِتے عملاں دے باجھ خواری

ہوراں کتیاں پنج ست پونیاں میں کیہہ آکھاں گی جائے
کہے حسین سچیاں ناریں لیسن شوہ گل لائے

کوئی دم جیوندیاں روشنائی مویاں دی خبر نہ کائی
چونہہ جنیاں رل ڈولی چائی ساہورڑے پہنچائی
سس نناناں دیندیاں طعنے داج دھوئی آئی
قبر نمانی وچ کتیاں ہنجھ چلایا ڈاڈھے دیاں وہیاں
رہیاں ہول ہوائیں
کہے حسین فقیر نمانا دنیا چھوڑ ضروری جانا
رب ڈاڈھے قلم چلائی

شاہ حسین نے موت تے فنا دے حوالے نال عمل دی دعوت دتی ہے۔ اوہ بار بار کہندا ہے کہ وقت دیلے نوں کھیڈ کھڈولی وچ گوانا مورکھاں دا کم ہے۔ ایس دنیا دا واسا چار دہاڑے ہی پر تُسرتے سیانے لوکی ایس توں پورا پورا لابھ اٹھاوندے ہن۔

ایس ویلے نوں پچھو تاسیں جد جائے پوسیں وچ کھڈی
کہے حسین فقیر سائیں دا سبھ دنیا جاندی بڈی

سیاں نال کھڈیندیئے کڑئیے شوہ منوں بھلائیو کیوں
راہاں دے وچ اوکھی ہوسیں اتنا بھار اٹھائیو کیوں
کہے حسین فقیر نمانا، مرنا چیت نہ آئیو کیوں

راہ جگ چھوڑ جنزانی دینہہ گئی میری اہل جوانی

غفلت نال میری عمر وہانی — جو لکھیا سوئی ہوسی

شاہ حسین فقیر ربانا — سو ہوسی جو رب دا بھانا

اوڑک ایتھوں اُٹھ جانا — اس ویلے نوں پچھو تاسی

کدی کدی شاہ حسین دی کافی وچ عمر خیام دا رنگ آجاندا ہے تے اوہ کہندا ہے کہ

چار دیہاڑے جوانی دے مُکلے کتھو انت مٹی وچ ہی رُلنا ہے سے

گھڑیے جاندیئے نی تیرا جوبن کوڑا

پھیر نہ ہوسی آ رنگلا چوڑا

وت نہ ہوسی آ اہلی جوانی ہس لے کھیڈ لے نال دِل جانی

مونہہ تے پوسی آ خاک دا دھوڑا

شاہ حسین اپرادھیاں تے ظالماں نوں وی کہندا ہے کہ غریباں نال کیوں دھکا دھروہ پئے کردے او تے آکڑے آپھرے پھردے او اِک دیہاڑے تُساں وی خاک وچ ہی سمانا ہے سے

وو کیہ آکڑ آکڑ چلنا

کھائے خوراکاں تے پہن پوشاکاں رکیہہ جم دا بکرا پلنا

ساڈے بن ہتھ ملک تساڈا کیوں جو برائی ملنا

کہے حسین فقیر سائیں دا، انت خاک وچ رلنا

شاہ حسین کہندا ہے کہ اپنے اندر کدی تے جھاتی پا کے ویکھو تے سمجھو کہ تُسیں رکیہہ پئے کردے او۔ تے تہاڈا انجام رکیہہ ہے۔ وہلی آکڑ تہاڈے کسے کم نہ آوسی سے

کہے حسین فقیر نماناں دنیا چھوڑ آخر مر جانا
کدی تے اندر جھاتی پاونی

دو گھڑیاں دم غنیمت جانئے
کیا نے آویں کیا نے جاویں فانی کل جہان
چار دیہاڑے گوگل دا داسا، ایہ جیون دا کیا بھروسا نہ کر اتنا مانے
کہے حسین فقیر نماناں آخر خاک سمانے

کیوں گمان چندو نیں آخر مٹی سیوں رل جانا
مٹی سیوں رل جانا نی تاں سر پر دنیا جانا
میر ملک بادشاہ شہزادے چوآ چندن لاندے
خوشیاں وچ رہن متوالے ننگے پیریں جاندے

شاہ حسین توں مگروں اساڈے شاعر اوہ دیاں بیتاں وچ دنیا دے فانی تے کوڑ ہون دی گل کردے رہے ہن۔ سلطان باہو کہو

سر پر باہو ساہو رے وکھنا سدا نہ رہنا پیکے ہو

بلھے شاہ شاہ حسین دی زبان وچ کہندے ہن سے

توں ستیاں رات گزار نہیں مڑ آونا دوجی وار نہیں
پھر بہنا ایہ بھنڈار نہیں وچ اکو جیڈے ہان کڑے
کر کتن ول دھیان کڑے

توں سدا نہ پیکے رہنا ایں نہ پاس انبڑی دے بہنا ایں
بھا انت وچھوڑا سہنا ایں ایہ پیکیں گے کس تناں کڑے

کر کتن ول دھیان کڑے

کر مان نہ حسن جوانی دا ! پردیس نہ رہنا سیلانی دا
کوئی دنیا جھوٹھی فانی دا نہ رہسی نام نشان کڑے
کر کتن ول دھیان کڑے

بلدا ہیں توں جم دا بکرا اپنا آپ کہاویں گا

شہر خموشاں دے چل ویکھے جتھے ملک سمانا
بھر بھر پور لنگھا دے ڈاڈھا ملک الموت موہانا
کرے چاوڑ چار دیہاڑے اوڑک توں اٹھ جانا
بلھے شاہ موت دی یاد دوا کے بھلش ہاراں نوں جگاندے ہن سے
رین گئی لٹکے سبھ تارے
اب تو جاگ مسافر پیارے
آوا گون سرائیں ڈیرے
ساتھ تیار مسافر تیرے
تیں نہ سنیوں کوچ نگارے
اب تو جاگ مسافر پیارے

توں کیہ ستا ئیں چادر تان کے سر موت کھلوتی آن کے
کوئی عمل نہ کیتا جان کے
بلھے شاہ نے ظلم تے ارادہ نوں نکھدیا ہے سے

توں کِدھروں آیا کِدھر جانا
اپنا دس ٹکانا

جس ٹھانے دا توں مان کریں
تیرے نال نہ جاسی ٹھانا !

ظلم کریں توں لوک ستاویں
کسب پھڑیو لٹ کھانا !

ہاشم شاہ غریباں دی چمڑی پٹن والیاں نوں موت دے حوالے نال
جھگھدے ہن ۔

جو ہُن دُدّھ ملائی پالے توں کھوہ کھس مال بیگانا
اک دن لوک تماشے کارن تیرے دھرن ہاڈ نشانا

اوہناں دُنیا نوں مسافر خانہ آکھیا ہے جس وچ لکھیں آئے تے لکھیں
ٹُر گئے ۔

اکسے تار بہار نہ رہندی نہیں اکسے تار زمانا
ہر دن چال نہیں البیلی نہیں ہر دم زور جوانا
رونق سوگ ہمیش نہ ہووے نہیں نت نت راگ سُہانا
ہاشم بیٹھ گیاں لکھ ڈاراں ایہہ جگت مسافر خانا

سُندر سگھڑ رسیلے رہے کئی کوٹ جگت وچ آئے !
لکھ ہاتھی لکھ لشکر گھوڑے وچ ایسے زمیں سمائے

علی حیدر دی ساڈے پنڈ دی دسیوں وچوں علامتاں لبھیاں ہن سے

الف اُٹھ سوانی تے گھت مدھانی ویلا پچھلی رات دا ئی

اتوں ہوئی دھمی تے دہی نہ جمی رڑکنا بھی کسے گات دا ئی

خواجہ غلام فرید بڈھیپے تے موت نوں یاد کرا کے مت دیندے ہن سے

جیون ڈینہہ اڈھائی دو یار ست گھت فخر وڈائی دو یار
جوبن ساتھی چاری ڈہاں دا جھٹ پٹ ضعف بڈھیپا آوندا

کوڑی آس پرائی دو یار

کوڑی صحبت کوڑی سنگت کوڑے نخرے کوڑی رنگت

لپ دھوڑی مُکھ چھائی دو یار

حافظ شیرازی دا شعر ہے سے

ہرگز نہ میرد آنکہ دلش زندہ شد بہ عشق

ثبت است برجریدۂ عالم دوام ما

(جس دل نوں عشق حیاتی دیوے اوہ کدی نہیں مردا ، ایسے ہمیشہ زندہ رہواں گے)

میاں محمد بخش فرماندے ہن کہ دُنیا فانی ہے ایہہ پیارا کوڑا ہے۔ حُسن جوانی ، مال دولت چار دیہاڑیاں دی کھیڈ ہے ہر شے مٹی وانگ مل کے مٹی ہو جاسی ، سنگ ساتھ مُٹ جاسن ، عشق ہی موت تے فنا اُتے غالب آسکدا ہے۔ میاں محمد بخش دا ایہہ قطعہ ساڈے ادب وچ اِک نویکلا حُسن تے سوادلی پچھ رکھدا ہے سے

مان نہ کیجئے رُوپ گھنے دا وارث کون حُسن دا

سدا نہ رہسن شاخاں ہریاں سدا نہ پھول چمن دا

سدا نہ دوست ہزاریں دِکھسی سدا نہ رونق شہراں
سدا نہ موج جوانی والی سدا نہ ندّیں لہراں
سدا نہ بھور ہزاراں پھرنے سدا نہ وقت امن دا
مالی حکم نہ دیوے محمدؔ کیوں اَج سیر کرن دا

سدا نہ لاٹ چراغاں والی سدا نہ سوز پتنگاں
سدا اُڈاراں نال قطاراں رہسن کد کلنگاں
سدا نہیں ہتھ مہندی رتے سدا نہ چھنکن ونگاں
سدا نہ چھوپے پا محمدؔ رل مل بہنا سنگاں

سنگ دے ساتھی لدی جاندے اساں بھی ساتھ لدانا
ہتھ نہ آوے پھیر محمدؔ جاں ایہہ وقت وہانا
سدا نہیں مرغایاں بہنا سدا نہیں سر پانی
سدا نہ سیاں سیس گنداون سدا نہ سرخی لانی

لکھ ہزار بہار حسن دی خاکو وچ سمانی
لا پریت محمدؔ جس تھیں جگ وچ رہے کہانی

بھگتی رنگ

پہلا مسلمان عالم جنھے پنجاب وچ آکے سنسکرت پڑھی تے ویدانت، جوگ لشٹ،
گیتا تے پُراناں دا مطالعہ کیتا ابوریحان البیرونی سی جیہڑا غزنویاں دے عہد وچ کئی ورھے
باغاں والا (ضلع جہلم) وچ رہ کے پنڈتاں کولوں سنسکرت زبان سکھدا رہیا۔ البیرونی
اپنی کتاب الہند وچ لکھدا اے کہ فیثا غورس دے فلسفے، ہندی ویدانت تے تصوف

وچ بہوں سارے خیالاں دی سانجھ ہے ۔ اوس نے سنسکرت دیاں کئی کتاباں دے عربی تے فارسی وچ ترجمے وی کیتے تے مسلمان بہلی وار اُپنشداں، یوگا تے پُراناں دی تعلیم توں واقف ہوئے سن ۔ اکبر نے مہابھارت ، راماین تے سنگھاسن تبیسی دے فارسی وچ ترجمے کردائے ۔ داراشکوہ نے اُپنشداں دا فارسی ترجمہ سرِ اکبر دے نام نال کروایا۔ شیخ محمد غوث گوالیاری ، مظہر جانجاناں ، شاہ عنایت قادری، مُلا شاہ ، داراشکوہ تے مُلا محسن فانی ویدانت تے یوگا توں چنگی طرحاں واقف سن ۔ قادریہ تے چشتیہ صوفیاں نوں وی ویدانت تے وحدت وجود دے وچکار سانجھ دا علم ہو گیا سی ۔ اک ہور گل وی گوہ گوچری ہے ۔ پنجاب دیاں مسلماناں دی اکثریت ہندوواں توں مسلمان ہوئی سی تے ہندوواں وِچ رہندیاں رہاں ، لوک کہانیاں ، تے لوک گل بات صدیاں توں اوہناں دے مزاج دا خمیر بن چکے سن ۔ ایس لئی اسلام قبول کرن توں پچھوں وی اوہناں دا اپنے قدیم تہذیبی ورثے نال گوڑھا تے نگھا سمبندھ قائم رہیا ۔ اوہ موسمی تہواراں وچ ہندوواں نال رَل مِل کے حصہ لیندے سن تے اوہناں دی طرحاں ویاہ شادی اُتے ورتن بھاجی دا خیال رکھدے سن ۔ مسلماناں دے ملنگ، قلندر تے فقیر یوگیاں تے سادھواں وانگوں پنڈے اُتے سواہ مَلدے سن ۔ تے کفنی (سیلی) ناد (سنکھ) کشکول (کھپری) تے عاصا (ترشول) لئی پھردے سن ۔ ناتھ یوگیاں دا کلام ، گورو بابا نانک تے بھگت کبیر دیاں بانیاں اوہناں لئی کوئی نویں چیز نہیں سن ۔ ایسے لئی پنجاب دیاں صوفی شاعراں وی بڑی آزادی نال بھگتی دی زبان ورتی ہے ۔ اوہناں دے کلام وچ ہر (خدا) کاہن ، شام ، سانول ، من موہن (اکرشن) ست گرو ، رام سمرن ، اوگن ، ابھاگن ، یم ، کنت ، شوہ ، پیا ، پریتم ، سادھ ، الکھ ، انیک ، اگم ، انوپ ، پریم نگر ، پریم ساگر ، لوبھ ، موہ ، کام ، کرودھ ، اہنکار ، گنگن ، انبر ، مُرلی ، انہد ، مایا ، سنسار ، آواگون ، کاشی ، برندابن دے الفاظ نظریں آوندے ہن ۔ اسیں کجھ مثالاں دیاں گے ۔

شاہ حسین کہندا ہے کہ جگ دے بھیانک سمندر نوں پار کرن لئی سادھاں دے بیڑے اتے چڑھنا پوے گا۔ ؎

بھنو ساگر ات بکھڑا ہے سادھاں دے بیڑے چڑھیے

بھلنے ہار بندے نوں کہندا ہے کہ ویلا نہ ونجا، خدا نوں یاد کریا کر ؎

راتیں سویں دیہیں بھردی توں وتیں تیرا کھیڈن نال پیار جندو
کدی اٹھ رام سمار جندو

سوانی نوں کہندا ہے کہ تیرا اپنے محبوب شوہر نال ملاقات دا ویلا ہے تے توں ستی پئی ایں ؎

تیرے شوہ راون دی ویلا ستی ایں تے جاگ
اٹھ کے خدا نوں یاد کرہیں تے بازی ہار جاویں گا ؎

اک عرض نمانی دی سن نے جندنی
سرت دا تانا نرت دا بانا ہرہر پیٹیاں نے جندنی
کاہے جھوریے تے جھکھ ماریے رام بھجن بنے بازی ہاریں
بیجیا ای سولن جند نی

آؤ خدا نوں یاد کر لیئے، فیر ایہہ ویلا ہتھ نہ آؤسی ؎

آؤ کڑیے رل جھومر پاؤنی آؤ کڑے رل رام دھیاؤنی
مانے کے گلیاں بابل والیاں وت نہ کھیڈن دیسنے ماؤنی

ایہہ دنیا آواگون دی جا ہے ؎

ٹک بوجھ من میں کون ہے سبھ دیکھ آواگون ہے
من اور ہے تن اور ہے من کا وسیلہ پون ہے

آواگون یا سنسار چکر ہندو مت دا دھلا تصور ہے جنہوں بعض مسلماناں دی

قبول کر لیا سی ۔ ہیر رانجھے دی کہانی وِچ رانجھا کہندا ہے ۔[1]

" میرا تیرا پیار ازلی توں ہے ۔ ساڈیاں ہتھاں دیاں ریکھاواں ایہو ای دسدیاں ہَن ۔"

ہیر آکھیا " اہے رانجھے! مینوں دس کہ میرا تیرا آپے وِچ کیہہ سمبندھ ہے ؟"

رانجھا بولیا " جدوں مَیں راجہ اندر کول سی اودوں توں اوتھے اپسرا سائیں ،

مَیں ناما نند بن گیا تے توں میری سوانی گورکھاں سائیں ،

جدوں مَیں رادھے کرشن سال اوس ویلے توں پرکھ بھانی دی دھی سائیں ،

پھیر مَیں تخت ہزارے وِچ رانجھیاں دے گھر جمیا تے توں مہر چوچک دے گھر جنم لیا ۔"

ایسے کہانی وِچ آکھیا گیا ہے :

" خود رسول پاکؐ جنج وِچ شامل ہوئے سن تے برہما نے سائبان لگوائے سن ۔"

شاہ حسین کہندا ہے ؎

آپے ایک اینک کہاوے صاحب ہے بہو رنگی

کہے حسین سہاگن سائی جو شوہ دے رنگ رنگی

پنجاں بھوتاں (پنج حواس ظاہری تے پنج باطنی) دا ذکر ایویں کردا ہے ؎

پنجاں ندیاں دے موہنہ آیوں کیہا دوش مہانے نُوں

دارو لایا لگدا ناہیں پچھیں ہاں ویدیانے نُوں

ہندی دیو مالا وِچ موت دا دیوتا یم (مجوسیاں دا جم یا جمشید) ہے جہڑا موت توں مگروں حساب کتاب لیندا ہے ۔ شاہ حسین ؎

---

[1] : حکایات پنجاب : آر سی ٹمپل ۔

تیرے سر تے جم مارن کردا بھاویں نوں نہ جانے
مارن چھت تنے ہتھ مالک تساڈا اڈی توں انی نہ تانے

آڈیا بھور ہویا پردیسی اگے راہ اگم دا
جتھاں میرا شوہ رجھایا تھاں نہیں کجھ غم دا

دُنیا چار دیہاڑیاں دی گوہی کھیڈ ہے۔ سواہ دے سر دا کیہہ بھروسا ہے

گوڑی دُنیا گوڑ پیارا جیوں موتی شبنم دا
کہے حسین فقیر سائیں دا چھوڑ سر یر جسم دا

ست گر تے لوک لاج دی پیارا (سماج تے خاندان دا شرم لحاظ) دیاں
ترکیباں بھگت کویاں عام ورتیاں نیں۔ شاہ حسین دے

تیں بھجی نہ بھجدو کائی سبے میں گھبایاں
پریم پیالہ ست گر دالا پیوت ہی میں کھلیاں

لوک لاج کی مریا دا ڈالے سمجھ ول جاوے
کہے حسین فقیر سائیں دا نام تیرے میں جایا لے

کئی مصرعے پورے دے پورے بھگت کویاں دے رنگ وچ ہن دے

سا جن تیرے رو سڑے ہوئے آدر کرے نہ کوئے
در در کرنے سہیلیاں میں ترتر ناگوں توئے

جہاں ویکھو تہاں کپٹ ہے کیہوں نہ پیو چین
دغا باز سنسار تے گوشہ پکڑ حسین

بُلھے شاہ وِچ بھگتی رنگ ہور وی گُوڑھا ہو گیا ہے ـــ

لنکا چڑھ کے ناد بجائیو
لنکا رام کولوں لٹوائیو
ہرناکش قطعہ بہشت بنایو
اوہ وِچ دروازے ماریائی

رہو رہو او عشقا ماریائے کہو کس نوں پار اُتاریائی

ستیا دِہ سر لئی بے چاری
تد ہنونت نے لنکا ساڑی
راون دی سبھ ڈھاہ اُتاری
اوڑک راون نے ماریا ئی

رہو رہو او عشقا ماریائے! کہو کس نوں پار اُتاریائے

گوپیاں نال کیہ پچ کمایا
مکھن کاہن توں لٹوایا
راجے کنس نوں پکڑ منگایا
بودیں پکڑ پچھاڑیائے

رہو رہو او عشقا ماریائے کہو کس نوں پار اُتاریائی

رام بھگتی دے ایسے رنگ وِچ کہندے ہن ـــ

اُلٹی گنگا بہایو رے سادھو تب ہر درسن پاتے
پریم کی ٹوٹی ہاتھ میں لیجو گنجھ مروڑی پڑنے نہ دیجو
گیان کا تکلا دھیان کا چرخا اُلٹا پھیر بھوائے
اُلٹے پاؤں پر کمبھ کرن جاتے تب لنکا کا بھیت اُپائے

دھسر گٹیاں ہن پھمن باقی تب انہد ناد بجانے

کرشن بھگتاں دی زبان وچ کہیا ہے ۔

بنسی کاہن اچرج بجائی

بنسی والیا کاہن کہاویں

سبھ دا نیک انوپ مناویں

اکھیاں دے وچ نظر نہ آویں

کیسی بکھڑی کھیل رچائی

بنسی کاہن اچرج بجائی

کرشن دا معنی ہے 'کالا' ۔ ایسے لئی اوسنوں سانول، سانولا سلونا کہیا گیا ہے ۔ فیر

سانول سلونا دے الفاظ محبوب دے معنے وچ ورتن لگ پئے ۔

سانول گھائل کرکے خبر نہ لئی آ تیرے عشق نچایا کر تھیا تھیا

بلھے شاہ عشق وچ بڈے پئے ہن ۔ بھگتی رنگ وچ اوہناں دا عشقیہ کلام ہور

دی رسیلا ہو گیا ہے ۔

سکت سکت ہو رین وہانی ہمرے پیا نے پیڑ نہ جانی

کون کرے موہے سے دلجوئی شام پیا میں دیتی ہوں دھروئی

دکھ جگ کے موہے لوٹن آئے جن کے پیا پردیس سدھائے

نہ پیا آئے نہ پیا آئے ایہہ دکھ جا کہوں کس جائے

بلھا شاہ گھر آ پیاریا اک گھڑی کو قرن گزاریا

تن من دھن جیا تیں پر واریا ایہہ دکھ جا کہوں کس آگے

رم رم گھاؤ پریم کے لاگے

رادھا دی زبانی کہندے ہن ۔

بُلھے شاہ ہیں تب برماتی   جد کی مرلی کاہت بجاوے
یادری ہوتیاں دل دعاتی   کھوجیاں کتیوں دست براتاں
مرلی باج اٹھی آن گھاتاں
ٹرٹی کے بھل گیاں سبھ باتاں

ہندو ودوان کہندے ہن کہ بھگتی لہر دا مُڈھ بھگوت گیتا توں بجھا سی جس وچ شخصی خدا یا کرشن نال بھگتی دے سمبندھ نوں مکتی لئی ضروری آکھیا گیا ہے۔ گیتا وچ بھگتی تے سربیے ہر یا ہمہ اوست دی تعلیم موجود ہے۔ شری کرشن کہندے ہن:

—— "میرے پناہ وچ آکے ناریاں، ویشے، شودر تے جنم دے پاپی پریم پد نوں پا لیندے ہن۔"

—— "جیہڑا منکھ بھگتی یوگ نال میری سیوا کردا ہے اوہ تناں گناں توں آزاد ہو جاندا ہے۔"

—— "جس نوں آتما برہم ایکتا دا گیان ہو جاوے اوہ اپنے آپ نوں برہم سروپ ہی کردا ہے۔"

—— "میں پانی وچ رس، چن تے دھوپ وچ روشنی، ویداں وچ اومکار، خفا وچ آواز، مرداں وچ جتیائی مٹی وچ خشبو، اگ وچ چمک، جانداراں وچ جان۔ تپ کرنے والیاں دا تپ، جانداراں دا قدیم بیج دانیاں دی عقل، جلال والیاں دا جلال ہاں۔"

وارث شاہ دی ہیر توں پتا لگدا ہے کہ اوہ گیتا، جوگ بششٹ تے بھگت پران توں واقف سی۔ بعض شعراں وچ اوس نے گیتا دے اشلوک نظم کر دِتے ہن۔ گیتا وچ آیا ہے۔

"ایہہ ساری دنیا میرے وچ انج پروتی ہے جویں دھاگے وچ منکے پروتے

ہوندے ہن :

وارث شاہ ــ

مالا منکیاں دی وِچ اِک دھاگا جیویں سرب کے بیچ سما رہیا
سبھا جیوندیاں وِچ ہے جان وانگوں نشہ بھنگ افیم وِچ آ رہیا
جیویں پتریں مہندیوں رنگ رچیا تویں جان میں جان رچا رہیا
جیویں رگت سریر وِچ سانس اندر تویں جوت میں جوت جگا رہیا

ایتھے ویدانتاں دیاں لفظاں وِچ "سرب وِچ ہر" دی بھرپور تشریح کیتی گئی ہے۔ فیر کہندا ہے ــ

بچہ سنو ایس وِچ کلبوت خاکی ہیٹھے رب نے ٹھاکر بنایا ای
وارث شاہ میاں ہمہ اوست جانے سرب مٹے بھگوان وسایا ای

علی حیدر دی جائی جائی بھگتی دی زبان ورتی ہے ــ

رام لچھمن کو موہن بھی ماریا توہیں دھسر توہیں توہیں

ہاشم شاہ جنم تے مکتی دا ذکر کردے ہن ــ

بید کتاب پڑھن چترائی اُتے جپ تپ سادھ بنا دے
بھگوے بھیس کرن کس کارن اوہ من دا کھوٹ لوکا دے
مورکھ جا وڑے اُس دہڑے اتے او کھد جنم گوا دے
ہاشم مکت نصیب جنہاں دے سوئی ورد منداں ول آوے

خواجہ غلام فرید دے کلام وِچ بھگتی رنگ چوکھا ہے ــ

مُدتاں پچھے رانجھن ملیا	رب اُجڑی جھوک وسائی
آ کر کاہن دوارے دل دے	سُدھ بنسی پریم بجائی

نازک ناز نگاہ بھن دے عشوے غمزے من موہن دے
نگڑے کارے تیر دو دے سینے پلپل چھُبدے پھل

ساتوں سلونا مارو مریلا نکھڑیا نہ ڈھڑس کوئی وقت ڈیلا

مینڈا ساتوں مٹھڑا سلونا من موہن جانان دی توں

سبھ سُر انہد مُرلی داہی رمز حقائق چولے

ملامت تے قلندری

ملامت تے قلندری دی ریت دُنیا بھاں ریاں قوماں دی سرّیت تے عرفان وچ ملدی ہے۔ ملامتی تے قلندر لوک لاج توں بے پرواہ ہو کے آزادی دا جیون گزاردے ہن۔ یونان دا مشہور فلسفی سقراط وی ملامتی سی۔ اوہ پاٹے پرانے لیرڑے لا کے ہمروں ننگا تے پیروں واہنا ایتھنز دے بازار وچ بھوندا پھردا سی تے لوکاں نوں حکمت دا سبق دیندا سی۔ کلبی اوسنوں اپنا مُرشد منّدے سن۔ کلبی[1] دا لقب دیو جانس توں یادگار ہے اک دیہاڑے کسے نے اوس توں پچھیا:

"اوئے توں کون ہیں؟"

---

[1]: کلب عربی وچ کُتے نوں کہندے ہن۔ کلبی دا مطلب ہویا کُتے وانگوں۔ ایہہ یونانی دے لفظ CYNIC دا ترجمہ ہے

اوہ کچھی وَٹ کے بولیا "مَیں ہاں دیو جانس کُتا۔"

ایتھوں اوہدا لقب کلبی پے گیا۔ دیو جانس کول لکڑی دا اِک پیالہ سی۔ اِک دیہاڑے اوہنے ڈِٹھا کہ اِک چھوہر ہتھ نال پانی پی رہیا ہے۔ ایہہ ویکھ کے دیو جانس نے اپنا پیالہ وی سُٹ دِتا۔ کلبی شخصی املاک دے مخالف سن تے کہندے سن کہ امیر لوکیں کھوتے ہوندے ہن جیہڑے سونے چاندی دا بھار اپنی کنڈ اُتے لدی پھردے ہن۔ ایہہ گل یاد رکھن یوگ ہے کہ ساری دُنیا دے ملامتی مال دولت تے شخصی اِملاک رکھن دی مخالفت کردے رہے ہن۔

ہندواں وِچ ناتھ پنتھ والے یوگی، سنیاسی تے سادھو ملامتی ہن۔ چین وِچ تاؤ مت والے تے عیسائیاں وِچ ولی فرانسس دیاں چیلیاں دا ایہو حال سی۔ اوہ اِک تے جان بُجھ کے اجہا جیون گزاردے سن جیں توں دُنیا داراں نوں رِنجھ آوے، دوجا اوہ رنگ، نسل، وطن تے مذہب دے فرق توں نہیں سن مَندے تے ساریاں بندیاں نوں اِکو جیہا جاندے سن۔ تیجا اوہ حاکماں تے امیراں توں جھگھدے سن۔ جیہڑے اوہناں نوں لعنت ملامت کردے سن۔ سعید لئی سرمد اِک ملامتی سی جیہڑا الف ننگا رہندا سی۔ کسے نے بادشاہ اورنگ زیب اَگے شکایت کیتی۔ بادشاہ نے اِک قاضی نوں گھلیا کہ ویکھ تے سہی گل کیہہ ہے۔ قاضی سرمد کول گیا تکدا کیہہ ہے کہ سرمد بیٹھا بھنگ گھوٹ رہیا ہے۔ قاضی نوں کوڑ چڑھ گئی، تے نیوڑی وَٹ کے آکھن لگا:

"اونے تینوں پتہ نہیں بھنگ پینی خلاف شرع ہے۔"

سرمد نظر چاء کے اوس وَلوں تکیا تے بولیا:

"توں ریشمی کپڑے پائے ہوئے نیں ایہہ وی تے خلاف شرع ہے۔"

قاضی نے جواب دِتا "میرا لباس مشروع ہے، ایس ریشم وِچ سُوتر دا تانا ہے۔"

سرمد گُنگُنا کے آکھیا "مَیں وی [illegible] مرچاں پایاں ہن۔"

ولی فرانسس نے پیرو ای بخشش لئی گناہ کرنا ضروری سمجھدے سن۔ اوہ کہندے سن کہ زاہد دے دل وچ آکڑ آ جاندی ہے تے اوس نوں مان ہو جاندا ہے کہ میں نیک ہاں تے ضرور بخشیا جاواں گا۔ ایس لئی اوس نوں خدا دا ڈر بہوتا نہیں رہندا۔ اک پاپی خدا توں ڈردا ہے تے اوس دے ساہمنے اپنے آپ نوں ہیٹا تے عاجز خیال کردا ہے جیہدے نال خدا دی رحمت جوش مار دی ہے تے اوہ بخشیا جاندا ہے۔ نتیجہ ایہہ نکلیا کہ بخشش لئی گناہ کرنا لازمی ہے۔ راسپوٹین جیہڑا پہلی عالمگیر جنگ وچ روس وچ جرمناں لئی جاسوسی کر رہیا سی ولی فرانسس دا پیرو سی۔ اوہدے نے انہیاں کرامتاں نال زارینہ نے پھڑ پا لیا سی۔ اوس دا ذکر کردیاں ہویاں الڈس ہکسلے لکھدا ہے کہ راسپوٹین دا ایہہ خیال سی کہ گناہ کرن نال بندے وچ عاجزی تے پچھتاوا پیدا ہوندا ہے جیہڑا خدا نوں بہوں بھاوندا ہے تے خدا گناہگار نوں بخش دیندا ہے۔ جرمنی دا صوفی ماسٹر اکہارٹ لکھدا ہے :

"جرم تے گناہ کیتے بنا بندے دی روح وچ پختگی تے نکھار پیدا نہیں ہو سکدا۔ ایسے کارن خدا گناہگاراں دا بھار اوہناں لوکاں تے رکھدا ہے جنہاں نوں اوس نے کوئی اُچا دھندا دینا ہوندا ہے"۔

(مقالات نیرنگ)

ادب وچ دستوفسکی نے گناہ دے ایس فلسفے دی ترجمانی کیتی ہے۔ اوسدے قصیاں دے کردار ایس لئی جرم یا گناہ کردے ہن تاں جے اوہ پچھتاوے دا دکھ بھوگ کے اپنیاں گناہاں دا کفارہ دے سکن۔ اوسدے ناول "جرم دسزا" وچ اک نوجوان راس کولنی کوف اک بڈھی مائی نوں قتل کر دیندا ہے جس توں مگروں پچھتاوے نال

حا : Francis and Grigory

کلپدا رہندا ہے۔ اخیر اوہ اپنی محبوبہ سونیا اگے اپنا جرم منّ لیندا ہے تے اوس دے کہنے
[لگ]گتے پولیس کول جا کے اقبال کر لیندا ہے۔ سونیا اوس دے نال عمر قید دی سزا بھگت
کے ایس جرم دا کفارہ دیندی ہے۔

مسلمان ملامتیہ چار چیزاں دے ترک تیاگ دی دعوت دیندے سن: ترکِ مال، ترکِ
جان، ترکِ ناموس، ترکِ دین۔ اوہناں ملامتیہ دی ترکیب قرآن دی اک آیت توں لئی
ی ولا یخافون فی اللہ لومۃ لائم (اوہ خدا دی راہ وچ ملامت کرن
والیاں دی ملامت توں نہیں ڈردے) شیخ علی مخدوم ہجویری نے اپنی کتاب کشف المحجوب
وچ ملامتیہ دے تن فرقیاں دا ذکر کیتا ہے۔

(۱) جیہڑے نیک لوکیں ہوندے ہن تے لوکی ایویں اوہناں دے کھوڑ پچھے جاندے ہن۔

(۲) ایہہ جانُ بُجھ کے ایسے فعل کردے ہن جیہڑے شریعت دے خلاف ہون تے لوکاں دے طعنے مہنے سہہ کے اپنے نفس نوں ماردے ہن۔

(۳) جیہڑے شرع دی پابندی توں اکا ای آزاد ہو جاون ایہناں نوں بے قید تے بے شرع آکھدے ہن۔

مُلا عبدالرحمٰن جامی نے نفحات الانس وچ ملامتیہ نوں سلاہیا ہے تے کہیا ہے کہ اوہ
[ریا]کاری توں کچدے ہن، تے اوہناں دے عمل وچ نیت دا خلوص ہوندا ہے۔ ملامتیہ
[...]ہندے سن۔

"الفقر سواد الوجہ فی الدارین" (فقر دوہاں جہاناں دا منہ کالا ہے)

ملامتی طریقے نوں شیخ حمدون قصار نے زور شور نال پھیلایا سی۔ ملامتیہ اپنے آپ
[نوں] قلندریہ وی کہندے سن۔ شیخ شہاب الدین سہروردی نے اپنی کتاب عوارف المعارف

وِچ لکھدے ہن :

فَمِنْ ذٰلِکَ قَوْمٌ یُسَمُّوْنَ نُفُوْسَہُمْ قلندریۃ تارۃً وملامتیۃ اُخریٰ

(ایہہ کدیں کدی تے اپنے آپ نوں ملامتیہ کہندے ہن تے کدی قلندریہ اکھواندے ہن)

اکثر شطاری صوفیاں نے وی ایہہ ریت اپنا لئی سی ۔ ملتان دے جلالیہ ملامتی سن ، اوہ بھنگ پیندے سن ۔ مداریہ ملنگ ، پیراں واہنے پھردے سن تے دم دم مدار دا نعرہ مار مار کے دھمال پاوندے سن ۔ موسیٰ سہاگ دے پیرو زنانہ بانا تے چوڑیاں پہندے سن ۔ لال شہباز قلندر دے ملنگ نک وچ نتھ تے گل وچ گانی پاوندے سن تے کہندے سن کہ خدا ساڈا شوہ ہے تے اسیں اوس دیاں وہٹیاں ہاں ۔ روشنیہ مرد تے عورتاں رل کے تاڑیاں مار مار کے نچدے سن ۔ شیخ عبدالقادر جیلانی دے بھانجے شیخ احمد کبیر الرفاعی دے مرید ملامتی سن ۔ گوگا پیر دے الف شاہی ملنگ تے شاہ شرف بو علی قلندر دے ملنگ پیراں وچ گھنگھرو بنھ کے نچدے سن ۔ نوشاہیہ وچ وی حال کھیڈن تے نچن دی ریت بہوں پرانی چلی آ رہی ہے ۔ مولانا جلال الدین رومی اپنے مرشد شمس تبریزی دی جدائی وچ بے حال ہو کے بزاراں وچ نچدے پھردے سن ۔ اوہناں دے پیرو مولوی اج وی شام وچ گھمن گھیریاں پا کے نچدے ہن ۔ یورپ والے ایہناں نوں "نچن والے درویش" کہندے ہن ۔ ہندوستان دے کرشن بھگتاں وچ نچن گاون دی ریت بہوں پرانی ہے ۔ میراں اپنے محبوب شری کرشن دی مورتی اگے نچ نچ کے جھلی ہو جاندی سی ۔ مسلماناں وچ ملامتیہ لوکاں تے ہندو دھرم دے بھگتاں نوں اپنے پاپاں تے گناہگار ہوون دا گھنا احساس رہیا ہے اوہ اپنے آپ نوں اپرادھی تے اوگن ہار کہندے ہن تے اپنی بخشش لئی بنتی کردے ہن ۔ ملامت دی ریت دا وحدت وجود تے ویدانت نال گوڑھا سمبندھ رہیا ہے ۔ خیال ایہہ سی کہ کائنات یا سنسار ذات احد یا برہم توں وکھ نہیں ایس لئی ایس دی ہر شے تے ہر بندے نال

پریم دا بندھن قائم کرنا ضروری ہے۔ ایسے پاروں ملامتی، قلندر تے پریم پنتھ والے بھگت ساریاں بندیاں نال اکو جیہا پیار کردے سن۔ پنجابی دے صوفی شاعراں نے ملامت تے قلندری دی ودھیا تے سوہنی ترجمانی کیتی ہے۔ شاہ حسین تے بلھے شاہ دے جیون تے شاعری وِچ ملامت دی ریت پوری طرحاں اگھڑ کے سامنے آوندی ہے۔

شاہ حسین شراب پی کے نچدا گاوندا پھردا سی تے اپنے آپ نوں نمانا تے نتانا کہندا سی۔ اوس نوں اپنے گناہی ہون دا شدید احساس ہے۔ ایس دا اک کارن ایہہ دی ہے کہ اوہنے اپنی جوانی مذہبی علم حاصل کرن، قرآن شریف حفظ کرن تے عبادت وِچ گزاری سی۔ اک دیہاڑے اوا گھت اوس نے لال باناں پا لیا، گاون نچن تے شراب پین لگ پیا، جس نال اوسدا جرم دا[1] احساس ہور دی گوڑھا ہو گیا۔ اوہ کہندا ہے ؎

تاریں وے ربا میں اوگن ہاری
سبھ سئیاں گُن ونتیاں تاریں وے ربا میں اوگن ہاری

ربا میرے اوگن چیت نہ دھریں
اوگن ہاری نوں کو گُن ناہیں — توں لوں لوں عیب بھری
جیوں بھاوے تیوں راکھ پیاریا — میں تیرے دوارے پڑی
کہے حسین فقیر نمانا — عدلوں فضل کریں

اوگن ہاری نوں کو گُن ناہیں بخشیں کریں تاں میں چھٹیاں

---

[1]: Guilt-Feeling

جیوں بھاوے تیوں راکھ پیاریا دامن تیرے میں لگیاں
جے توں نظر مہر دی بھالیں چڑھ چبارے ہیں تکیاں
کہے حسین فقیر سائیں دا در تیرے دی میں کُتی آں

حافظ شیرازی وی اپنے محبوب نوں کہیا سی کہ میں تیرا کُتا ہاں میرے گل وچ پٹا کیوں نہیں پاوندا ۔

شنیدہ ام کہ سگاں را قلادہ می بندی
چرا بگردنِ حافظ نمی نہی رسنی

شاہ حسین دُنیا داراں دے طعنے مہنے خوشی سہندا ہے ۔

رہیے وو نال سجن دے رہیے
لکھ لکھ بدیاں تے سو طعنے سبھو سر تے سہیے وو

کہندا ہے کہ ہینا تے عاجز ہو کے ہی محبوب حقیقی دا دیدار ہو سکدا ہے ۔
پاوین دا دیدار صاحب دا فقیرا ہور وی نیواں ہوئے
اوس نوں لوک لاج تے ننگ ناموس دی کجھ پرواہ نہیں ۔
دُنیا والے دُنیا دا مانا ننگاں نوں ننگ منی
نہ اسیں ننگ نہ دُنیا والے ہدی جنی کھنی

لوکاں سُنیاں دیساں سُنیاں ہیر بیراگن ہوئی
اک سُنیدا لکھ سُنے میرا کیا کرے گا کوئی

راتیں درد دیہیں درماندی مرض اساڈا ماہی وو
لتاں کھول گلے وچ بانہاں میں بیراگن آدی وے وو

بھنڈ پوے تیری چٹی چادر چنگی فقیراں دی لوئی
درگاہ وچ سہاگݨ سائی جو کھل کھل شیخ کھلوئی

شاہ حسین نے اپنے جولاہا ہوݨ دا ذکر کیتا اے۔ ذات پات دے فرق کارن ساڈے
... وچ شروع توں کامیاں نوں حقارت دی نظر نال ویکھیا جا رہیا اے تے اوہناں
... کمینہ (کمیں: اصل معنی اے کم کرݨ والا) کہیا گیا اے کیونکہ ایہو جہی سماج وچ ساڈ
... تے راٹھ اوس نوں سمجھدے ہن جیہڑا اپنے ہتھ نال کم نہ کرے تے دوجے اوس لئی
... کرݨ۔ اجے وی ساڈے سماج وچ نائی، موچی، جولاہا اکھوانا شرم دی گل اے،
... تے ایہہ لوک اپنی محنت کشی دا ماݨ کرݨ دی جائی اپنی ذات بدلا بدلا کے راٹھ بنݨ
... ترلا کر رہے ہن۔ ایس سماج وچ شاہ حسین دا کھلم کھلا اپنے جولاہا ہوݨ دا اقرار کرنا
... دی ہمت تے جرأت دا کم سی۔ اوہ چوہڑی بݨ کے کام کرودھ دی پلیتی نوں
... جھاڑݨ دا ذکر وی کردا اے ؎

چوہڑی ہاں دربار دی

دھیان دی چھجلی گیان دا جھاڑو کام کرودھ نت جھاڑ دی

... ڈھوراں ڈنگراں نوں وی اپنے توں چنگا جاندا اے ؏

کہے حسین فقیر نمانا بھلے اساں توں ڈھور

... حسین نے غرضی دنیاداراں توں دور رہݨ لئی ملامتی دا بھیس وٹایا سی ؎

ایس برے ہاں دے لوکا بریاں کول ایہ نہ بہو وے لوکا

... سلطان باہو دے کلام وچ وی ملامتی دی برتیت نظر آؤندی اے ؎

ج جیوندیاں مر رہنا ہووے تاں ویس فقیری لیتے ہُو
جے کوئی سٹے گُدڑ کوڑا وانگ اروڑی سہیتے ہُو
جے کوئی کڈھے گالھاں مہݨا اوس نوں جی جی کہیتے ہُو

رگلہ اُلاہما بھنڈی خواری یار دے پاروں سہیے ہُو

بابا بُلھے شاہ ہِک ڈاہ کے اپنے قلندر تے ملامتی ہوݨ دا اقرار کیتا ہے سے

بُلھیا عاشق ہویوں رَب دا ملامت ہوئی لاکھ

لوک کافر کافر آکھدے توں آخو آکھ

بُلھیا پی شراب تے کھا کباب ہیٹھ بال ہڈاں دی اَگ

چوری کر تے بھن گھر رب دا اوس ٹھگاں دے ٹھگ نوں ٹھگ

بُلھیا کھا حرام تے پڑھ شکرانہ کر توبہ ترک ثوابوں

چھوڑ مسیت تے پکڑ کنارہ تیری چھٹسی جان عذابوں

روزے، حج، نمازنی مائے | مینوں پیا نے آن بھلائے
جاں پیا دیاں خبراں پیّاں | منطق نحو سبھے بھل گیّاں
اُس انہد تار وجائے | روزے، حج، نمازنی مائے

بُلھے شاہ دُوجیاں نوں وی ملامت دی راہ اُتے چلݨ دی مت دیندے ہن تے سے

چِٹی چادر لاہ سُٹ کڑیے پہن فقیراں دی لوئی

چِٹی چادر نوں داغ لگے لگا لوئی نوں داغ نہ کوئی

بُلھے شاہ نوں اپنے گناہگار ہوݨ دا اگھنا احساس ہے سے

عملاں والیاں سبھ لنگھ گئیاں رہ گئی اوگن ہاری

ساری عُمرا کھیڈ گوائی اوڑک بازی ہاری

اوہ دی اپنی عاجزی دا اظہار اپنے آپ نوں چوہڑی آکھ کے کردے ہن تے سے

میں چوہڑی ہاں سچے صاحب دے دربار دی

پیروں ننگی سروں جھنڈولی سنہیا آیا یاروں !

تڑ بڑاٹ کجھ بندا ناہیں کیہہ لیساں سنساروں

میں بکڑاں چھجلی جرس اڈاواں چھٹیاں مال گزاری

میں چوہڑی ہاں سچے صاحب دے دربار دی

وارث شاہ دی اپنی نظم چوہڑیٹی وچ اپنے آپ نوں بھنگن آکھیا ہے تے خدا
ے اگے اپنا نیواں پن دسیا ہے۔ خواجہ غلام فرید دی بار بار اپنے ملامتی ہون دا
ر کیتا ہے ؎

عاشق مست مدام ملامی　　　کہہ سبحانی بن بسطامی

آکھ انا الحق تھی منصور

حسن پرستی عین عبادت　　　شاہد مستی صرف سعادت

غیبت غفلت محض حضور

ریت فرید دی پٹھڑی ساری　　　رہندا صوم صلوٰتوں عاری

رندی مشرب ہے مشہور

لوک لاج تے ننگ ناموس توں نابری کردے ہن ؎

مونھ دھوڑ مٹی سر پایم　　　سارا ننگ نمود ونجایم

کوئی پچھن نہ ویہڑے آیم　　　ہتھوں الٹا عالم کھلدا

شاہ بربوں دے ڈوترام عہدہ　　　گالھیں دی سرداری ودیار

خلعت شہر خواری ودیار

خواجہ غلام فرید نے وچ وجا کے قلندری دا دعویٰ کیتا ہے۔ ایس دا اک کارن

ایہہ وی سچ ہے کہ ملتان تے بہاول پور قلندراں دے گڑھ رہے ہن ۔ اوہناں وحدت وجود دی ترجمانی قلندری دے رنگ وچ کیتی ہے ۔

اساں سو بد مست قلندر ہوں	کدیں مسجد ہوں کدیں مندر ہوں
کدیں زہد عبادت گار بنوں	کدیں فسق فجوری اندر ہوں
کدیں درد کتھاں درمان بنوں	کتھاں مصر کتھاں کنعان بنوں
کتھاں کیچ بھنبھور دا ثان بنوں	کتھاں واسی شہر جلندر[1] ہوں
کتھاں صومعہ دیر کنشت کتھاں	کتھے دوزخ باغ بہشت کتھاں
کتھے عاصی نیک سرشت کتھاں	کتھے گمراہ ہوں کتھے رہبر ہوں

شیخ شہاب الدین سہروردی کہیا سی کہ ملامت تے قلندری دی ریت اکو ہے۔ دوویں بے شرعا تے بے قید ہن پر دوہاں وچ اک گل دا فرق وی ہے۔ ملامتی زیویں تے ہینے ہوندے سن تے اپنے نفس نوں مارن لئی اپنے آپ نوں گناہ گار یا کوہڑا دی آکھ لیندے سن پر قلندر وچ غیرت، وڈیائی تے دبدبے دی شان ہوندی ہے۔ شاہ شرف بوعلی قلندر کہندے ہن ۔

غیرت از چشم برم روئے تو دیدن ندہم

گوش را نیز حدیثے تو شنیدم ندہم

گر شبے دست دہد وصل تو از غایت شوق

تا قیامت نہ شود صبح دمیدن ندہم

(پیارے میں اپنیاں اکھاں تے اپنیاں کناں توں وی غیرت آوندی ہے۔ میں نہیں چاہندا کہ میریاں اکھاں وی تیرا مکھڑا ویکھن یا میرے کن

---

[1] : شہر جلندھر دی طرف اشارہ ہے

وی تیرا بول مُسٹنئے ۔ جے کدی کسے راتیں میری تیری ملاقات ہو جاوے تے میرے
قیامت تیکر صبح نہیں ہون دیاں گا)

خواجہ غلام فرید نوں وی کسے دا کوئی ڈر بھو نہیں ؎

آہن قلندر روز شب — پہنچی خودی ہیں خود غرق
حاجت نہ صوم صلوٰۃ دی — خواہش نہ حج زکوٰۃ دی

سٹ[1] خرقہ بھٹ گھت سجادہ — جامہ جان شو پاک بہ بادہ
کردم پیرِ مغاں تاکید

حافظ شیرازی قلندری دے آبال وچ آکھیا سی ؎

بر درِ میکدہ رندانِ قلندر باشند
کہ ستانند و دہند افسرِ شاہنشاہی

(شراب خانے دے دروازے اُتے ایجیے قلندر وی بیٹھے ہن جیہڑے
بادشاہاں نوں تاج بخشدے وی ہن تے تاج کھوہ وی لیندے ہن)

وراگ تے تانگھ دی شاعری

عالمی شاعری دے مطالعے توں ایہہ گل اُگھڑ کے ساہمنے آندی ہے کہ دنیا جہان دیاں
قوماں دی اُچی شاعری وراگ تے تانگھ دی شاعری ہے جس وچ شاعراں نے اپنے سجنے دی

---

[1] ایہہ مضمون حافظ شیرازی توں لیا گیا ہے ؎ بمے سجادہ رنگین کن گرت پیرِ مغاں گوید
کہ سالک بے خبر نبود زراہ و رسم منزل ہا

...ق دے دُکھ تے ملن دے شوق دے گاون گاندے ہن ۔ کسے نے سچ ہی کہیا سی کہ
...ڈے سبھ توں مٹھے تے رسیلے گیت اوہ ہن جیہڑے سبھ توں درد بھرے ہن۔ بجھاں دی
...ب تے برہا نے شاعری وِچ سواد تے کجھ پیدا کیتی ہے۔ پٹرارکا تے شیکسپیئر دے سانیٹ، سیفو
...یاں نظماں، عہد نامہ قدیم دی غزل الغزلات، میراں دیاں بھجناں، شاہ حسین، شاہ لطیف بھٹائی
...ے خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں ایسے ہِک تے برہا دی اگ نال مچ رہیاں ہن جنہاں نوں سُن کے
...ے دردمنداں دے دِل وِچ پیار دا بھانبڑ بل پیندا ہے تے اکھاں وِچ ہنجھو بھر
...وندے ہن ۔

وحدت وجود دا ذکر کردیاں ہویاں اساں لکھیا سی کہ وجودی صوفیاں دے خیال دے
...طابق کائنات تے خدا اِک دوجے توں وکھ نہیں ہن۔ فصل (جدائی) تے جذب (ملن) دا تصور
...ئنات تے خدا دے وچکار سمبندھ نوں سمجھاون دا اِک جتن سی۔ وجودی صوفیاں کہیا کہ بندے دی
...روح خدا توں جدا ہو کے دُنیا دے بندی خانے وِچ پھس گئی ہے تے ایس توں اڈاری مار
...کے بغیر خدا نیکوں پُجنے دا ترلا مار رہی ہے ۔ ایسے تصور نے وجودی صوفیاں دی وراگ دی
...شاعری نوں جنم دِتا سی ۔ مولانا روم دی مثنوی دے پہلے شعراں وِچ ایہہ مضمون بنسری
...دی مثال دے کے سمجھایا گیا ہے ۔ بنسری دے سینے وچوں دردناک کوک فریاد نکل رہی
...ہے کیوں کہ اوہ اپنے جنگل (نیستاں) توں جدا ہو چکی ہے ۔ ایتھے بنسری بندے دی
...روح ہے تے جنگل عالم حقیقت ہے جیہڑا اوسدا اصل وطن سی ۔ پنجاب دیاں صوفی
...شاعراں نے سسی پُنوں، ہیر رانجھا یا سوہنی مہینوال دے حوالے نال وراگ دی شاعری کیتی
...ہے۔ سسی، ہیر یا سوہنی روح دیاں علامتاں ہن، جیہڑیاں اپنے محبوب پُنوں، رانجھا یاں
...مہینوال دی برہا وِچ تڑپ رہیاں ہن ۔ روح تے محبوب ازلی دے وراگ نوں نویں ویاہی
...ہوئی ووہٹی تے اوس دے خاوند دے وچھوڑے دی صورت وِچ پیش کیتا گیا ہے ۔

بنارسی داس جین لکھدے ہن[1] ۔

"صوفی لٹریچر وچ خُدا نوں خاوند تے رُوح نوں زنانی دیاں وڈیاں یا کُجّی

کُڑی دی تشبیہہ دتی جاندی اے ۔ پھر اوہناں دا وچھوڑا من کے اوہناں نوں ملاون

دی کوشش کیتی جاندی اے ۔ کدے رُوح اپنی چھوٹیائی کردی اے کہ مَیں اوگناں

نال بھری ہوئی ہاں ۔ میرے وچ کوئی گُن نہیں جس کر کے مَیں اپنے خاوند

نوں خوش کر سکاں "

شاہ لطیف بھٹائی تے خواجہ غلام فرید نے سسی دے وراگ بارے ایہیاں دُکھ بھریاں

کافیاں لکھیاں ہن کہ ایہناں نوں سُن کے پتھر دی پانی ہو جاندے ہن ۔ ایہناں دے کلام

وچ مارو تھل ایس مادی دُنیا دی علامت بن گیا ہے جس وچ بندے دی رُوح رُل ہوئی

سسی وانگوں تھل تے خوار ہو جاندی ہے ۔ ہُن اسیں پنجابی دے صوفی شاعراں دے کلام

وچوں کجھ مثالاں دیاں گے ۔

شاہ حسین :-

مینڈا دل رانجھن راول منگے

جنگل بیلے پھراں ڈھونڈیندی رانجھن میرے سنگے

نہیں آیاں میرا ڈھول نہ آیا ہیر کُوکے وچ جھنگے

راتیں ویہاں پھراں وچ جھل دے پیٹرنے ہولاں دے کنڈے

کہے حسین فقیر نمانا رانجھن ملے کت رنگے

ہائے نی! مَیں کنہوں آکھاں درد وچھوڑے دا حال

---

[1] پنجابی زبان تے اوہدا لٹریچر

مینوں سُدھ رہی نہ سار
عشق دی نویوں نویں بہار

ہیر (رُوح) رانجھے (محبوب ازلی) دے وراگ وچ کلپدی رہندی ہے سے

بُلھے شاہ گھر رانجھن آوے   مینوں تتی نوں لے گل لاوے
نال خوشی دے رین وہاوے   نال خوشی دے رہی آں

متر پیارے کارنے میں لوک اُلاہمے لیتی آں

بُلھے شاہ شوہ تے سوائی دیاں علامتاں وچ وی سلوک تے معرفت دے چوکھے مضمون لکھے ہن سے

بُلھا شوہ ہے دوہیں جہانیں
کوئی نہ دِسدا غیر!

بُلھا شوہ گھر اپنے آوے   چوڑا بیڑا سبھ سہاوے
گُن ہوسی تاں گلے لگاوے   نہیں روسیں نینیں رت کڑے

بُلھا شوہ نوں گھر وچ پایا
جس سانگی سانگ بنایا
لوکاں کولوں بھیت چھپایا
اوہ درس پریم دا پڑھدا ئے
گُرو جو چاہے سو کرواۓ

شوہ دی تانگھ تے اُڈیک وچ اِک کافی بہوں اثر بھری ہے سے

پانی بھر بھر گئیاں سبھے اپنی اپنی وار

اِک بھر آئیاں اِک بھر چلیاں اِک کھلیاں بانْہہ پسار
ہار حمیلاں پئیاں گل وچ
باہیں چھنکے چوڑا
کنیں جھمک جھمک جھمریالے
سہجے اڈنبرا گوڑا
آکے شوہ نے جھات نہ پائی ایویں گیا سنگار

عارفاں لئی روح تے محبوب ازلی اکو کجھ ہن سے

بلھا شوہ اساں تھیں وکھ نہیں — بن شوہ تھیں دوجا کجھ نہیں
پر ویکھن والی اکھ نہیں — تاہیں جان جدائیاں سہندی اے

خواجہ غلام فرید نے سسّی تے پنوں دے روپ وچ روح تے محبوب ازلی دی جدائی تے بھج دے گیت گائے ہن تے وحدت وجود دی بھوں سوہنی تعبیر کیتی ہے سے

سوہنے یار پنل دا — ہر جا عین ظہور
اول آخر ظاہر باطن — اُسدا جانڑ ظہور
آپ بنے سلطان جہاں دا — آپ بنے مزدور
تھی مشتاق بھوے وچ عشقے — واصل تھی مہجور
تھی معشوق ڈلیں لٹ لیوے — جان کرے رنجور

روح محبوب ازلی نوں ملن لئی تانگھدی رہندی ہے سے

پنل آدم آکھ لادم — پوم قبول دعائیں
یار برو چل پھیر نہ آیا — اُجڑیاں جھوکاں جھائیں
مارو تھل ڈوکھڑے پینڈے — سہنس ہزار بلائیں

باجھ مشعل دے پا نہ کاتی — سوجھم نہ ہرگز راہیں
روز ازل دی ایں جگ دن جگ — میں باندی توں سائیں
کچھی بچی دے ہتھ دیکھے — جنڈڑی سترے پائیں
عمر وہانی کانگ اڈیندے — تھکڑی تک تک راہیں
کر کر یاد مجن دے رلڑے — نکلن لکھ لکھ آہیں
انگن فرید دے آ البیلا — کر کر ناز ادائیں

...ل دی پیڑ تے برہا دا ورلاپ ہے

جے کوں چاہ ملاپ دی — دل کوں تانگھ اوتاول
نین سکیتے ورہے دے — لاون سخت اوپاہل
مارو اکھیاں جادڑو — ناز دپایں چنچل
شوخ نگاہ مریلڑی — ظلمی زلف ولوول
کوک نہ پاپڑ گونجڑی — ڈال نہ ہاں کو پلے پلے
کول ساڑ پچا لیا — کو کر کوکاں ول ول
جیڑا بے کل اکھڑیاں — پل پل ولڑی حرمل

...وہ ،کنت یاسادر دے ملن دی تانگھ ہے

سینگیاں سرتیاں بیچ دچھاون — با منہ جوڑیلے ور گل لاون
ہک میں مفت رہی مہجور

خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں دی حقیقت دے رنگ وچ ترجمانی کریئے یا مجاز ...ے روپ وچ تعبیر کریئے دوہاں صورتاں وچ ایہناں دی تاثیر نال دردمنداں دے ...سینے سڑ کے سواہ ہو جاندے ہن تے آہیں بل بل کے نکلدیاں ہن۔

لوکائی دوستی

وجودی صُوفیاں دیاں اخلاقی قدراں لوکائی دوستی دے آدرش توں پنگریاں ہن ۔ اوہ کہندے ہن کہ دُنیا دی ہر شے تے ہر بندے وِچ اِکو ذات خداوندی سمائی ہوئی ہے ایس لئی خُدا نال پریم کرن والا کسے شے تے کسے بندے نال نفرت نہیں کر سکدا ۔ تصوّف نرول پیار دا پنتھ ہے تے صُوفی شروع توں روا داری ، صُلح کُل تے انسانی ہمدردی دا ورس دیندے رہے ہن ۔ اوہ نسل ، رنگ ، مذہب تے ذات پات دیاں بندشاں توڑ دیندے ہن ۔ تے ہر بندے نال اِکو جیہا پیار کردے ہن ۔ بھاویں اوہ ہندو ہووے یا مُسلمان ، عیسائی ہووے یا گبر اوہناں لئی کوئی فرق نہیں پیندا ۔ اُنج تے پنجابی دے سارے صوفی شاعراں نے لوکائی دوستی دا پالن کیتا ہے پر بابا بُلھے شاہ ہوراں توں ودھ کے انسان دوست ہن جس لئی ڈاکٹر لاجونتی رام کرشن نے اوہناں دا شمار دُنیا جہان دے وڈے صوفیاں ، سنتاں تے عارفاں وِچ کیتا ہے[حوالہ] ۔ ایس اوہناں دے کلام وِچوں کجھ نمونے دِتے گئے ہن

نہ مَیں مومن وِچ مسیتاں   نہ مَیں وِچ کُفر دیاں ریتاں
نہ مَیں پاکاں وِچ پلیتاں   نہ مَیں موسیٰ نہ فرعون
بُلھا کیہ جاناں مَیں کون

... نہ مَیں عربی نہ لاہوری   نہ مَیں ہندی شہر نگوری
نہ ہندو نہ ترک پشوری   نہ مَیں رہندا وِچ ندون
بُلھا کیہ جاناں مَیں کون

... اوّل آخر آپ نوں جاناں   نہ کوئی دوجا ہور پچھاناں

حوالہ : Punjabi Sufi Poets

میتھوں ہور نہ کوئی سیانا　　　بُلھا شوہ کھڑا ہے کون
بُلھا کیہ جاناں مَیں کون

بندے دا دین مذہب کوئی وی ہووے اوس وچ آپ خُدا وڑیا بیٹھا ہے۔

کِتے مُلاں ہو بلیندے ہو
کِتے سُنت فرض دسیندے ہو
کِتے رام دہائی دیندے ہو
کِتے متھے تِلک لگائی دا
ہُن کس تھیں آپ چھپائی دا

کِتے رام داس کِتے فتح محمد　　　ایہو قدیمی شور
مِٹ گیا دوہاں دا جھگڑا　　　نکل پیا کجھ ہور

عشق حقیقی مذہب تے فرقے دی تفریق نوں مٹا دیندا ہے۔

بید قراناں پڑھ پڑھ تھکے　　　سجدے کردیاں گھس گئے متھے
ناں رب تیرتھ نہ رب مکے　　　جس پایا تس نور انوار
عشق دی نویوں نویں بہار

کِتے شیعہ اے کِتے سُنی اے　　　کِتے جٹا دھاری کِتے مُنی اے
میری سمجھ سے فارغ گُنی اے　　　جو کہاں سو یار منیندا،
مینوں عشق ہُلارے دیندا　　　مُونہہ چڑھیا یار بُلیندا

اوہناں دا رستہ صُلح کل دا ہے۔

ہندو نہ نہیں مسلمان

بھئے نرگن تج ابھمان

سنی نہ نہیں ہم شیعا

صلح کل کا مارگ لیا

وحدت وجود دے رنگ وچ کہندے ہن:

بندرابن میں گوآں چراوے   لنکا چڑھ کے ناد وجاوے

مکے دا بن حاجی آوے   واہ وا رنگ وٹائی دا

ہن کس تھیں آپ چھپائی دا

اج کل کجھ لوک تصوف تے موجودیت[1] دے وچکار سانجھ دے بارے بحث کر رہے ہن۔ اوہ کہندے ہن کہ دوہاں وچ لوکائی دوستی دا آدرش ملدا ہے، تے دوہاں وچ انفرادیت اُتے زور دتا گیا ہے۔ میرے خیال وچ ایہہ سانجھ وکھالے دی ہے، ٹھیک نہیں۔ ایس گل دا نکھیڑا کرن لئی ایہہ حقیقت چیت دھر لینی چاہیدی اے کہ موجودیت دے ترے پکھ ہن:

(1) مذہبی موجودیت (کیرک گرد تے جبریل مارسل)۔

(2) لاادری[2] موجودیت (مارٹن ہائی ڈگر تے کارل جاسپرز)

(3) ملحدانہ[3] موجودیت (ژاں پال سارتر تے اوس دے پیرو)

موجودگی[4] دی فلسفیانہ ترکیب پہلاں کانٹ نے ورتی سی۔ اوس نے وجود[5] تے موجودگی

---

[1]: Existentialism

[2]: Agnostic ٹامس ہکسلے نے ایہہ ترکیب اناسٹک توں لئی سی۔

[3]: ناستک   [4]: Existence

[5]: Being

وِچ فرق کرن لئی اِک مثال دِتی ہے۔ کہندا ہے کہ فرض کرو میرے کول دس ڈالر ہَن، اُنہاں ڈالراں دا وجود کِتے دی ہو سکدا ہے۔ دس ڈالر کسے بنک وِچ یا کسی ہور بندے دے کھیسے وِچ وی ہو سکدے ہَن۔ ایہناں دس ڈالراں دے وجود دا میرے نال کوئی شخصی سمبندھ نہیں۔ پر جیہڑے دس ڈالر میرے کھیسے وِچ ہَن اوہناں دی موجودگی دا میری ذات تے میرے جذبات نال گُوڑھا سمبندھ ہے تے میرے لئی اوہناں وِچوں نویکلے معنے پیدا ہو گئے ہَن کیونکہ میں اوہناں توں کوئی کپڑا خرید سکدا ہاں یا کھانا کھا سکدا ہاں۔ ایتھوں پتا لگا کہ دس ڈالراں دے وجود نال تے میرا کوئی سمبندھ نہیں پر ایہناں دی موجودگی نال میرا ذاتی جذباتی سمبندھ ہے۔ ایسے لئی کیرک گرد نے کہیا کہ میرے لئی خُدا دا وجود کوئی معنے نہیں رکھدا سگوں اوسدی موجودگی نال ہی میرا ذاتی رشتہ قائم ہو سکدا اے۔ ایہہ گل یاد رکھن یوگی ہے کہ صوفی خُدا نال ذاتی رشتہ قائم کرن دا ترلا نہیں کردا نہ اپنے آپ نوں خدا توں وکھ جاندا ہے۔ اوہنوں تے ایس گل دا عرفان ہوندا ہے کہ اوہ خُدا دے کُل دا اِک جُز ہے تے اوسے سمندر دا اِک قطرہ ہے۔ ایہہ قطرہ فیر سمندر وِچ کھپ کے سمندر ہو جاندا ہے سمبندھ تے اوہناں چیزاں وِچ ہوندا ہے جیہڑیاں اِک دُوجے توں وکھو وکھ ہون۔ موجودی کہندے ہَن کہ بندے دی اپنی شخصیت یا ذات ہر حال وِچ قائم رہندی ہے۔ صُوفی اپنی ذات نوں خدا وِچ فنا کر کے اپنی ہستی نوں مٹا دیندے ہَن۔ دُوجی گل ایہہ ہے کہ صُوفیاں دی لوکائی دوستی تے موجودیاں دی انسان پسندی وِچ فرق ہے۔ ہائڈگر تے اوسدے شاگرد ژاں پال سارتر نے کہیا ہے کہ "ساڈی انسان پسندی دا مطلب ایہہ ہے کہ بندہ اوسے قانون دا پابند ہے جیہڑا اوہ آپ بناوے تے اوسے گل نوں نیکی منندا ہے جیہڑی اوسدی اپنی ذات لئی نیکی ہووے۔ دوجیاں لفظاں وِچ سچ اوہ ہے جس نوں میں سچ سمجھاں تے نیکی اوہ ہے جس نوں میں نیکی آکھاں"۔ اوہ بندہ جیہڑا اپنی ذات نوں ہی تے اپنی رائے نوں ہر شے دی کسوٹی سمجھدا ہے کسے آدرش دا پالن نہیں کر سکدا۔ لوکائی دوستی ایہہ ہے

کہ آدمی اپنے مفاد نوں دوجیاں دے مفاد اُتے قربان کر دیوے۔ لوکائی دوستی دا آدرش ایثار
بے نفسی، بے غرضی تے قربانی اُتے اُساریا گیا ہے۔ جیہڑا موجودی ایس گل اُتے اَڑ جائے
کہ مَیں اپنے لئی آپ اخلاقی قدراں پیدا کردا ہاں تے مَیں کسے ہور اخلاقی آدرش دا پابند
نہیں ہاں، اوس کولوں انسانی ہمدردی یا خدمت خلق دی آس نہیں رکھی جا سکدی کیونکہ
لوکائی دوستی دا اخلاقی آدرش صدیاں توں چلیا آ رہیا ہے تے کسے موجودی دی ذاتی
رائے یا پسند ناپسند توں بہوں اُچا ہے۔ سچی انفرادیت ایہہ نہیں کہ آدمی اپنی ذات نوں
ساری کائنات دا دُھرا سمجھن لگ پوے، سگوں ایہہ ہے کہ اوہ اپنی ذات وِچ چھپے
ہوئے گُناں نوں پوری طرحاں اُجاگر کر کے اوہناں نوں سماج دے سُدھار لئی وقف کر
دیوے۔ ایسے طرحاں سچی لوکائی دوستی ایہہ نہیں کہ ژاں پال سارتر دے بقول "مَیں
جیہڑا کم کردا ہاں ساری نوع انسان اوس وِچ میری شریک ہوندی ہے" سچی لوکائی
دوستی ذاتی غرض نوں سماج دی غرض تے ذاتی مفاد نوں سماج دے مُفاد دی بھینٹ
کرن دا نام ہے۔ ایس پکھوں تصوف موجودیت توں زیادہ مارکسیت دے قریب ہے۔
صوفی اپنی ذات نوں خُدا دی ذات وِچ فنا کر دیندا ہے تے مارکسی اپنی ذاتی غرض تے
مُفاد نوں سماج دے مفاد وِچ کھپا دیندا ہے۔ صوفی لوکائی دوستی دا پرچار زبانی کلامی کردا ہے
تے مارکسی ایس آدرش نوں عملی صورت دین لئی سر دھڑ دی بازی لا دیندا ہے۔

لوگس

لوگس (معنے: کلمہ، لفظ) دا تصور قدیم یونانی فلسفیاں توں یادگار ہے جیہڑے ایسے
نوں کائنات تے خُدا دے وچکار اک ضروری واسطہ سمجھدے سن تے جس دے بغیر کائنات
نوں پیدا نہیں سی کیتا جا سکدا۔ ہیراقلیتس نے ایس نوں عقل کُل دے معنے وِچ ورتیا

تے اناکساغورس نے ایسے نوں عقلِ اول آکھیا جیہڑی کائنات وچ تناسب نوں برقرار رکھدی ہے۔ فلو تے نوفلاطونیاں نے ایس نوں کائنات دی تخلیق دا سبب آکھیا۔ ایسے تصور نوں منصور حلاج نے ھُوَ ھُوَ دا نام دِتا تے شیخ اکبر ابن عربی نے حقیقت الحقائق یا حقیقت محمدیہ کرکے پکاریا۔ منصور حلاج اسماعیلی سی تے ایہہ عقیدہ رکھدا سی کہ امام وچ خدا دی ذات حلول کر جاندی ہے۔ ہندوستان دی سیاحت کردیاں ہویاں اوہ اوتار دے تصور توں وی واقف ہو چکا سی۔ اوس دا حلول یا اوتار دا خیال وحدت وجود دی اک صورت ہے۔ اوہ کہندا ہے کہ خدا نے آدم دے بُت وچ پھوک مار کے اپنی روح اوس وچ رلا دِتی سی۔ ایسے خیال بیٹھ بعض وجودی صوفیاں نے جناب رسالت مآب نوں وی خدا دا درجہ دے دِتا تے کہیا کہ احد (خدا) میم دا پردہ پا کے احمدؐ وچ ظاہر ہویا سی جیہناں لئی ایہہ ساری کائنات تخلیق کیتی گئی سی۔ ایہہ مضمون پنجابی دے صوفی شاعراں بار بار پیش کیتا ہے۔ ایسے کجھ ونگی دے شعر لکھاں گے۔ بُلھے شاہ کہندے ہن سے

احد احمدؐ وچ فرق نہ بُلھیا اک رتی بھر مروڑی دا
اک رانجھا مینوں لوڑیدا

بے حد رمزاں وسدانی ڈھولن ماہی
میم دے اوہلے وسدانی ڈھولن ماہی

جو رنگ رنگیا گوڑھا رنگیا مرشد والی لالی او یار
احد وچوں احمدؐ ہویا وچوں میم نکالی او یار

کارن پیت میت بن آیا

میم دا گھنگھٹ مکھ پر پایا
احد تے احمدؐ نام دھرایا
سر چھتر جھلے لولاک دا
کیوں اوہلے بہہ کے جھاکیدا
ایہہ پردہ کس تھیں راکھیدا
کُن نے کہیا فیکون کہایا
بے چونی سے چون بنایا
احد دے وچ میم رلایا
تاں کیتا ایڈ پسارا

اوہ علی الہیہ وانگوں حضرت علیؑ نوں وی خدا کہندے ہن۔ بعض اسماعیلیاں نے تے حضرت علیؑ نوں وشنو دا اوتار بنا دتا سی۔

گرو اللہ آپ کہیندا اے
گرو علیؑ نبیؐ ہو بہندا اے
گھر ہر دے دل وچ رہندا اے
اوہ خالی بھانڈے بھردا اے

علی حیدر کہندے ہن ؎

سوہنا میم دی چادر پہن کے جی کہیا زلفاں دا گھنگھٹ آیا [1]
علی حیدر اوہا یار پیارا ہن تے احمدؐ بن کے وت آیا

---

[1] اقبال ؎ نگاہ عاشق کی دیکھ لیتی ہے پردۂ میم کو اٹھا کر

دیار یثرب میں جا کے بیٹھیں وہ لاکھ منہ کو چھپا چھپا کر

الف احمدؐ وچ میم دا گھنگھٹ بھن نے چھوٹ دراز تھیا
اکو نقطہ وحدت والا جنبش کھا دراز تھیا

جویں نام احد وچ احمدؐ ایویں آپ بھی مکھ وکھاوندائی
جے سبھ کجھ روشن دیندا توں حیدر فرق اوتھے دھپ چھپاوندائی

خواجہ غلام فرید وی احد تے احمدؐ وچ فرق نہیں کردے ہے

احد تے احمدؐ فرق نہ کوئی　　واحد ذات صفات نہیں
حسن پرستی تے میخواری　　ساڈے صوم صلوٰۃ نہیں

صوفیاں وچ منصور حلاجؒ دا حلول دا تصور ایسے لئی وی مقبول ہویا سی کہ اوہ منصور دی دردناک موت توں بہوں متاثر ہوئے سن ۔ تے اوہنوں شہید سمجھدے سن ۔ اوہ کہندے سن کہ منصور نے انا الحق کہہ کے وحدت وجود دا راز فاش کر دتا سی جس لئی اوس نوں سولی اُتے گڈ دتا گیا سی ۔ صوفی وحدت وجود دے حوالے نال منصورؒ دا ذکر کردے رہے ہن ۔

خواجہ غلام فرید ے

سارے جگ وچ ہک میں رہ گئی　　نا توں نہ اوئی
تھیا منصورؒ فریدؒ ہمیشہ　　جیں لے راز لدھوئی

بلھے شاہ ے

آپ اشارہ اکھ دا کیتا　　تاں مدھو منصور نے پیتا
سولی چڑھ کے درشن کیتا　　ہویا عشق کمال !

ایہہ نینہوں دی اُلٹی چال

اولیاء منصور کہاوے　　رمز انا الحق آپ بتاوے
آپے آپ نوں سولی چڑھاوے　　تے کول کھلو کے ہسدا ئی

بُلھے شاہ اناالحق دے رنگ وِچ اپنے فنا فی اللہ ہوون دا ذکر کردے ہن ۔

ہُن اِنّا لِلّہ آکھ کے تُم کرو دُعائیں

پیا ای سبھ ہو گیا عبداللہ ناہیں

کسے دی موت اُتے اِنّا لِلّہ پڑھیا جاندا ہے ۔ بُلھے شاہ کہندے ہن کہ عبداللہ (بُلھے شاہ دا اصل نام) تے مر کے محبوب حقیقی دی ذات وِچ فنا ہو گیا ہے ایس لئی تسیں اِنّا لِلّہ پڑھ کے اوس لئی دُعا کرو ۔

ریاکاری دی مخالفت

پُرانے زمانے دے بادشاہ اپنے ملک دے سبھ توں وڈے پروہت وی ہوندے سن ۔ مصر دا فرعون ، ایران دا کسریٰ ، چین دا خاقان ، رومہ دا قیصر تے جاپان دا میکاڈو کہندے سن کہ اسیں دیوتا ہاں لوکاں نوں ساڈی پُوجا کرنی چاہیدی ہے ۔ ہوندیاں ہوندیاں مذہبی ریتاں رسماں نوں ادا کرن لئی پروہتاں دی اِک دھر بن گئی جس دا سمبندھ بادشاہ یا وڈے پروہت نال گُوڑھا تے نکھا ہو گیا ۔ ایہہ پروہت لوکائی نوں آکھدے سن کہ بادشاہ دا حکم منشا اصل وِچ خُدا دے حکم دی تعمیل ہے ایس لئی بادشاہ توں نابری خُدا توں نابری ہے ۔ ایس طرحاں تخت تے مندر دا سمبندھ پکا پیڈا ہو گیا ۔ بادشاہاں دے سر اُتے پروہت تاج رکھدے سن تے بادشاہ پروہتاں نوں دولتاں بخشدے سن ۔

بادشاہاں تے پروہتاں دا ایہہ گٹھ جوڑ صدیاں تیکر قائم رہیا تے مذہب دے نام تے حاکم تے پروہت چھینے چڑھے اُڈاوندے رہے ۔ ایس گُر بھیت نوں سوجھواناں نے تاڑ لیا تے کہیا کہ حاکم تے پروہت رل کے اکاس ویل دی طرحاں لوکائی دا رس چُوس رہے ہن ۔ اسلام وِچ پیشہ ور عُلماء دا کوئی وجود نہیں سی ۔ شروع شروع وِچ پڑھے لکھے مسلمان امامت کراندے سن پر جدوں دُنیاداراں تخت تے قبضہ کیتا تے اوہناں بعض خود غرض تے مطلب پرست

مُلوانیاں نوں اپنے نال رلا لیا۔ ایہہ درباری مُلوانے لوکاں نوں آکھدے سن کہ بادشاہ خُدا دا نائب ہوندا ہے ایس لئی اوس دی اطاعت ہر مومن اُتے فرض ہے۔ ایس دے صلے وچ بادشاہ اوہناں نوں مالا مال کردے سن۔ صُوفی ایہناں دین فروش مُلوانیاں نوں نکھد دے سن۔ تے مُلوانے اوہناں دے کھدے پیچھے رہندے سن۔ صُوفی تے مُلاں دا ایہہ ٹاکرا صدیاں تیکر جاری رہیا۔ مُلوانیاں دا وس لگا تے اوہناں منصور حلاج، شیخ شہاب الدین سہروردی مقتول، سیدی مولہ[1] تے سعید اے سرمد جیہاں صُوفیاں نوں قتل کرا دِتا۔ صُوفی وی اوہناں دے لگاندے لاہندے رہے تے اوہناں دے لوبھ لالچ تے بگلا بھگت چلن اُتے ٹچکراں کردے رہے۔ صُوفیاں نے کہیا کہ مُلوانے مذہب دی ظاہری پابندی تے کردے ہن پر مذہب دی رُوح توں دُور ہو چکے ہن۔ اوہناں لئی حُسنِ اخلاق، خدمتِ خلق، بے نفسی تے ایثار ہی مذہب دی اصل رُوح ہے۔ باطن دی صفائی دے بنا کوئی بندہ با مذہب تے نیک نہیں اکھوا سکدا بھاویں اوہ کتنی ہی عبادت کردا رہوے۔ دل دی پلیتی نہ جائے تے ظاہری مذہبی رسماں ادا کرن دا کجھ فائدہ نہیں ہوندا۔ ایس پکھوں فارسی تے پنجابی دے صوفی شاعراں ریاکار مُلوانیاں، زاہداں تے مشائخ نوں رَج کے جھنجھیا ہے۔

سُلطان باہو تصوّف دی شرعی ریت نال سمبندھ رکھدے ہن۔ اوہناں دی مُلوانیاں دے لوبھ لالچ نوں نکھدیا ہے ؎

پڑھ پڑھ حافظ کرن تکبّر مُلاں کرن وڈیائی ہُو
گلیاں دے وچ پھرن نمانے بغل کتاباں چائی ہُو
جِتھے ویکھن چنگا چوکھا اوتھے پڑھن کلام سوائی ہُو
دوہیں جہانیں مُٹھے باہو جنہاں کھادی ویچ کمائی ہُو

---

[1] : اِنہاں نوں جلال الدین خلجی نے قتل کرایا سی۔

کہندے ہن مُلاں جتھے چنگیاں چوپڑیاں ویکھدے ہن اوتھے ڈھڈ دھر کے بہہ جاندے ہن۔ ع

زاہد عابد آن نواتے جتھے ٹکڑا ویکھے تھندا ہُو

سُلطان باہو فرماندے ہن کہ عشق حقیقی دے بنا سلوک دیاں منزلاں نہیں ماریاں جا سکدیاں۔ زبانی کلامی وِرد وظائف کرن دا کوئی فائدہ نہیں ہے

زبانی کلمہ ہر کوئی آکھے دِل دا پڑھدا کوئی ہُو

جتھے کلمہ دل دا پڑھئیے اوتھے جیبھ ملے نہ ڈھوئی ہُو

دِل دا کلمہ عاشق پڑھدے کیہ جانن یار گلوئی ہُو

کلمہ یار پڑھایا باہو میں سدا سہاگن ہوئی ہُو

بُلھے شاہ دی ریاکار مُلوانیاں نوں ٹوکاں ستے کرڑے کیتے ہن ے

اُلویں متھا زمیں گھسائیدا لما پا محراب وکھائیدا

کدی حاجی بن بن آئے جے گل نیلے جامے پائے جے

حج ویچ ٹکے لے کھائے جے بھلا ایہہ گل کہینوں بھائے جی

مُلاں قاضی سانوں راہ بتاون دین بھرم دے پھیرے

ایہہ تاں ٹھگ جگت دے جیا لاون جال چوپھیرے

عمر گوائی وچ مسیتی اندر بھریا نال پلیتی

کدے نماز توحید نہ نیتی ہن کیہ کرنایں شور پکار

حافظ شیرازی دا شعر ہے ے

واعظاں کیں جلوہ بر محراب و منبر می کنند

چوں بخلوت می روند آں کارِ دیگر می کنند

(واعظ جیہڑے منبر اُتے جلوے وکھاندے ہن اندر خانے ہور ناں کیہاں وِچ رُجھے رہندے ہن)

بُلھے شاہ دی چلکھت دا دی کوئی جواب نہیں ۔

پڑھ پڑھ نفل نماز گزاریں	اُچیاں بانگاں چانگاں ماریں
منبر تے چڑھ کے وعظ پکاریں	کیتا تینوں حرص خوار ...
پڑھ پڑھ مسئلے روز سناویں	کھانا شک شُبے دا کھاویں
دسیں ہور تے ہور کماویں	اندر کھوٹ باہر سچیار

آخری لفظ

مغرب وچ تصوّف نوں 'سداپچ فلسفہ'[1] کہندے ہن۔ مطلب ایہہ ہے کہ دُوجے فلسفے تے بدلدے رہندے ہن پر تصوّف شروع توں قائم ہے تے آخر تیکر دائم رہوے گا۔ ایہہ گل اسیں وحدت وجود دے بارے ہی کہہ سکدے ہاں۔ سچ پُچھو تے وحدت وجود ہی تصوّف دا مُڈھلا تصوّر ہے جیہڑا دُنیا جہان دیاں قوماں وچ کسے نہ کسے صورت وچ موجود رہیا ہے۔ اسیں کہہ چُکے ہاں کہ وحدت وجود توں لوکائی دوستی دا آدرش نِکلیا سی۔ ایسے آدرش دے کارن دُنیا بھر دیاں سوجھواناں، دانیاں، وڈکیاں، لکھاریاں، صوفیاں تے بھگتاں دی شاعری تے لکھت وچ نِگھی رُکھی تریہہ سہی ہوندی رہی ہے۔ اَج کل دے نویں سماج وچ دی لوکائی دے سچے مِتر ایسے آدرش نوں عملی شکل دوان دا جتن کر رہے ہن ساڈے خیال وچ لوکائی دوستی دے آدرش پاروں ہی تصوّف نوں 'سداپچ فلسفہ' کہیا جا سکدا ہے۔ ایسے پکھوں پنجابی دی صوفیانہ شاعری جس وچ دُنیا دیاں ترنے وڈیاں ریتاں، یونانی اشراق، ہندی ویدانت تے مسلماناں دے تصوّف دا جوڑ میل ہویا ہے۔ ہر دھیاتی رہوے گی تے ایس دیاں تھناں وچوں پیار محبت دے دُدھ دیاں دھاراں سدا وگدیاں رہن گیاں۔

---

[1] : Perennial Philosophy

SELECTED BIBLIOGRAPHY

1. The Continent of Circe. Nirad C. Chaudhary
2. Early India and Pakistan. Sir Mortimer Wheeler
3. The Birth of Indian Civilization. Raymond Allchin
4. Sind. H.J. Lambrick
5. A Guide to Taxila. John Marshall
6. Our Cultural Heritage. Ishwara Topa
7. A Dictionary of Indian History. S. Bhattacharya
8. Budhist India. Rays Davids
9. Indian Philosophy. Radhakrishnan
10. Cults, Customs and Superstitions of India. J.C. Oman
11. Indian Myth and Legend. D.A. Mackenzie
12. Hindu Mythology. W.J. Wilkins
13. Races and Cultures of India. D.M. Majumdar
14. Religion and Folklore of Northern Iudia. Willian Crook
15. What Happened in History Gordon Child
16. Influence of Islam on Indian Culture. Tarachand
17. A History of Sanskrit Literature. A.A. McDonell
18. Early Greek Philosophy. John Burnet
19. A History of Western Philosophy. B. Russell
20. Enneads. Plotinus
21. Legacy of India. G.T. Garret.
22. Francis and and Grigory. Aldous Huxley
23. Punjabi Sufi Poets. Lajwanti Rama Krishana
24. Punjabi Literature. Serebryakov

25. Later Mughal History of the Punjab. H.R. Gupta
26. A History of the Sikhs. J.D. Cunningham
27. Punjab under the Mughals. M. Akbar
28. Existenialism and Modern Predicament F. H. Heineman

کتابیات

اُردو

1 :- ترجمانِ قرآن - ابوالکلام آزاد
2 :- کلامِ نانک - جیت سنگھ سیتل
3 :- گیتا - ترجمہ و حواشی جانکی داس مہرہ
4 :- کتاب الطواسین حسین بن منصور حلاج
5 :- فصوص الحکم - شیخ اکبر محی الدین ابنِ العربی -
6 :- اِحیاء العلوم - الغزالی
7 :- مثنوی مولانا روم - جلال الدین رومی
8 :- ترجمان الاشواق - شیخ اکبر محی الدین ابن العربی
9 :- حکمت الاشراق - شیخ شہاب الدین سہروردی مقتول
10 :- دیوان - حافظ شیرازی
11 :- کشف المحجوب - شیخ علی مخدوم ہجویری
12 :- سکینۃ الاولیاء - دارا شکوہ
13 :- دبستان المذاہب - ملا محسن فانی
14 :- تاریخ الحکماء - قفطی
15 :- وفیاۃ الاعیان - ابن خلکان
16 :- عوارف المعارف - شیخ شہاب الدین سہروردی -
17 :- مقدمہ - ابن خلدون
18 :- نفحات الانس - عبدالرحمٰن جامی
19 :- رودِ کوثر - ایس ایم اکرام
20 :- سیر المتاخرین - سید غلام حسین
21 :- آئینِ اکبری - علامی ابوالفضل
22 :- خلاصۃ التواریخ - سجان رائے بٹالوی -
23 :- مآثر الاُمراء - شاہنواز خان -
24 :- اقبال نامہ - جلد اوّل
25 :- دانش نامہ علائی - ابن سینا -

26:۔ میراں کے گیت ۔ جے کشن چودھری

پنجابی

1:۔ صوفی مت دا نکاس تے وکاس ۔
موہن سنگھ ۔
2:۔ پنجابی ساہت دا اتہاس جلد اوّل
پنجابی یونیورسٹی ۔ پٹیالہ ۔
3 ۔ پنجابی زبان تے اوہدا لٹریچر۔ بنارسی داس جین